Bijdrage tot de kennis van de Kleederdracht in de Nederlanden in de XVIe eeuw,

naar archivalische en litteraire gegevens en volgens de monumenten der beeldende kunst in chronologische ontwikkeling der afzonderlijke kleedingstukken gerangschikt

DOOR

JONKVROUWE DR. C. H. DE JONGE.

Vervolg.

HOOFDSTUK II.

HET MANNENCOSTUUM.

VAN de hoofddeksels afgezien bestond de mannenkleeding, voor zoover wij uit de monumenten der beeldende kunst, die voor ons bereikbaar waren, konden opmaken uit de navolgende onderscheiden combinaties:

I. *Paltrock en hosen* (1500—1520; 1540—1560)
I. *Paltrock met (Onder)wambuis en hosen* (1520—1540)
I. *Paltrock met bocxen en coussen* (± 1560—1590)
II. *Wambuis en hosen* (1500—1560)
III. *Wambuis met bocxen en coussen* (1560—1600).

Ik zal de kleedingstukken dezer combinaties afzonderlijk bespreken.

I. DE PALTROCK.

TABEL III.

44 1504

45 z. d.

I. *De Paltrock.* — Type I. (Tabel III no. 44—46. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. X.)

Met Type I gaan we uit van den eenvoudigsten vorm van den paltrock, een kleedingstuk, waarvan het los neerhangende, slechts van voren opene deel beneden het middel geplooid is, en den indruk maakt van een korten tot boven de knieen reikenden vrouwenrok. Het gedeelte boven het middel is glad, met een sluiting, die zich vermoedelijk achter of op den schouder bevindt, — voorbeelden van zichtbare sluiting heb ik niet gevonden. — De ronde halsopening is klein en hoog gesloten en de mouwen zijn lang en matig wijd.

Een duidelijk voorbeeld is te zien op paneel I van de Werken van Barmhartigheid door den Meester van Alkmaar (Tabel no. 44.) K l e i n e afwijkingen van dit oorspronkelijk schema zijn bijv.: de paltrock met het omgeslagen kraagje op de houtsnede in de Cronyck van Hollant (fol. 41) en die met het split in de mouw van den knielenden man op GERARD DAVIDS Bruiloft te Kanaän, (Tabel no. 45) en verder die met de pofmouw met anders gekleurde ondermouw, op het schilderij van B. BRUYN, een hertog van Cleef als Stichter voorstellend. (Bijlage I p. X).

Bij de bespreking van deze kleedingstukken heb ik allereerst gezocht naar die voorbeelden, waaraan het geheele model te zien was. Hierbij sluiten zich aan een reeks van monumenten, buste- en kniestukken, waarvan men de kleeding slechts ten deele ziet en men derhalve nooit volkomen zekerheid kan verkrijgen, of we hier wel met het juiste type te doen hebben. Ik meen evenwel, dat de meening daaromtrent toch dikwijls vrij goed wordt gestaafd en ik heb daarom niet geaarzeld ook dergelijke voorbeelden in de chronologische lijst op te nemen. Duidelijkheidshalve heb ik ze bij de opsomming onder een aparten titel, als vermoedelijk tot het type behoorend gekenmerkt. Voor type I geldt dit bijv. voor het mansportret van LUCAS VAN LEYDEN van 1511 (1517?) en misschien

ook nog voor het portret van DIRCK JACOBSZ. in Turyn (Bijlage I p. X,) maar hier is al heel weinig van te zien. Omtrent de dateering van type I kan ik voorloopig niet veel meer zeggen, dan dat wij tusschen 1500 en 1520 sporadisch voorbeelden vinden.

Al spoedig n.l. vertoont zich de wisselvalligheid van de mode, tengevolge van de oneindige begeerte naar nieuwe vormen, aan enkele détails van dit kleedingstuk, zonder dat de paltrock in zijn geheel groote wijzigingen ondergaat.

Type IA. — Zoo zien we omstreeks 1510 de nieuwe mode van den *vierkant uitgesneden hals*, waarin het geplooide hemd zichtbaar is, algemeen worden. (Type I A, Tabel III No. 46. Meerdere voorbeelden Bijlage I Pag. X, XI). Voor de manier, waarop het geplooide hemd zelf wordt gedragen — zonder boord, met boord, met ruche etc. — verwijs ik naar het hoofdstuk over den kraag. De data der veelvuldige voorbeelden van deze variatie kan men eveneens tot omstreeks 1530 controleeren.

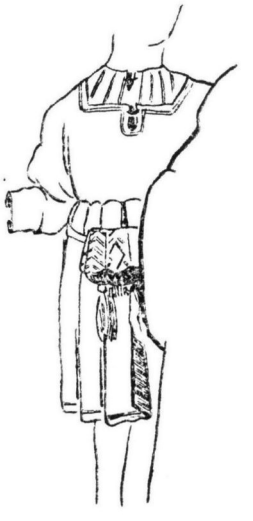
Type IB. — Als nieuwen variant noem ik dan daarnaast de mouwen, die *afzonderlijk* bij den paltrock worden gedragen en ook met dezen van kleur verschillen. Zulke mouwen draagt bijv. de schaakspelende man op het schilderij van LUCAS VAN LEYDEN (Tabel III No. 47. Meerdere voorbeelden Bijlage I p. XI.) Ook de versregels:

„Hi gaf mi acht stuyvers een grooten meer
Daer cocht ik me twee sayen mouwen."

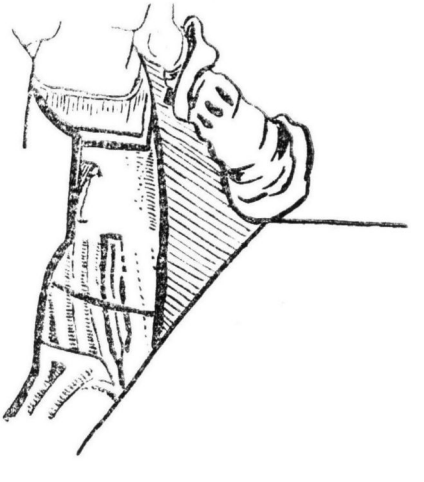
(Bijlage III, pag. XLVI en andere voorbeelden Ibid. pag. XXXII, XLII en XLVI) wijzen er op, dat zoowel voor het mannen- als voor het vrouwencostuum het dragen van andersgekleurde mouwen in de XVIe eeuw zeer gewoon was.

Type IC. — Type IC stel ik hypothetisch. Ik reken hiertoe den paltrock met uitgesneden hals, waarin een borstdoek is gestoken. (Tabel III No. 48. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XI). Uit de litteratuur weten wij, dat een borstdoek gedragen werd. In de Rek. van POMPEJUS OCCO (zie Bijl. II, Archivalia Pag. IV) komt eenmaal een plaats voor: „noch.... thot mijns g.h. b u r s t l a p" en DÜRER vertelt in het dagboek van zijn Nederlandsche reis:

46 ± 1508

47 ± 1510

48 1531

49 1517—1523

„Item hab I Philippsgulden für ein scharlach Brusttuch geben" en elders: „Dem JACOB MUFFEL hab ich geschenkt ein scharlach Brusttuch ein Elln". (Zie Bijlage III Pag. XXXII, XL en XLI). Het vermoeden dat een borstlap een deel van de onderkleeding zou zijn, wordt door den scharlaken borstdoek, bij DÜRER genoemd, dunkt mij, te niet gedaan, daar scharlaken gold voor iets moois en duurs. Men herinnere zich slechts bijv. de regels uit het Antwerpsch Liedboek:

Si was fraey gheciert
Scaerlaken had si aengedaen. [1])

Nu zijn er monumenten, waaruit men zou kunnen opmaken, dat de borstlap was het smalle randje, dat boven den zoom van den paltrock uitkomt en daarmee van kleur verschilt. Vooral wanneer men tevens op die schilderijen ook de mouwen kan zien en wanneer deze dan van de kleur van den paltrock zijn, worden wij in ons vermoeden versterkt. Dit laatste is evenwel alleen het geval bij de portretten van PHILIPS VAN BOURGONDIË (Londen, Percy Macquoid en Amsterdam R. M. Cat. 1498) en misschien op een houtsnede in de Cronyck van Vlaenderen, (Bijlage I p. XI Tabel III No. 48) waar het patroon van den borstlap afwijkt van dat van mouwen en paltrock, terwijl wij op de andere voorbeelden de mouwen niet kunnen zien.

Op het portret van JACOB CORNELISZ 1533 (Amsterdam R. M. Cat. 721) zou men misschien kunnen meenen eveneens een borstdoek te zien. Maar dit driedubbele costuum is niet geheel duidelijk. Bovendien heeft de schilder zich hier in de costuumteekening aan den hals wonderlijk vergist. Men ziet daar een stuk van het wambuis onder de ruche van het hemd geschilderd. [2])

Type II A. (Tabel III no. 49. Meerdere voorbeelden. Bijlage I p. XI, XII).

1) Zie Bijlage III, Pag. XLVI. Dergelijke voorbeelden Ib. passim.

2) Ik vermoed hier een niet geheel voltooide correctie. Men kan de questie zoo verklaren, dat de kunstenaar om den contour van den mageren hals sterker te doen uitkomen een donkeren penseelstreek gezet heeft van den adamsappel af schuin rechts naar beneden. Bij die gelegenheid doorsneed hij echter de ruche van het boord aan twee kanten en had die beide plekjes weer met wit, in toon, moeten invullen, hetgeen echter niet geschied is. Op het overigens zoo vaste, nergens slordige portret maakt dit foutje niet den indruk van een gewone onachtzaamheid. Men wordt er veeleer aan herinnerd, dat het jaartal van dit portret tevens het sterfjaar van den schilder is; wellicht stond het om zoo te zeggen nog op zijn ezel, toen hij stierf.

Meenen wij nu bij die monumenten, waarop geen mouwen voorkomen, te kunnen gelooven aan het dragen van den borstdoek, zoo worden wij weer in twijfel gebracht bij een voorbeeld als op de miniatuur van den Hortulus Animae (fol. 14, Bijlage I, Pag. XI), waar wij het costuum van den in het gras zittenden man duidelijk en nog wel gekleurd kunnen zien. Hier toch zijn de mouwen van één kleur, *niet* met den paltrock maar met het smalle streepje boven den borstzoom. En dit leek mij een bewijs, dat we hier dus niet te doen hebben met een borstlap, maar met een geheel nieuw kleedingstuk — een soort *mouwvest* als men wil — dat onder den paltrock werd gedragen. Dit zou dus een belangrijke wijziging van de bestaande kleeding zijn. Als naam voor dit nieuwe stuk uit de garderobe neem ik vooralsnog het woord *wambuis* aan, er onmiddellijk ter onderscheiding van een volgende variatie aan toevoegende, dat dit specimen van het wambuis heeft: een onafgebroken horizontaal verloop boven den evenwijdig afgesloten paltrock (Tabel III no. 49). — Tot nog toe heb ik geen meerdere voorbeelden gevonden bij de kleeding van ten voeten uit afgebeelde personen. Maar m.i. bewijzen ook de portretten „en buste" van Dr. ZELLE, van KAREL V, en van den onbekenden man door JAN MOSTAERT (Bijlage I, Pag. XII) door de éénkleurigheid van mouwen en strook langs den borstzoom van den paltrock, dat we hier niet aan een borstdoek, doch aan een onderwambuis hebben te denken. Ik geloof niet, dat we behoeven te twijfelen aan de saamhoorigheid van dit nieuwe detail met het onderwambuis, ook al kunnen we dat met deze portretten niet bewijzen; de aangehaalde figuur uit den Hortulus Animae documenteert onze onderstelling voldoende.

Zoover ik dus zie, droeg men in denzelfden tijd zoowel den paltrock met mouwen en afzonderlijken borstdoek als den paltrock zonder mouwen, met onderwambuis, waartoe de mouwen behooren. De dateering van beiden ontloopt elkaar niet veel, naar ik mag aannemen. Den borstlap vind ik genoemd in 1521 en op de monumenten

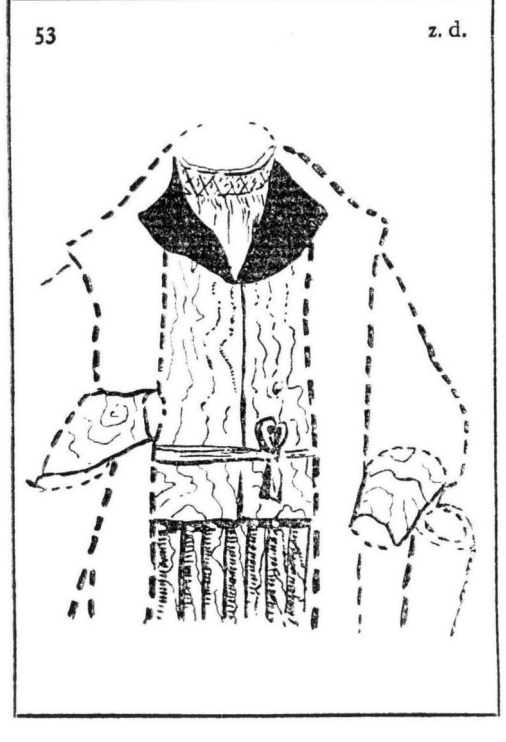
50

51 1520

voorkomend vóór 1524 en het láátst nog hoogstens 1531; het wambuis — en ik heb reden te veronderstellen, dat dit wambuis gewoonlijk onder den paltrock gedragen werd — komt in de litteraire bronnen voor ± 1520 — (ik kom daar straks op terug, zie pag. 25) —, terwijl men als datum voor den Hortulus Animae, ons vroegste voorbeeld in de beeldende kunst, aanneemt de jaren tusschen 1517 en 1523. Het láátste gedateerde voorbeeld is van 1541 (Portret van AERT VAN DER GOES), waar het wambuis geheel hoog aan den hals aansluit en alleen een ruche van het hemd zichtbaar is. Deze wijziging van het model komt echter weer te pas bij de behandeling van den kraag (zie hoofdstuk III).

Hoewel nu voor de beide zoo even behandelde vormen (Type I C en II A) de dateering der monumenten niets anders uitwijst dan dat, zooals ik reeds zeide, beide gedurende een reeks van jaren naast elkaar voorkomen, ligt het toch voor de hand, dat men zich afvrage, of aan één van twee zekere prioriteit is toe te kennen, m. a. w. of men zich wellicht moet voorstellen, dat de eene een overblijfsel van den anderen, dan wel dat de ander een voortzetting van den eenen is? Immers wij hebben hier òf eerst een mouwvest, dat men ook kon vervangen door losse mouwen en een borstdoek, òf eerst deze laatste stukken, die men dan tot één geheel vereenigde.

Over zulke „ontwikkelingsreeksen" te theoretiseeren is tamelijk onvruchtbaar, omdat het causaal verband niet te bewijzen is. Wat men evenwel kàn vaststellen, is, dat het homogene kleedingstuk (mouwvest) het op den duur wint, zoodat de losse stukken geheel verdwijnen. De proef daarmede genomen vindt dus geen voortzetting terwijl het oorpronkelijk type van den paltrock door de invoering van het mouwvest wel degelijk aanmerkelijk wordt gewijzigd en in het vervolg ook niet weer in den ouden vorm terugkeert.

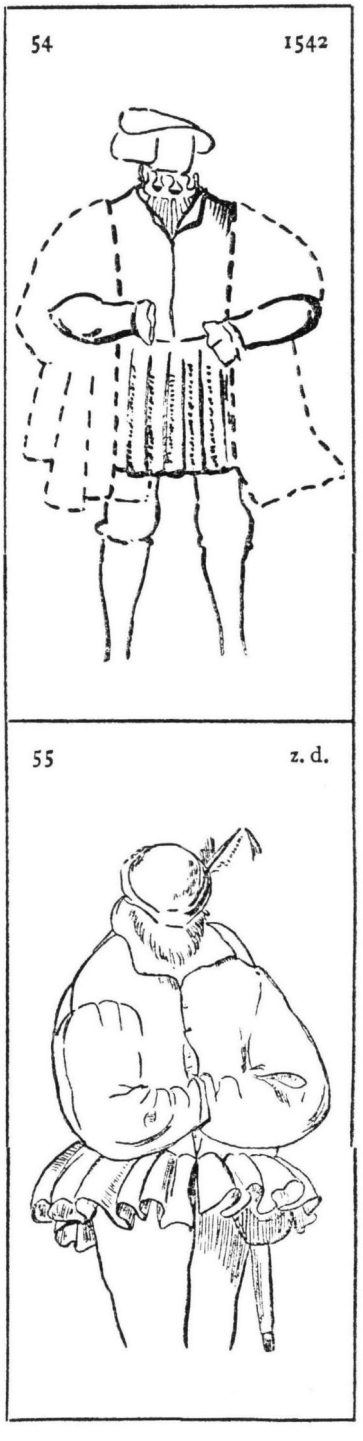
Type II B. (Tabel III no. 50—53. Meerdere voorbeelden Bijlage I p. XII en XIII).

We spraken boven reeds van een variatie op het

onderwambuis met onafgebroken horizontalen bovenzoom. Er is n.l. een tweede soort onderwambuis aan te wijzen, dat niet ongespleten horizontaal eindigt, maar dat men van voren zou kunnen sluiten. Men laat het evenwel blijkbaar altijd open staan met openstaande of omgeslagen revers. Hiervan ken ik al een voorbeeld in een wat onbeholpen houtsnede van 1514, die echter toch duidelijk genoeg is om te laten zien, hoe men de kleeding droeg (Tabel III no. 50) en het vroege jaartal wekt het vermoeden, dat dit model, wanneer het werkelijk, zooals mijn materiaal uitwijst, ouder is (1514), dan het doorloopend horizontaal geslotene, het eigenlijke prototype van het onderwambuis zou kunnen geweest zijn, waardoor men er toe overging de tot dusver bestaande tweede oplossing — borstdoek met losse mouwen — eveneens in dier voege te wijzigen, dat ook hier een g e h e e l werd verkregen, ditmaal met onafgebroken horizontale afsluiting. Zoo kàn het gegaan zijn, maar een andere mogelijkheid is niet uitgesloten. Tot oplossing van deze vraag zou meer gedateerd materiaal noodig zijn en den doorslag zou slechts een litteraire bron kunnen geven.

Betere voorbeelden geven ons voor het wambuis met revers twee belangrijke gedateerde monumenten: 1°. de teekening door DÜRER van Felix Hungersperg 1520 (afb. bij Lippmann, Dürer's Zeichnungen V 562) en het Jongensportret van JAN VAN SCOREL 1531 (Rotterdam Museum Boymans) (Tabel III no. 51 en 52). Hier zijn we dus nu voor dit kleedingstuk eens goed ingelicht: we kennen data van 1514 tot 1531 en voorbeelden uit Vlaanderen en Holland, terwijl we de reeks kunnen vermeerderen met een duidelijk maar ongedateerd portret van JUW VAN BOTNIA in de Portrettengalerij van HARINXMA THOE SLOOTEN te Leeuwarden. Ook de portretten „en buste", die dit costuum doen veronderstellen zijn vele en ik meen, dat we voor de jaren 1532 en 1533, (Bijlage I pag. XII en XIII) zonder bezwaar de voortduring van deze mode kunnen aannemen.

Type III. — In type III meen ik een vervolg te

mogen zien van het laatst besprokene. (Tabel III no. 53—56. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XIII.) We hebben hier te doen met een kleedingstuk, dat eigenlijk de combinatie van paltrock en verticaal gesloten wambuis vertoont, zoodat er nu ook niet meer sprake schijnt te zijn van een onderwambuis. De voorbeelden zijn schaarsch en het eenige gedateerde monument, het portret van WORP ROPTA is van 1542. In verband met de kragenmode zou ik de mode van dezen paltrock willen dateeren tusschen de jaren 1535 en 1545, terwijl dan houtsneden van CORN. ANTHONISSEN en het teekeningetje van PIETER BRUEGHEL (Rotterdam, Museum-Boymans, tabel no. 55,) er op wijzen dat vermoedelijk na 1550 die dracht nog bij de uitteraard archaiseerende ontwerpen voor allegorische voorstellingen en bij de steeds in hun kleeding wat achterlijke boeren in gebruik bleef. Opmerkelijk zijn de aanduidingen van de kleuren en ook de benaming „rock" voor paltrock, die naast de Brueghelsche figuur zijn gekrabbeld. „bruyn ockere rock": „die rock groen van binnen", terwijl ik nog in 1601 genoteerd vond: „Vyer rocgens over de Wambaysen te trecken." [1])

Trouwens, dat benaming rock voor paltrock gebruikelijk was, blijkt ook uit de beschrijving die CAREL VAN MANDER in zijn Schilderboeck (fol. 215) geeft van de Vlaamsche reis van LUCAS VAN LEYDEN met JAN GOSSAERT VAN MABUSE (1527) waarin hij o.a. vertelt: . . . en was overal vergheselschapt met den verhaelden JAN DE MABUSE den welcken hem seer statich en prachtigh droegh, hebbende aen een cleedt van gouden laken en LUCAS hadde aen eenen r o c k van ghele syden Cameloot, dat in de sonne oock eenen glans hadde als van gout".

Type IV. — Nadat men eenmaal was teruggekomen op een kleedingstuk, dat als één geheel werd behandeld, zij het dan ook in eenigszins gewijzigden vorm ten opzichte van het oorspronkelijke type, dat we omstreeks 1500 leerden kennen en dat allengs tot afzonderlijke stukken was verbrokkeld, blijft het type van den paltrock voor

1) Bijlage II, p. XXX.

het overige gedeelte van de XVIe eeuw gelijk. Er komt alleen nog een verdere vereenvoudiging tot stand: ook het geplooide rokje wordt gewijzigd in een nog wel ruimen maar toch niet meer gelijkmatig gerimpelden schoot.

(Type IV. — Tabel III no. 56—59. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XIV.) Dit is een mode die van 1560 tot omstreeks 1590 nog heerscht, maar de paltrock is lang niet meer in die mate in den smaak, als in de eerste helft van de XVIe eeuw het geval was. Want naast het mannencostuum, dat bestond uit paltrock en hosen en dat gedurende de jaren 1520 en 1550, naar we gezien hebben, soms nog het byzondere type vertoont met het zichtbaar gedragen onderwambuis, bestaat gedurende de geheele eeuw de combinatie van *wambuis* en hosen.

In het laatste kwart van de XVIe eeuw, kunnen we duidelijk opmerken, dat de mode van het wambuis de overhand krijgt over die van den paltrock, zoodat we zelfs de conclusie zouden willen trekken, dat de paltrock voornamelijk in de XVIe eeuw in de mode is geweest maar omstreeks 1590 geheel in onbruik raakt.

Het laatste model, als type IV gekenmerkt, vertoont dan die kleine nieuwigheden en snufjes van den tijd, die we ook aan de andere kleedingstukken kunnen waarnemen. Men mag aannemen, dat de paltrock, — nu geheel aan den hals gesloten (zie het hoofdstuk over den kraag) — tot hij geheel in onbruik raakte, *het* kleedingstuk bleef, dat gedragen werd over een wambuis, waarvan men alleen de mouwen te zien kreeg; — of moet men ook hier denken aan losse mouwen, die in de XVIe eeuw immers niet ongewoon zijn? De paltrock zelf heeft gemeenlijk kleine schoudermouwen, meer als pofmouwen bedoeld, waaraan losse siereinden afhangen. Dergelijke beschrijvingen komen herhaaldelijk in het relaas der Rederijkersoptochten voor. Bijv. ter gelegenheid van het Lantjuweel te Antwerpen. (1561):

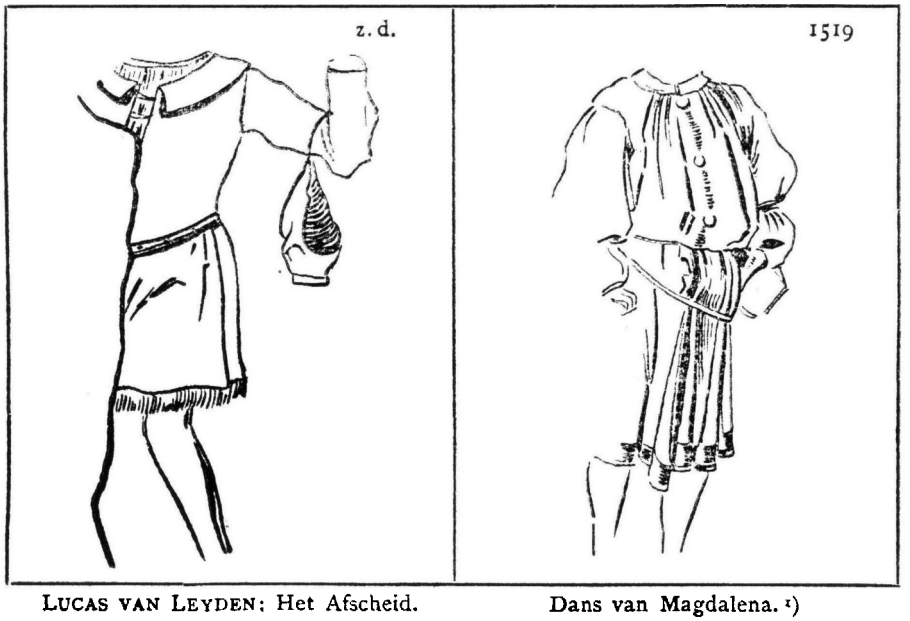
„Den Vierighen Doern van Shertoghenbosche.... ghecleet in groene rocken met gouden passement geboort/ met een root hanghende mouwken....” (Bijlage III, Litteratuur, Pag. L) en eveneens bij het Haechspel:

„Den bloeyenden Wyngaert van Berghen.... in tanneyte Casacken/ met een blauw hanghende mouwken/... (Bijlage III, Litteratuur, Pag. L), terwijl ook de gelijkheid van paltrock en casack uit de beschrijvingen blijkt, die in de Bewijsstukken van het Lantjuweel zijn opgenomen.

„.... en hadden de rocken oft casacken van tanneyten coleure...." (Bijlage III, litteratuur, pag. LI).

Behalve het woord *casack* is ook *pandtrock* een gewone term voor dit kleedingstuk, waarmee niet anders is bedoeld dan de paltrock, die volgens de mode van omstreeks 1560—1580, langs alle boorden is afgezet met lijsten of panden = passement of koord, en dit heeft waarschijnlijk aanleiding gegeven tot de dooreenhaspeling der woorden paltrock en pandtrock. Ook de monumenten toonen duidelijk aan, wat men onder deze panden heeft te verstaan; men vergelijke slechts de portretten van MORO van 1558 en 1564 (Tabel III no. 56 en 57), de figuren op het schilderij der Uitdeeling aan de huisarmen van 1562 (Utrecht Gem. Museum) of voorbeelden in het Trachtenbuch van ABRAHAM DE BRUYN.

De Keerle. — Behalve den paltrock, waarvan ik hierboven de historische modeontwikkeling heb trachten te schetsen, kent de XVIe eeuwsche taal nog een ander woord voor een overkleed voor mannen nl. de *Keerle.* In aansluiting bij de etymologie van het woord waaruit blijkt, dat keerle waarschijnlijk hetzelfde is als het Nederlandsche *kiel,* zou ik met dit kleedingstuk willen aanduiden het loshangende tot de knieën reikende overkleed, dat van voren werd gesloten en met een riem werd gegord. Ik geef hier 2 afbeeldingen:

LUCAS VAN LEYDEN: Het Afscheid. Dans van Magdalena.[1])

[1]) Afb. BEETS, LUCAS DE LEYDE. Pl. VIII en XVII.

Enkele andere specimina zijn nog te vinden bij:

JAN GOSSAERT. Aanbidding van de Koningen. [1]) Schilderij. z. d.

LUCAS V. LEYDEN. Joseph vertelt zijn droom aan de broeders. [2]) Prent. 1512.

Anonym. Z.-Nederl. Breviarium Grimani. [3]) Miniatuur, z. d. en in een houtsnede van de meergenoemde Cronyck van Vlaenderen fol. 134. Men vindt er over het algemeen weinig voorbeelden van en in de litteratuur wordt dit kleedingstuk slechts vóór 1550 genoemd: bijv. bij CORN. EVERAERT:

„Daer legghic myn ryeme ende hier myn keerle" [4])

en elders bij denzelfden schrijver:

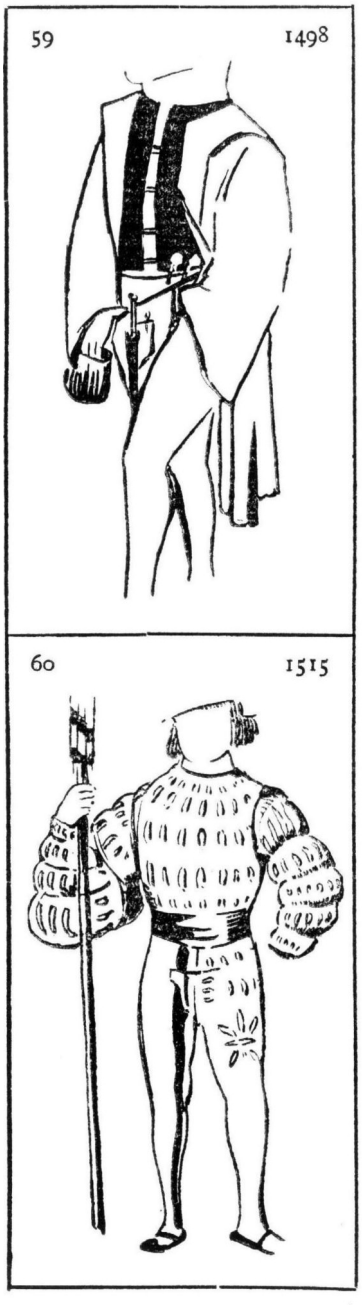
„Siet daer een mantel vander nyeuwer mannieren.
De ployen houden als een peerle stede.
. . . .
Men verspaerter een keerle mede
Van zes ellen lakens / tsy fyn of slicht. [5])

Ik meen dan ook te mogen aannemen, dat de keerle na 1550 uitgediend heeft, ten eerste omdat men er geen afbeeldingen meer van vindt en de litteraire en archivalische bronnen het niet meer vermelden, vervolgens omdat PLANTYN in zijn woordenboek het woord verklaart als „une robbe longue de bourgeois ou de villageois", zoodat het kleedingstuk waarschijnlijk bij het volk nog eenigen tijd bleef voortbestaan. [6]).

1) London Nat. Gallery.
2) A'dam Rijksprentenkabinet. BARTSCH 19.
3) Dl. I, Pl. 2.
4) Bijlage III, pag. XLII, en een dergelijke plaats ibid. p. XLII.
5) Bijlage III, pag. XLIV.
6) Ik wil hier verklaren, waarom ik in mijne dissertatie aan de keerle een veel belangrijker rol in de XVIe eeuwsche mode heb toegekend, dan ik thans zou willen volhouden. Het is mij nl. eerst later gebleken, dat met den *paltrock* óók werd bedoeld het kleedingstuk met den geplooiden rok, zooals wij dat omstreeks 1500 hebben leeren kennen (Voor de verklaring van het woord zie het Glossarium), zoodat het alleszins aannemelijker moet geacht worden den paltrock als het populaire kleedingstuk te beschouwen, de keerle daarentegen als een waarschijnlijk *Zuidnederlandsche* benaming voor een los overkleed met gorde), dat na 1550 in onbruik geraakt.

II. HET WAMBUIS.

TABEL IV.

Het Wambuis is een kleedingstuk, met lange mouwen [1]), dat het bovenlichaam glad omsluit, van voren wordt gesloten en dat zich, wat betreft de wijze, waarop de afsluiting aan den hals is gevormd richt naar de mode van den kraag. (Zie hoofdstuk III).

Type I. In zijn simpelsten vorm wordt dit costuum in het begin van de XVIe eeuw gemeenlijk gedragen door den man uit den lageren stand. (Tabel IV, Type I, no. 59. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XV. Zie bijv. op het schilderij van GERARD DAVID. „De voltrekking van het vonnis van CAMBYSES", den beul, die bezig is den onrechtvaardigen rechter te villen). Wellicht kan men tot dit tijpe ook rekenen het vaag aangeduide wambuis op het jongensportret en profil van LUCAS VAN LEYDEN, (teek. Br. MUS, London. Afb. KLEINMANN, Serie IV, no. 57). In de archivalia en de litteratuur is herhaaldelijk sprake van wambuizen in allerlei soort stoffen. Ik verwijs slechts naar de voornaamste plaatsen: Bijlage II, III, pag. III, XVII, XXII, XL enz.

Het is opmerkelijk, dat KILIAEN in zijn woordenboek de volgende omschrijving geeft van Wambeys": „Thorax, pectoris tegmen et amictus, praecipue constans, ex lino xylino, quod vulgo bombicinum, bambasium et bombasium vocant", waaruit mij blijkt, dat hij voor het vervaardigen van wambuizen slechts het goedkoopere bombazijn of fusteyn kent, terwijl men gemakkelijk een groote verscheidenheid ook van kostbare stoffen uit de inventarissen van dien tijd zou kunnen opmaken. (Zie bijv. Bijlage II pag. XXII).

Type IA. Van een zelfde maaksel is nu ook het z.g. landsknechtenkostuum, dat echter door de wijze waarop het is versierd, geheel verschilt van het eenvoudige type; het is „duerhackelt en duersneden". (Type IA. no. 60, 61. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XV.) Hoe het costuum er uitzag geven de monumenten duidelijk genoeg

[1]) Voor het al of niet dragen van losse mouwen aan het wambuis zie pag. 21.

aan. Men zie bijv. de Schildknapen op de Miniatuur van Karel V 's intocht in Brugge (Tabel IV, no. 60), of voorbeelden in den Hortulus Animae (fol. 507), bij Jan Mostaerts Aanbidding de kleine figuurtjes van knechten en schildknapen op het tweede plan (Amsterdam R. M. Cat 1674.) Niet alleen door schildknapen e.d. zijn de „oude lantsknecht seden" overgenomen. Ook vorsten en aanzienlijken dragen dit costuum, hoewel dan van rijker snit en met overdadigen tooi. Men vergelijke het portret van RIDDER DOUWE VAN BOTNIA o.a. voor de bijzondere wijze, waarop hier een pronkeffect is verkregen; de geheele stof van wambuis en mouwen is met groote splitten doorkerfd, terwijl een voering van witte zijde in ruime poffen er door heen puilt. Eenvoudiger zijn bijv. de costuums op het portret van JOHAN VAN WASSENAER door JAN MOSTAERT (Tabel IV no. 61) en op het aan JOOS VAN CLEEF d. O. toegeschrevene portret in Cassel, maar ook hier springt toch altijd nog het meest in het oog, dat ze zijn „duerhackelt en duersneden". Ook op de kaartspelers van LUCAS VAN LEYDEN draagt de zittende man rechts zoo'n dergelijk wambuis.

Tot toelichting van de monumenta figurata is voor dit costuum de litteratuur van het grootste belang. Er is n.l. geen mode in de mannenkleeding, waarover zooveel te doen is geweest, die zoozeer wordt geprezen en gelaakt tevens. Ik noteer hier eenige citaten:

1497—1501 Uit: Van Nyeuvont enz. [1])

Vs. 325 vlg.

Segdy dat dees knechten die naw en winnen
Eenen stuver sdaechs te contrefeyten beghinnen
Die edele / die rycke / in clederen / in schoen;
Al soudense met droogh broot haer maeltyt doen
Sy moeten oeck hebben in allen kanten
Pantoffels so breet als voeten van olyfanten
Ghestrypte coussen / wambeysen doersneden
Tabbaerts met bree lappen: . . . . . .

[1]) Bijlage III, Pag. XXXII.

61 Vóór 1523

62 z. d.

63 1588

64 1551

z.d. Uit: CORN. EVERAERTS, Spel van GHEMEENE NEERRYNGHE, [1])

Siet daer een wambays / van vreimder sneden.
In allen dynghen zouckic / eenen nyeuwen ploy.

z.d. Uit: Refereinen van ANNA BYNS: [2])

Wat soeckt men al niewicheden in de habyten,
Syde, laken, flueel en soude niet verslyten,
Waert niet *duerhouwen, duerhackelt, duersneden.*

1528. Uit de Nieuwe Refereinen van ANNA BYNS: [3])

Zy cleedense als ruters, verstaet myn dichten,
Met *geschakierden, duerhackelden* cleeren.

Vóór 1544. Uit het Antwerpsch Liedboek: [4])

Wij maken ons cleeder *doorsneden*
Naer d'oude lantsknechts seden.

Hieruit blijkt, wat ik ook reeds voor de monumenten der beeldende kunst kon constateeren, dat er twee soorten worden vermeld: 1°. een gewoon landsknechten costuum, 2°. een dergelijk costuum voor aanzienlijken, en dat de burgerij er naar streefde dit laatste te imiteeren. We hebben hier, dunkt mij, den gewonen gang van zaken van den vóór-Napoleontischen tijd, zelfs nog wel van later dagen. De aristocratie vertoont militaire neigingen en sublimeert om dat te toonen ook voor alle galakleedij eenigszins het soldatencostuum. De burger kleedt zich boven zijn stand en zoo komt er in zijn kleeding middellijk eveneens iets van den krijgsdos.

Wat de dateering der litteraire voorbeelden betreft, kan ik alleen dit zeggen, dat het Antwerpsch Liedboek veel oudere gedichten bevat, dan van het jaar, waarin het werd uitgegeven, 1544; dat het Spel van Ghemeene Neerrynghe van Corn. Everaert in elk geval van vóór 1536 moet zijn, terwijl één gedateerd Referein van Anna Byns (1528) ons toch ook de beschouwingen hierover doet vastknoopen aan de jaren vóór 1530. Bij de schilderijen zijn de jaren 1515 en de dood van JOHAN VAN WASSENAER in 1523 de eenige vastere gegevens. Maar behalve dat komen archivalia van 1521 ons te hulp: zoowel de rekeningen van

1) Bijlage III, pag. XLIII. 2) Ibid. pag. XLVII. 3) Ibid. pag. XLVIII. 4) Ibid. pag. XLVI.

POMPEIUS OCCO voor Koning CHRISTIAAN van Denemarken, als de reisnotities van Dürer, beide uit hetzelfde jaar (zie de bijlage II, Pag. IV en bijlage III, Pag. XL) noemen:

4½ ellen peertz tolledoer voer myn g.h. thot ein wambysz.
Satyn thot her Anthonius wambis
Wit floel thot mijns hern wambis
Roet tolledoer thot myns hern wambis
Een gouwen wambis

of: Grau Damast zu einem Wammes,

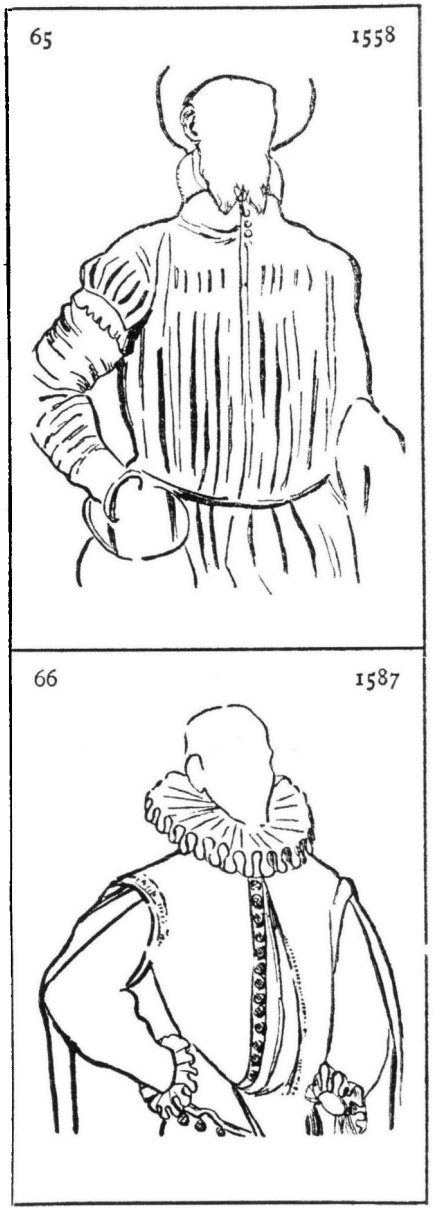
waaronder we dan veeleer de kostbare kleeding zullen hebben te verstaan, terwijl een plaats als deze:

Noch koft voer die 2 lackeyen elk een floelen wambis (Bijlage II, pag. IV) meer op een landsknechtencostuum, hier = livrei zal doelen [1]).

Het lijkt mij hier ook de plaats om te motiveeren, waarom ik het mouwvest, dat onder den paltrock werd gedragen, wambuis heb genoemd (zie pag. 16. De monumenten toonen ons al bij GERARD DAVID hoe het kleedingstuk er uit zag en de naam komt al voor in een testament van STEPHANUS VAN RUMELAER, gedateerd 1504; Item.... legavit.... novam vestem c. caligis, wambosio. (Zie bijlage II, pag. I). Hoe weinig verschilt het zelfstandige wambuis van den vorm van het mouwvest, gedragen onder den paltrock. Alleen bij de horizontale ongespleten afsluiting aan den hals is verschil; de sluiting met revers is van snit zelfs volkomen gelijk aan die van het wambuis. Wellicht doelt de post bij POMPEIUS OCCO:

Noch voer den bisschop van Bremen 20¾ ellen floel thot ein rock, wambis, boerden . . .
(Bijlage II, pag. IV.)

ook op één stel bij elkaar behoorende kleeren en zullen wij ons hierbij dus een costuum te denken hebben, dat

1) Het is, naar het mij voorkomt, niet de moeite waard lang op het costuum van bedienden in te gaan. Maar één opmerking zou ik toch willen maken: de livrei in de XVIe eeuw is, zooals trouwens alle uniformeering van het personeel vóór de XIXe eeuw wel eenvoudiger, doch in snit niet te onderscheiden van de kleeding der overige standen. Antiquiseerende neigingen — in den trant van onze kuitbroek en de gala-poederpruik — heb ik niet kunnen opmerken. Daarentegen zullen de kleuren wel de onderhoorigheid verraden hebben en in ieder geval heeft men waarschijnlijk ook wel geborduurde monogrammen en wapens laten dragen. Zie daarvoor o.a. de beide schildknapen op JAN MOSTAERTS triptiek te Brussel, Museum Cat. No. 537.

67 1604

68 1599

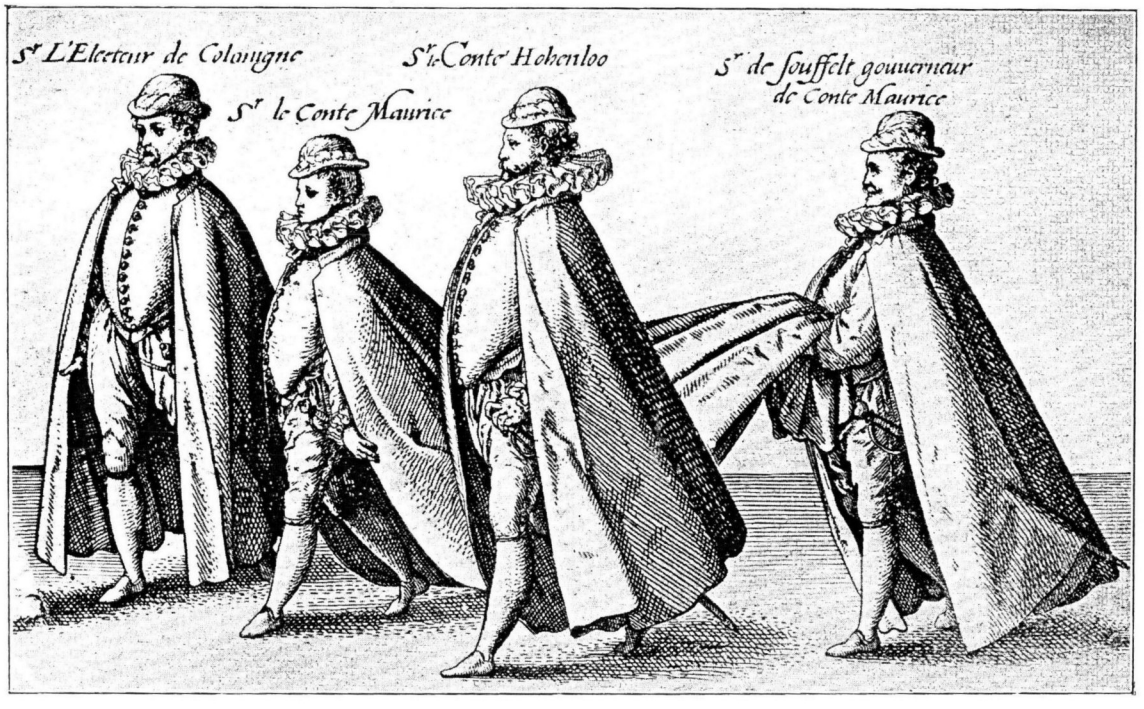

ik als tijpe IIB (Tabel III no. 50—53) heb gekarakteriseerd. Deze hypothese wordt nog aanmerkelijk gesteund, naar het mij toeschijnt, door een beschrijving van de Zalving van KAREL V (1530) in de Cronyck van Vlaenderen (Bijlage II pag. IX): . . . / dye welcke die keyserlycke Maiesteit uphieven / hem doende synen tabbaert wte / en synen rock / en deden syn wambeys voren open en het hemde . . .

Type II. (Tabel IV, no. 62, 63. Meerdere voorbeelden Bijlage I, pag. XV—XVII.) Bij de historische ontwikkeling van den paltrock heb ik er reeds op gewezen, dat omstreeks 1550 het dragen van wambuis en hosen steeds meer in den smaak komt. Het zou niet moeilijk zijn om zelfs voor een tijdvak van vijftig jaren voor bijna elk jaar een gedateerd voorbeeld in de beeldende kunst aan te wijzen. Zoo gedragen, vertoont dit kleedingstuk slechts een geringe afwijking van het als type I beschreven model, een afwijking, die hierin bestaat, dat het wambuis een weinig overbloust en dat aan de taille een kleine schoot is aangezet

De lengte van dezen schoot en de mate, waarop men het wambuis laat overblousen zijn de details, die zich in den loop der jaren wijzigen. Toch gebeurt dit in het Nederlandsch costuum slechts op zeer bescheiden schaal en naast het nieuwe heeft ook het oude, misschien nog wel in talrijker voorbeelden zich gehandhaafd. Wanneer na den overheerschenden Spaanschen toon, de Fransche invloed zich meer in de mode doet gelden, onder Henri III, zien wij den schoot van het wambuis korter worden, de lijn van de taille zich veel meer over de heupen modeleeren en de borstcontour van voren spitser toeloopen. Het overblousen wordt dan weldra dermate overdreven, dat men er spotnamen — of wil men liever modenamen — voor bedacht: deze wambuisen kregen in het Fransch de nadere aanduiding, „une panse, un panseron", of ook wel „bosse d'estomac", in het Duitsch „mit Gänsebauch", in het Engelsch „peasecod bellied doublet". In het Nederlandsch vond ik bij SCHOTEL (Kerkelijke en Wereld-

lijke Kleeding pag. 169) de benaming: „wambuse met een buyckjen", maar waar de auteur dit vandaan heeft, vermeldt hij niet. Zelf heb ik het niet in de litteraire bronnen van dezen tijd gevonden. Trouwens dat deze dracht in onze landen weinig populair is geweest en zeker niet zoo overdreven is overgenomen bewijzen de talrijke portretten (o.a. 1576 Mansportret in het Friesch Museum te Leeuwarden; idem 1584; Mansportret op het Kasteel Hardenbroek, 1586; Portret van Enno van Diepholt (1595) in het Groningsch Museum), waar men nog altijd het kc te wambuis draagt. Enkele zijn er aan te wijzen, waar het langere spits toeloopende model, waarschijnlijk toch wel eenigszins opgevuld — in de moderne kleermakerstaal zou men zeggen „gecambreerd" — op voorkomt, zooals CORNELIS KETEL'S Schutterstuk van 1588 (Tabel IV No. 63) en op het Portret van Van Beresteyn door JACOB DELFF (1592); op het portret van VAN DE WIERE 1593; op het Schutterstuk van PIETER ISAACSZ. 1596; (meerdere voorbeelden, zie Bijlage I pag. XVII) terwijl men mag aannemen, dat de stoet van edelen, die de begrafenis volgden van Willem I, waarvan ik hier een detail geef (afb. I)[1]), naar den Franschen smaak

Afb. 1.

1) Uit: Haec Pompa funebris spectata fuit Batavorum Delphis tertio die Augusti. Anno 1584 HENRICUS GOLTZIUS excudebat.

gekleed was. Maar toch is dit nog zeer gematigd bij wat de prenten van HENDRICK GOLTZIUS en JACOB DE GHEYN laten zien. (Afb. 2, 3). Zijn deze gravures soms ontleend aan een niet Nederlandsche bron? De geheele allure en stand is veel te veerkrachtig, te gespannen in houding en lijn, met te veel behaagzieken en eleganten zwier, om te zeggen, dat ze er zeer Hollandsch uitzien. Op grond van deze eigenschappen van hunnen stijl vermoedde ik reeds eerder een Zuidnederlandsch karakter. Maar wellicht zien wij hier de Fransche Infanterie van die dagen afgebeeld. Tenminste aldus geeft RACINET (Le costume historique Dl. IV pag. 275) vele van deze Goltzius—de Gheyn prenten in zijn costuumboek weer; op grond van welke gegevens heb ik niet kunnen controleeren [1]).

De Colder: Het tot dusver besproken wambuis werd evenwel dikwijls als onderwambuis gedragen. Men droeg er den paltrock over heen (zie pag 17) of ook wel een soort overwambuis-genaamd: „*colder*" (Tabel IV, no. 64, 65. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XVII, XVIII).

In de inventarissen komt dit kleeedingstuk eenige malen voor. Zoo bijv.:

1553 Een leeren kuelnaer (?) [2]).

1593 Eenen buffelschen colder vol goude passementen geboort, met incarnaet fluweel gevoedert met een smal gout passement. [3])

1596 Een buffelsche collder met goudene passementen en binnen met root fluweel gevoedert. [4])

1597 Een colderken van borat. [5])

Op de monumenten is dit kleedingstuk gemakkelijk met de beschrijving te identificeeren. Men mag gereedelijk aannemen, dat met den leeren of buffelschen colder het overwambuis bedoeld is, zooals bijv. de man met den Valk draagt op FRANS FLORIS' schilderij (Tabel IV, no. 65). Het leerachtige komt zeer duidelijk uit in de lange smalle repen, waarmede de colder is doorkerfd en die aan den gordel weer bijeen zijn gevoegd. Op namaak van deze leer-verwerking wijst de inventaris van 1597: „een colderken van borat", terwijl het Friesch Museum een jongensportret van 1555 heeft aan te wijzen — OCKE VAN GRATINGA voorstellend — waar een groene in repen gesneden stof het leeren wambuis heeft vervangen. (Andere voorbeelden op de familiegroep van P. DE MOUCHERON Bijlage I pag. XVIII). Geven de inventarissen toevalliger wijze eenige specimina uit de laatste decennien van de XVIe eeuw, de voorbeelden op de schilderijen, zooals bij DIRCK JACOBSZ., GOLTZIUS e. a. toonen aan, dat in de jaren tusschen 1550 en 1580 deze colder veel werd gedragen.

1) De afbeeldingen bij Racinet schijnen mij geheel willekeurig in kleurendruk te zijn gereproduceerd, wat aan de betrouwbaarheid dezer teekeningen van costuums, die toch reeds door het copieeren naar de origineelen min of meer gewijzigd worden, wel eenigszins afbreuk doet.

2) Bijlage II p. XI. 3) Ibid. p. XXII. 4) Bijlage II p. XXIII, 5) Ibid. p. XXVI.

Afb. 2.

Signifer, ingentes animos, et gloria gumphi,
Nec stat stante phalanx, nec fugiente fugit.

Afb. 3.

Het lijkt mij wenschelijk in verband met dit kleedingstuk een hypothese te stellen. De leeren colder heeft gewoonlijk kleine schoudermouwen, die als korte met inkervingen versierde pofmouwen een gedeelte van den bovenarm nauw omsluiten. Deze schoudermouwen verdwijnen aan het z.g. overwambuis, dat omstreeks 1575 naast den leeren colder in de mode komt, zooals wij straks nader zullen beschrijven. Aan dit overwambuis hangen gewoonlijk losse siermouwen, waarvan de bevestiging in den schoudernaad wordt bedekt door dubbele kleppen, die er uitzien als kanteelachtige randen, waarmede ook veelal de schoot van het wambuis en de zoomen aan hals en polsen zijn afgewerkt. De XVIe-eeuw kent voor dit detail van de garderobe het woord „pickedillekens". KILIAEN verklaart pickedillekens = „lacimiae". Dat hiermede het bovengenoemde detail bedoeld is, blijkt uit een Fransche omschrijving, die VIGENÈRE (in zijn „Annotations de la guerre civile de Jules César", 1589) geeft van het woord „paludament", n.l. „cotte d'armes dont la baskine et les espaulettes sont découpées à des grandes piccadilles pendantes frangées". [1]) Het lijkt dus zeer aannemelijk om in deze schouderkleppen de resten te zien van de pofmouw, die oorspronkelijk deel uitmaakte van den leeren colder. Onder deze „pickedillekens" lieten zich de losse siermouwen ook veel beter bevestigen. Wij kennen de voorliefde voor de mode van de losse mouwen reeds bij den paltrock (zie pag. 9) en nu behalve dit kleedingstuk en den leeren colder ook het *Overwambuis* in de mode komt, worden die details grif toegepast op elk der verschillende gewaden.

Het *Overwambuis*, gewoonlijk donker van kleur, komt in model overeen met het daaronder gedragen (onder)-wambuis, met dit verschil, dat de schoot van het eerste langer is en dat dit kleedingstuk, in den beginne althans, slechts van voren aan den hals met enkele knoopen wordt vastgemaakt, terwijl het overigens los blijft hangen. (Tabel IV, No. 66, 67. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XVIII). Over de mouwen en schouderkleppen spraken wij reeds. De versiering aan het overwambuis is kostbaar en overvloedig, terwijl de variatie der onderwambuisen meer gezocht werd in dure stoffen met rijke patronen of weefsels met kleine splitversiering, zooals de schutterstukken van AERT PIETERSZ. aanwijzen. Het donkere overwambuis soms effen of ook wel van gebloemd fluweel is langs alle naden en zoomen met passement belegd. In de inventarissen wordt dit veelal vermeld. Zoo bijv.:

1593. Een wambuis van doncker grouw fluweel met breet zilvere passementen geboort.

---

[1]) Zie Burlington Magazine Juni 1916. Art. van F. KELLY. „Shakespearean Dress Notes" en mijn artikel „Costuumvaria" in het Bulletin van den Oudheidk. Bond, 1916 pag. 251 vlg.

Een wambuis van swert fluweel vol breet gout passement. [1])

1596. Noch een wambeys van swert fluweel geboort met gouden passementen.

.... een wambeys geboort met silveren passementen. [2])

Naar aanleiding van deze beschrijvingen mag men aannemen, dat men de benamingen wambuis en overwambuis, behalve op plaatsen waar dit voor het goede verstaan vereischt werd, niet meer bleef onderscheiden en eenvoudig weg wambuis voor beide kleedingstukken gebruikte. Wel wordt het onderwambuis eveneens met passement afgezet, (Zie bijv. het Schutterstuk van CORNELIS KETEL van 1588. (A'dam R. M. Cat. 1330), maar deze versiering is gewoonlijk in de tint gehouden en uiterst bescheiden, terwijl het overwambuis waarmee het costuum eigenlijk eerst compleet is, volgens de beschrijvingen rijker werd behandeld.

Een tweede wijze om de benaming „wambuis" voor beide stukken te verklaren is, dat men in latere jaren, na 1590, meer en meer de gewoonte aanneemt, om ook het overwambuis geheel dicht te knoopen. Dit hangt vermoedelijk weer samen met het in onbruik raken der wambuizen met overdreven lange punten. Zoo vertoonen de portretten uit de jaren na 1590 (Tabel IV No. 67. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XVIII) weer het gewone strak om het lichaam sluitende model, alleen de langere schoot blijft bestaan. Onder dit gesloten overwambuis ziet men dus alleen de andersgekleurde mouw uitkomen.

En nu is de vraag: draagt men nog onderwambuizen of zijn dit losse mouwen? Archivalische notities leiden er toe dit te vragen. Want wat beteekenen in dezen tijd de volgende plaatsen uit de inventarissen:

1554. Item een paer weerschynen mouwen met ij zilveren knopen [3]).

Item een paer grau lakensche mouwen met ij fluwelen opslagen [4]).

1580. Een paar root fluweele mouwen [5]).

1601. Zes paer swarte sattine mouwen.

Een paer Turcx groff greyne mouwen [6]).

1603. Goet tot overtreckmouwen.

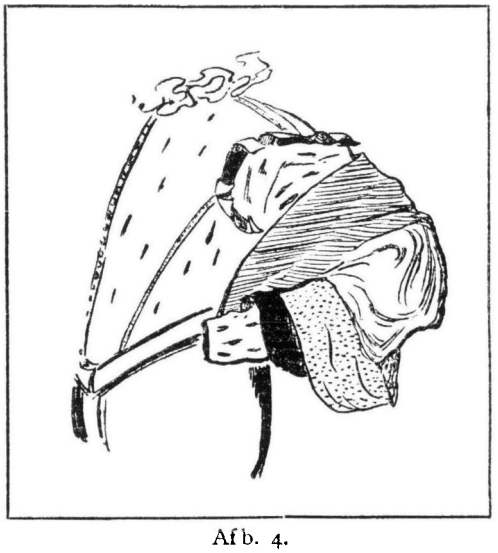
Gebreyde mouwen [7]).

Uit de laatste notitie, uit den winkel-inventaris van PIETER BAELDE blijkt, dat men de mouwen klaar kon koopen. Tot dusver heb ik de questie niet kunnen oplossen. Slechts éénmaal was ik in twijfel of er sprake kon zijn van afzonderlijk aangehechte mouwen, n.l. op het Schutterstuk van PIETER ISAACSZ. (1596),

---

1) Bijlage II pag. XXII. 2) Ibid. pag. XXIII. 3) Bijlage II p. XII. 4) Ibid. p. XII. 5) Ibid. p. XX. 6) Ibid. p. XXX. 7) Ibid. p. XXXI.

bij den man in het midden, die de vlag draagt (zie afb. 4). Maar indien al de gouden bolstaande lussen de aanhechting zijn voor de mouwen — of zijn dit ook pickedillekens? — dan is toch de stof van mouwen en wambuis dezelfde.

Afb. 4.

Voor het dragen van losse mouwen pleit hetgeen KELLY in zijn bovengenoemd artikel meedeelt. Hij zegt daar o.a.

„Both doublet and jerkin were made ad lib. with or without sleeves with this difference to judge from the contemporary delineations, that the doublet was incomplete without the addition of sleeves, often separate detachable articles". Is het dus juist, wat KELLY zegt, dat men in Engeland vrij algemeen losse mouwen droeg, dan zou het in elk geval mogelijk zijn, dat ook in Nederland deze mode in zwang was en dat ons de monumenten in dit geval onvolledig inlichten. Immers het zou altijd kunnen zijn, dat de mouwen dikwijls zóó aan het wambuis werden gehecht, dat men door de „pickedillekens" van het overwambuis de aanhechting niet zien kan. Het blijft dan weliswaar zonderling, dat de inventarissen er meestal over zwijgen, maar ook dit kan zelfs bij omvangrijk materiaal nog altijd toeval zijn.

Type III. — Tenslotte zou ik nog als type III willen onderscheiden, het model van wambuis, dat het resultaat van alle ontwikkelingen van onderdeelen en nuances, die dit kleedingstuk in den loop der eeuw heeft ondergaan, weer in zich vereenigt. (Tabel IV no. 68. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XIX). Hier is geen sprake meer van onderwambuis, colder of overwambuis, van losse mouwen, van spits toeloopend en over het middel hangend model, van gedeeltelijke sluiting of iets dergelijks, het wambuis uit de laatste jaren van de XVIe

eeuw bestaat uit één stuk van dezelfde stof vervaardigd, rijkelijk met passement belegd en aan den hals afgesloten door een grooten geplooiden kraag. (Zie Hoofdstuk III). Het is merkwaardig, dat we in de ontwikkeling van het costuum steeds weer dienzelfden gang van zaken kunnen waarnemen, n.l. een modewijziging, die zich vooral in details openbaart en die ten gevolge heeft, dat een kleedingstuk of de combinatie van eenige kleedingstukken uiteenvalt in zelfstandige deelen, die dan juist de karakteristieke verschijning bepalen van een tijdperk, totdat er naderhand weer een vereeniging plaats heeft van de verschillende stukken, zoodat men weer terugkeert tot de eenheid van het gewaad, zij het dan ook gewijzigd in vergelijking met het uitgangspunt. Wij hebben dit kunnen waarnemen bij de ontwikkeling van den paltrock en ook met het wambuis is het niet anders gegaan.

Toch is deze eenheid, in Type III gekenschetst, niet van langen duur. Het ziet er naar uit alsof dit model het voorbeeld is geworden voor de wambuizen met langeren schoot en voor de latere leeren colders, zooals wij ze op Schutterstukken van THOMAS DE KEYSER kunnen vinden. En daar zien we dan ook weer, dat deze kolder een soort overjas geworden is, zonder mouwen, terwijl men het anders gekleurde wambuis daaronder heeft te denken. Daarbij komen dan alle nieuwe snufjes van kragen, mouwen, snit en versiering, die de XVIIe eeuw in niet minder rijken overvloed heeft gebracht, dan de XVIe eeuw ze ons heeft doen kennen.

Trachten wij saamvattend nog eens nadere dateeringen vast te stellen voor de verschillende modes, die het wambuis onderging, dan kunnen we voorloopig deze uitkomst vermelden:

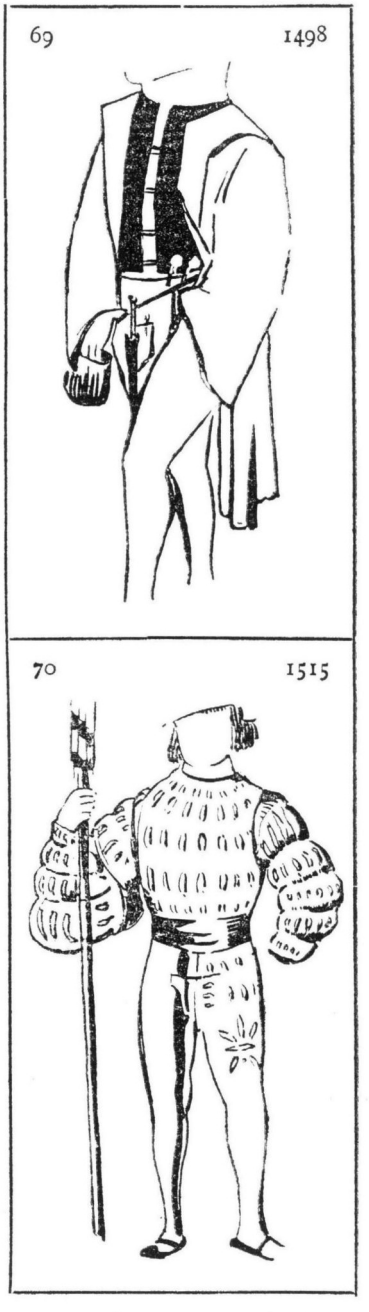
I. 1500—1550. Het korte wambuis met of zonder mouwen. Type I.
II. 1515—1550. Het wambuis met splitversiering. Type IA
III. 1550—1600. Het wambuis met korten schoot. Type II.
IV. 1580—1600. Het wambuis met langen punt. Type II.
V. 1550—1585. De colder.
VI. 1575—1600. Het overwambuis, alleen aan den hals gesloten.
VII. 1590—1610. Het overwambuis geheel gesloten.
VIII. 1590—1600. Het wambuis met langen schoot. Type III.

III. DE HOSEN, BOCXSEN (*broek*) EN COUSSEN.

De *hosen* zijn het kleedingstuk, waarmee tegelijk voeten, beenen en onderlijf worden bedekt. Het is de kleederdracht, die reeds sinds de vroege middeleeuwen gebruikelijk was; zoo is dan ook in het begin van de XVIe eeuw niet een mode aan te wijzen, die dit kleedingstuk als speciaal uit dien tijd aanmerkt; integendeel de traditie van de XVe eeuw, van den Bourgondischen tijd blijft nog lang bestaan. Intusschen is er geen bezwaar de hosen als een bepaald mode-type van beenbedekking in de XVIe eeuw aan te nemen, (Type I) waarvan zich dan in den loop der jaren de andere specimina onderscheiden. Hierbij valt dan ook nog op te merken, dat het XVIe eeuwsche spraakgebruik, behalve aan het bovengenoemde kleedingstuk, ook aan *onderscheidene* kleedingstukken tot been- en voetbedekking dienende den naam „hosen" toekent. Ik hoop, dat het mij is mogen gelukken bij de samenstelling van de ontwikkelingsreeksen der kleedingstukken ook de juiste benamingen te vinden.

Type I (Tabel V no. 69—73. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XIX, XX). Hieronder versta ik dus de gladde broek met kousen aan één stuk, nauw om het lijf, de beenen en de voeten sluitend. Behalve bij het wambuis werden deze hosen ook gedragen onder de keerle en den paltrock. Zooals de monumenten aanwijzen, heeft de rage der splitversiering ook deze kleedingstukken partieel „doorkerfd", (Tabel V no. 70), terwijl een andere variatie op het type is, dat de hosen ook *gestreept* voorkomen. (Bijv. 1499. Anonym Noordnederlandsch, Verovering der stad Rhenen; 1514. Anonym Nederlandsch, Herbarium; z. d. Anonym Zuidnederlandsch. Esther bij Ahasverus; z. d. Anonym Nederlandsch. Paneel van een kruisweg. (Zie Bijlage I pag. XX). In de tweede helft van de XVIe eeuw schijnt toch de mode dezer strakke hosen langzamerhand voorbij te gaan; wel mag men ze redelijkerwijze veronderstellen bij den paltrock met langen schoot, zooals die omstreeks 1560—1580 gedragen werd.

TABEL V.

(Tabel V no. 71 en 72). Maar daarnaast ziet men op de monumenten meer en meer, dat korte pofbroeken over de hosen gedragen worden.

Voordat ik tot de bespreking hiervan overga, wil ik nadere uitlegging geven van het kleedingstuk, dat ik als Type IA heb onderscheiden.

Type IA. (Tabel V No. 73. Meerdere voorbeelden Bijlage I p. XX.) — Het is een overbroek, die halverwege het dijbeen eindigt, daar strak omheen sluit en over de hosen wordt gedragen. Dit nieuwe bovenkleedingstuk ken ik uitsluitend verticaal gestreept. Op de monumenten komt het reeds voor op het Boogschuttersfeest van den Meester van Frankfort (vóór 1493), op Geertgens Aanbidding der Koningen te Praag (± 1490), bij Gerard David, bij den Meester der Lucia-legende, en anderen uit Geertgens kring, terwijl ik op houtsneden nog enkele andere voorbeelden vond. (Zie Bijlage I pag. XXI). De monumenten wijzen dus op een tijd aan het einde van de XVe eeuw, ± 1490 tot misschien 1520. Latere voorbeelden kan ik niet meer aanwijzen.

Het is duidelijk, dat men reeds in het begin van de XVIe eeuw gezocht heeft naar een kleedingstuk of naar een combinatie van kleedingstukken, die de mode der gladde hosen zou wijzigen. Behalve de hierboven beschreven overbroek, vond ik één enkel voorbeeld van een broek, die tot de knieën reikte (1499. Verovering der stad Rhenen, zie pag. 29 Tabel V no. 80. Type IV), maar daar dit voorbeeld, tot dusver het eenige is, dat ik kan aanwijzen, is het moeilijk over deze modewijzigingen de conclusies vaster te trekken. Ik moet het voorloopig bij een constateeren der feiten laten, zonder een nadere verklaring te kunnen geven.

Tegen het midden van de XVIe eeuw leveren de monumenten een duidelijker beeld op, ten eerste doordat de meer algemeene mode van het wambuis de overige costuumdeelen afzonderlijk doet uitkomen, ten tweede omdat er veel meer portretten zijn dan vóór 1550 het geval was en deze nu ook als kniestukken in groot

formaat worden vervaardigd. Zoo wordt het onderzoek, in dit geval naar de mode van hosen, bocxen en kousen vergemakkelijkt. En wij kunnen dan ook betreffende deze kleedingstukken constateeren, dat er een ingrijpende wijziging in den loop van een dertigtal jaren plaats heeft, die hierin bestaat, dat het dragen van een broek over de hosen algemeen wordt en dat dit eerste kleedingstuk een eigen mode krijgt, waardoor het belang van de hosen vermindert. Wanneer de broek, die oorspronkelijk slechts een lengte tot halverwege het dijbeen had, tot onder de knie zal reiken, is de noodzakelijkheid van de lengte der hosen als *geheele* beenbekleeding voorbij. Men verkort de hosen tot de knie, met andere woorden: het dragen van *kousen* komt aan de orde. Hiermede is voorloopig het wijzigingsproces voltrokken: de hosen, de oorspronkelijke middeleeuwsche beenbekleeding, worden in twee afzonderlijke kleedingstukken verdeeld: er ontstaan broek en kousen. Omstreeks 1590 is dit vrij algemeen en daaruit wordt dan ook verklaard, dat het voorkomen van hosen, zooals ik in type I beschreef van lieverlede ophoudt.

De *pofbroek*, in de XVIe eeuwsche taal als „bocxen" aangeduid zou ik om de kleine verschillen van snit willen onderscheiden in twee variaties: Type IIA en IIB. (Tabel V no. 74 en 75. Meerdere voorbeelden Bijlage I, p. XX, XXI).

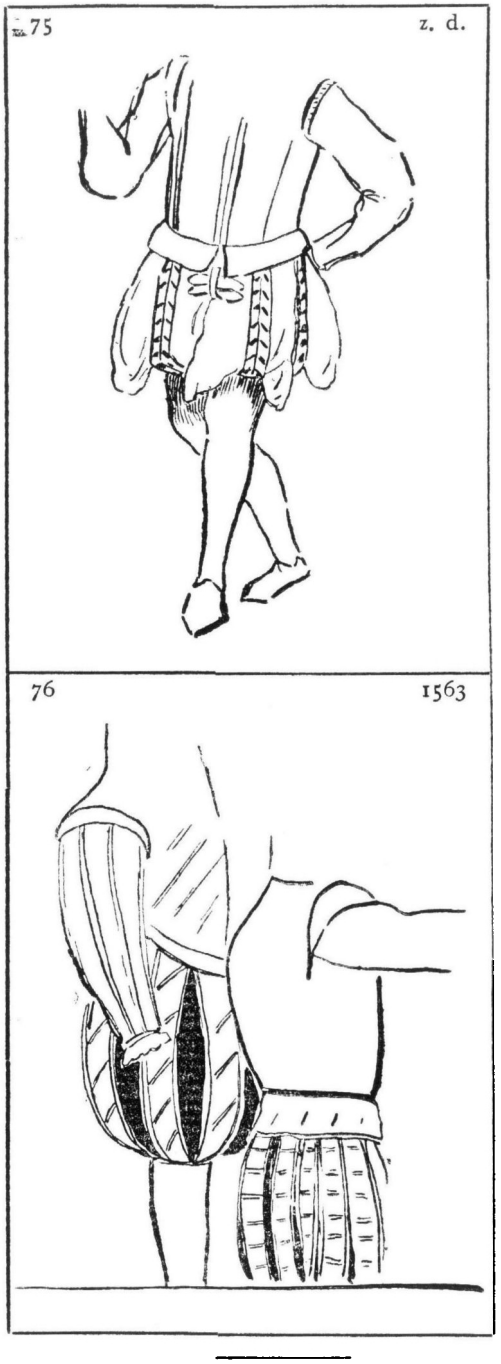
Type IIA is dan een voorbeeld van de in Duitschland populair geworden, en door de landsknechten in het overdrevene doorgevoerde „Pluderhosen" (afb. vindt men in de talrijke costuumboeken o.a. bij Weisz Deel V fig. 244 en 245). Naar ik meen is deze kleeding in ons land weinig of niet gedragen en de enkele voorbeelden, die ik onder dit type zou willen rangschikken zijn, in hun afmeting toch altijd nog bescheidener dan die in Duitschland. In Nederland is de „Pluderhose" een ruime pofbroek tot halverwege het dijbeen, van dunne stof gemaakt, die door vrij strakke met stiksels versierde, verticale banden bij elkaar wordt gehouden, terwijl aan weerskanten van die banden de overvloedige massa dunne stof uitpuilt. Behalve de weinige voorbeelden, die tegen de algemeen-

73 z. d.

74 1561

heid van deze dracht pleiten, is ook opmerkelijk, dat ik er noch in de inventarissen of litteratuur noch in de woordenboeken een benaming voor vond. Het voorbeeld bij Goltzius (zie Bijlage I pag. XX) zou zelfs tot dusver het eenige Noordnederlandsche zijn.

IIB. (Tabel V, no. 76 en 77. Meerdere voorbeelden Bijlage I, pag. XX, XXI) is eveneens een pofbroek, die in zooverre veel overeenkomst met de „Pluderhose" vertoont, dat ook hij bestaat uit een — bij dit model grooter — aantal verticale vrij naast elkaar gelegde en om het middel weer vereenigde banden, waarbinnen de eigenlijke opgevulde pof van de broek wordt gehouden. Maar deze broek is niet willekeurig van vorm en vrij in zijn contour zooals de „Pluderhose"; integendeel de banden houden de poffen tot een stijfgevuld geheel bij elkaar. Dit is een voorbeeld van de strengere Spaansche mode, zooals wij die uit Spanje zelf kennen o.a. in de portretten van den Infant Don Carlos door COELLO (Madrid Prado) of van Maximiliaan II, van den Hofnar Pejeron, van FERDINAND VAN TOLEDO door ANTON MOR. (Madrid Prado; het laatste in het Hofmuseum te Weenen.[1])

Wanneer nu in de inventarissen herhaaldelijk sprake is van „*Spaensche boicxsen*" (zie o.a. Bijlage II Archivalia pag. XVII) dan meen ik in verband met de monumenten te mogen opmaken, dat wij ons hierbij het zooeven beschreven model van broek (tabel no. 76 en 77) hebben voor te stellen. En nemen we dit als uitgangspunt aan — in de veronderstelling, dat dit uitgangspunt juist zij — dan blijven wij bij de verdere onderzoeking der tot dusver onbegrepen namen steeds vasten grond onder de voeten voelen. Want wanneer wij nu zullen definieeren: „Spaensche bocxsen" is de benaming voor de gedurende de tweede helft der XVIe eeuw gedragen pofbroek, die bestond uit met stiksels of passement versierde banden, opgevuld met een dunne stof of zijde, die tusschen de banden door zichtbaar was, dan worden hierdoor geheel

1) Afb. van het schilderij van COELLO in „Das Museum" 113; de overigen in: HENRI HYMANS. ANTONIO MORO. Son Oeuvre et son Temps. Pag. 64, 120, 146.

duidelijk de volgende notities uit de inventarissen (Bijlage II):

1593. Een paer boxen van fiolet fluweel ende vol silveren passementen ende onderset met root armeseyde (Bijlage II pag. XXII).

1593. Een paer boxen groen syde, groff greyn met roode gront ende met geheel taffa onderlecht. (Ibid. p. XXII).

terwijl weer hierop voortbouwend notities als deze:

1576. Een paer fluweelen *cousen* met syden passement met syden zattynen daerinne gevoedert. (Ibid. pag. XVIII).

1576. Een paer Rasse coussens gevoedert met syde sattyne met zayette neerbasen. (Ibid. pag. XVIII).

1580. Een paer roode carmesynen hosen met wit satyn gevoedert. (Ibid. pag. XIX).

1593. Een broeckielge van silver laecken. die sneeden van breet silver passement (Ibid. p. XXII).

1593. Een broeckielge van gout laecken, die sneeden van breet gouden passement. (Ibid. p. XXII).

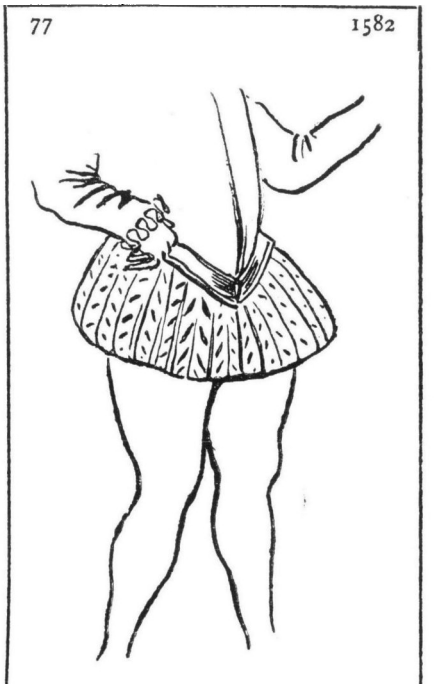
omtrent de beteekenis nu eigenlijk geen twijfel overlaten en men dus wellicht mag concludeeren, dat zoowel de benamingen *hosen*, *coussen* als *broeckielge* gebruikt werden als aanduiding voor de „Spaensche bocxsen" en men de boven omschreven banden „sneeden" noemde.

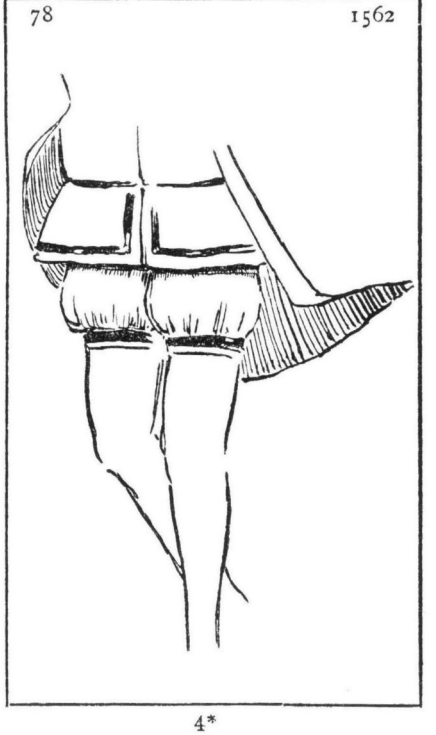
Wanneer er geschreven staat:

1593. Een paer bocxsen van zwert zatyn met een rode ofte incarnaten gront (Ibid. p. XXII).

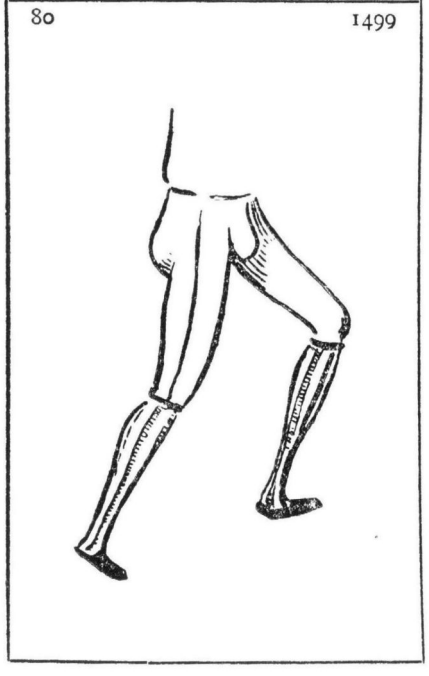
dan is het niet duidelijk of hier bedoeld is met rood satyn of zyde gevoerd, dan wel dat het slaat op het weefsel van de stof.

Type III. — Type III (Tabel V no. 78 en 79. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XXI) is de kleine pofbroek tot halverwege het dijbeen, die zoolang als hij voorkomt — ik vond nog een voorbeeld van 1591 — dezelfde bescheiden afmeting houdt en met een smallen strakken zoom is afgewerkt, nauwsluitend om het been, gewoon-

77 1582

78 1562

lijk met een kleine ruche of strook afgezet. Volledigheidshalve vermeld ik dit weinig voorkomende type.

Type IV. — Veel belangrijker en met Type IIB behoorend tot „de" mode van de tweede helft der XVIe eeuw is type IV. (Tabel V no. 80—84. Meerder voorbeelden Bijlage I pag. XXII, XXIII). Zonder het sub no. 80 (Tabel V) afgebeelde kleedingstuk als prototype van Type IV te willen stellen, komt het er toch in het algemeen mee overeen en daarom heb ik het in de reeks opgenomen. Op pag. 25 heb ik reeds vermeld, dat ik voor deze afwijking van de overigens begrijpelijke ontwikkeling der mode geen verklaring weet te geven. Het voorbeeld voor dit type, dat ik als type IV van de vorigen, meen te moeten onderscheiden, is zeker niet in Holland, maar ditmaal in Frankrijk te zoeken. Onze mode geeft n. l. een Hollandsche nuance van de kleederdracht, die dààr ongeveer tijdens de regeering van HENRI III in zwang komt. Vergelijkt men nu de fijne, pretentieuse, ietwat overdreven elegante kleedij van het hof van HENRI III met die der Nederlanders, dan ligt het essentieele verschil voornamelijk in de wijze, waarop men de kleeding *droeg* en *wist te dragen*; zoodat het ook niet goed denkbaar was, dat in Nederland de geserreerde, nauwe, het bovenbeen omsluitende broek — wanneer wij ons voor het oogenblik met dit kleedingstuk bezig houden — aldus zou worden overgenomen. Immers ook bij het wambuis had men het overdreven puntige, smalle model niet aanvaard; evenmin geschiedde dit met de broek. In overeenstemming met het ietwat plompere, korte, zich naar het lichaam voegende wambuis — inplaats dat men zijn postuur zooveel mogelijk trachtte te dwingen naar de voorgeschreven mode — zoo werd ook in Nederland de broek ruimer en minder gracieus gedragen dan dit in Frankrijk het geval was.

Dit model ondergaat in de dertig jaren dat het feitelijk als voorlooper dient van de XVIIe eeuwsche kleeding eenige wijzigingen. Oorspronkelijk heel wijd en ruim aan de heupen, wordt het model geleidelijk smaller

en eindigt onder de knie in een aansluitenden band, die gewoonlijk op zijde nog met eenig passement is afgewerkt. (Tabel V no. 81). Omstreeks 1585 zien wij de geheele wijdte aanmerkelijk afnemen, bijv. op het Schutterstuk van CORNELIS KETEL van 1588 waar van ruime plooien geen sprake meer is. (Tabel no. 82). Als derde variatie van dit model noem ik dan het losmaken van den band om de knie, zoodat de pijpen van de broek in hun geheele lengte een gelijke wijdte behouden. Daaronder droeg men den kouseband, een zijden lint met goudstiksel of gouden franje versierd, dat als strik onder de broekspijp uitkwam en (volgens het schilderij van PIETER ISAACSZ Amsterdam R. M. cat. 1283)van één kleur was met de daarbij gedragen kousen (Tabel V no. 83). Overeenkomstig dit model zijn vermoedelijk de volgende beschrijvingen in de inventarissen:

1576. Een paer grouw fluweelen hosen met assgrauwe zyden neerbasen (Bijl. II pag. XVIII).

1592. .... twee paer van myn bocxsen, d'eene van laecken ende d'ander van gekepert boerat. (Ibid. p. XXI).

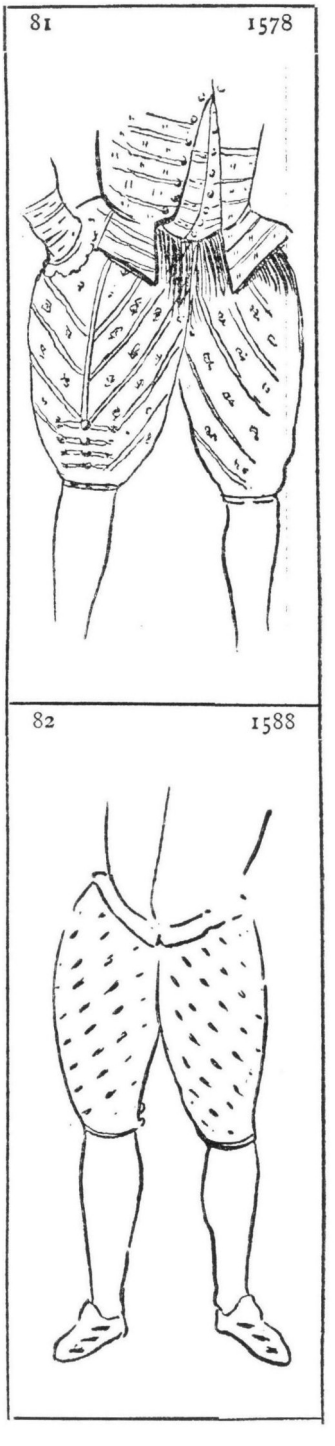
1593. Twee sattynen pypen van bocxen. (Ibid. pag. XXI).

1593. Een paer boxen van doncker grauw fluweel met breet silver passement geboort.
.... een paer boxen met breede goude passementen geboort.
.... een paer boxen van swert fluweel vol breet gout passement. (Ibid. pag. XXII).

1596. Een paer aschgrauwe fluweele bocxsen met een gouden passement.
Twee kniepypen van aschgrau fluweel met gouden passement geboort.
Een paer weerschynen boxen.
Een paer rode fluwele bocxen met silveren passement geboort. (Ibid. pag. XXIII).

etc. etc. (zie Bijlage II passim).

Hierbij zijn geen andere aanduidingen gegeven en

het is dus mogelijk, dat wij geen verdere bijzonderheden omtrent dit model hebben te veronderstellen, Van den rijkdom der stoffen geven nog meer de inventarissen dan de monumenten den indruk. Speciaal in den boedelinventaris van den lakenkooper PIETER BAELDE (1603 Bijlage II pag. XXX, XXXI) wordt een zoo groote verscheidenheid van stoffen opgesomd, dat men ook hierin slechts verlangen kan naar een ordening der begrippen, wat men te verstaan heeft onder:

„Caffa op een gecoleurde gront cleyne bloom
Blocxken op een paertse gront
Weerschyn Casant
Carmosyne gansenoogen
Wesels bombasyn [1])
Leytse streepkens
Gerankt borat etc. etc.

waarvoor te dezer plaatse de gelegenheid ontbreekt. [2])

Over de „breede silvere en gouden passementen" behoeven we ons nu niet meer te verwonderen. Dit komt volkomen overeen met de monumenten. Men zie bijv. hoe de geheele kleeding van DOEKE MARTENA zoowel het wambuis als de bocxsen met passement zijn belegd, terwijl het ook gewoonte was de naden der bocxsen met drie of vier rechtlijnige passementen of zelfs met geheele passementfiguren te versieren, zooals bijv. op het Mansportret (Dubbelportret) te Hardenbroek. Een andermaal vinden we ze aldus geïnventariseerd (Bijlage II p. XXVII):

1598. Een laeckenen brouck met drye fluweele boorden
Een ander laecken broeck met een boorde.

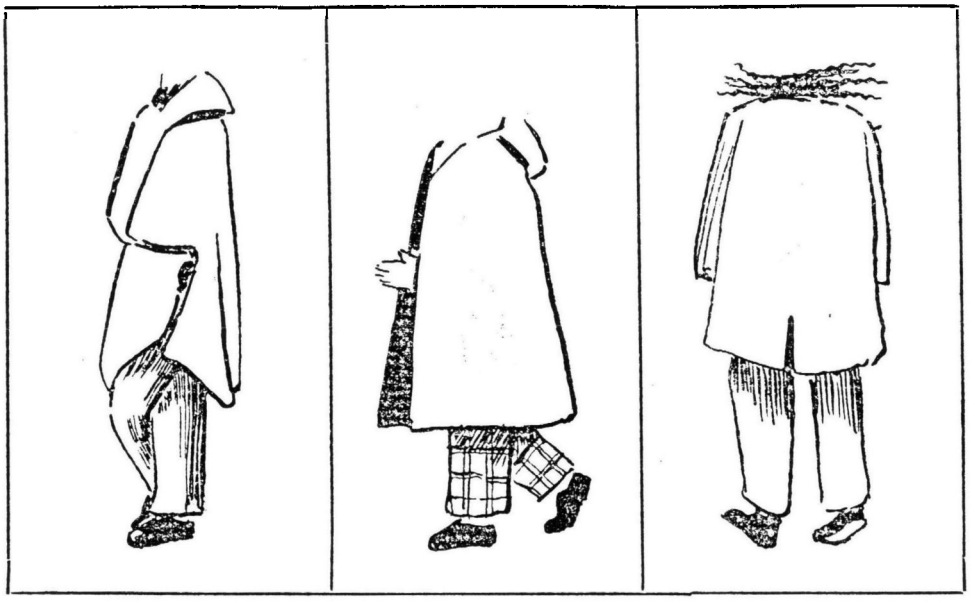
Hoewel niet direct behoorend tot de costuums, waarmee ik mij op het oogenblik bezig houd, wil ik toch even de aandacht vestigen op de hosen(?) gedragen door personen, die zich als buitenlanders van hun omgeving schijnen te onderscheiden. Ik ken tot dusver twee schilderijen (Zuidnederlandsch Meester

---

1) Toevallig kwam mij een ordonnantie op het verven van laken (1571) in handen van de stad Wesel. Het stuk berust op het Gemeente Archief te Deventer en heeft behalve den tekst *twee stalen van blauw laken*. De inhoud is voor ons niet van groot gewicht. Alleen wil ik wijzen op de onderscheiding tusschen „Guitter uprechten swarte farvenn" ende „*Duvelsche oder falsche unnd bose farve*" welke laatste bij het verven van laken streng verboden waren.

2) Ik heb getracht in de woordenlijst zooveel mogelijk de namen te verklaren en ze met de stoffen te identificeeren; maar dit raakt toch grootendeels slechts de terminologie. Alleen een uitvoerige studie der textiele kunsten, van den handel etc. in verband met de stoffen, die wij in werkelijkheid over hebben en die op schilderijen zijn afgebeeld, zou hier eenig resultaat kunnen opleveren.

MATHEUS XXI, Amsterdam R. M. Cat. 347, en Anonym Vlaamsch. Richting PIETER BRUEGHEL Landschap met dansende paren en toeschouwers. In bezit van MR. SCHRETLEN, Bilthoven) waarop zoodanig gekleede personen voorkomen. Zij dragen lange, wijde broeken van effen, gestreepte of geruite stof. (Zie afb. 5).

Afb. 5.

Beide werken zijn Vlaamsch en zoo vraagt men zich onwillekeurig af of de aldus afgebeelde personen geen Engelschen kunnen zijn, die als havenwerkers of varensgezellen te Antwerpen rondgeloopen hebben. Een dergelijke interpretatie schijnt louter fantasie, terwijl men zich bovendien aan het gevaar blootstelt XVIe eeuwsche monumenten te bekijken met een oordeel, dat tevens de herinnering aan de Engelsche heerenmode omstreeks 1890 laat gelden. Intusschen heb ik toevallig een motief voor mijn hypothese gevonden, die toch niet zoo ver van de waarheid bleek te zijn. In een zeldzaam boekje, uitgegeven in 1601 bij ZACHARIAS HEYNS te Amsterdam, „In de dry hooft Deuchden" behelzende het: „Dracht-Thoneel waer op het fatsoen van meest alle de kleedren, soo wel der genen die men nu ter tyt de gansche werelt door dragende is, als de oude afgelegde eygentlyk afgebeelt synde, ten thoon gestelt ende van wat natien die syn met corte woorden in rym beschreven wordt" is op pag. 26 een Schot afgebeeld naar hetzelfde fatsoen gekleed als ik hierboven besprak. Het rijmpje, dat ik hieronder afschrijf ter motiveering hoe weinig dergelijke costuumboeken het essentieele van het costuum

benaderen, kan ons ook in dit geval niet aan den naam van het kleedingstuk helpen.

„De Cleeding van den ouden Schot was recht
Gelyck gy die, o leser hier cont mercken
Van aerden is, hy wel stout int gevecht
Doch sinnich niet, In geenderhande wercken.

Opmerkelijk is echter, dat de tegenwoordige Schotsche soldaten nog dergelijke geruite broeken dragen.

Intusschen is het wenschelijk over te gaan tot de nadere bespreking van wat er van de *hosen* is geworden, nu de mode van de broek als zelfstandig kleedingstuk daarmee niet direct meer heeft te maken. Onder de korte Spaensche pofbroek droeg men inderdaad nog de oorspronkelijke hosen of coussen als geheele beenbekleeding en het hoeft ons dus niets te verbazen, wanneer de oude benaming daarvoor nog in zwang bleef, daar men deze combinatie toch nog als één kleedingstuk beschouwde. Duidelijk is dit bijv. ook op een der aardige spotprenten uit dezen tijd, den strijd om de broek voorstellend, geteekend door een anonymus vermoedelijk uit den kring van MAERTEN DE VOS, waar een zestal vrouwen om een mansbroek vechten. (Afb. 6).

Afb. 6.

Toen nu de broek het bovengedeelte der hosen bedekte of zelfs overbodig maakte, onderscheidde men de kortere hosen van de vroegere door de benaming: *Neerhosen, neercoussen.* Ook *neerbasen* komt voor: dit is een afleiding van Fr. Bas. [1]) Ik behoef hier in geen verdere etymologische details te treden, De woordenboeken, ook die uit den tijd, zijn hieromtrent eensluidend. In verband met de monumenten is de terminologie dan ook geheel duidelijk. Onder *neerhosen, neercoussen* of *neerbasen,* en vermoedelijk ook dikwijls alleen *coussen* hebben wij te verstaan de beenbedekking voor zoover die zichtbaar is onder de Spaensche bocxsen of onder de latere tot de knie reikende broek.

Opmerkelijk is de verscheidenheid van kleuren, die men in de coussen had. De rijke inventaris van den Graaf VAN VALCKENSTEYN 1593/1596 (Bijlage II Archivalia pag. XXI—XXV) overtreft daarin wel alle andere. Zijn neerhosen zijn o. a. blauwsyde, groen, folimort (= feuille morte) en dit in licht en donkere tint, paers, oranje, incarnaet, papegayengroen en grasgroen etc. [2])

Ten slotte is voor de mode der coussen nog van belang de uitvinding der breimachine door WILLIAM LEE in Cambridge 1589. [3]) Men kende reeds vroeger de gebreide hosen, maar nu kwamen ze in het bereik van iedereen door de machinale vervaardiging. In inventarissen van Rotterdamsche burgers vond ik ze in 1598 nog uitdrukkelijk vermeld als „gebreyde coussen, nyeuwe gebreyde coussen, dagelicscke gebreyde coussen" naast „coussen van laecken of carsay" (Bijlage pag. XXVII, XXVIII).

---

1) Vergel. Midd. ned. nedercleet = kleeding voor de onderhelft van het lichaam; niet = onderkleed.

2) Toch lijkt deze kleurenrijkdom weer gering in vergelijking met de eindelooze nuances die men in Frankrijk kende en die ik hier als curiosum laat volgen (uit d'Aubigné):

Vinturquoise, orangé, feuille morte, isabelle, zizolin, couleur du roi, minime, triste-amie, ventre de biche, amarante, nacarade, fleur de sigle, gris de lin, orangé, pastel, céladon, astrée, face grattée, couleur de rat, fleur de pêcher, fleur mourante, vert naissant, vert gai, vert brun, vert de mer, vert de pré, vert de gris, merdoie, jaune paille, jaune doré, couleur de judas, d'aurore, de serin, écarlate, rouge sang de boeuf, couleur d'eau, couleur d'Ormus, argentin, singe mourant, couleur d'ardoise, gris de ramier. gris perlé, bleu, mourant, bleu de la fève, gris argenté, couleur de sel, couleur de veuve réjouie, de temps perdu, flamette de soufre, couleur de pain bis, de constipé, singe envenimé, ris de guenon, Espagnol mourant, couleur de baise-moi-ma-mignonne, couleur de péché mortelle, de cristalline, couleur de boeuf enfumé, de jambon, commun, de couci, de désirs amoureux de racleur de cheminée.

3) GEORGE BUSZ. Das Kostüm in Vergangenheit und Gegenwart pag. 66.

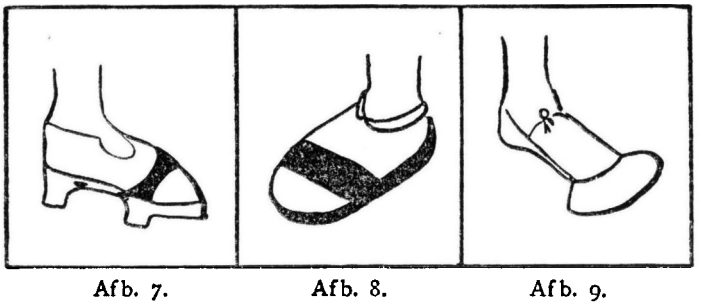
IV. HET SCHOEISEL.

Het schoeisel, dat bij kleeding van de XVIe eeuw past, is, voor zoover wij kunnen nagaan, om te beginnen een voortzetting van de mode uit de XVe eeuw. Men droeg n.l. een soort vilten, fluweelen, laken of leeren pantoffels of schoenen zonder hak, evenals vroeger, doch niet meer met de overmatig lange punt, die in den Bourgondischen tijd gebruikelijk was. (Afb. 7). Men slaat daarop echter tot een ander uiterste over en maakt de schoenen buitengewoon breed. Zoo'n nieuwigheid geldt dan altijd eerst voor bijzonder chic. Een uiting, in de litteratuur die dit ook voor deze mode bevestigt, is bijv. in „Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike etc. (Zie bijlage III, litteratuur pag. XXXII [1]):

Sy moeten oeck hebben in allen kanten
Pantoffels so breet als voeten van olyfanten
. . . . . .

Aan den enkel sluit deze nieuwe schoen aan en heeft daar gewoonlijk een omgeslagen randje, dat de voering laat zien. Ook was het in het begin nog gewoonte, om als van ouds trippen te dragen (Afb. 7 en 8), hoewel deze praktische mode reeds in het éérste kwart van de XVIe eeuw verdwijnt. Tenminste ik vond later geen voorbeelden meer, doch het materiaal is schaarsch. Waarschijnlijk maakte men de zolen dikker en beter bestand tegen slijk en vochtigheid. De bestrating is nog niet zooveel verbeterd, dat de redenen, waarom men vroeger, eenigszins bij wijze van onze overschoenen, trippen droeg, vervallen geacht zouden kunnen worden.

Omstreeks 1530, op het schilderij van LUCAS VAN LEYDEN — de Preek — komen geen trippen meer voor. Bovendien heeft het model van den schoen zich dan gewijzigd. Hij sluit nu alleen aan den hiel vast aan, terwijl de zijkanten langs den voet zóó smal zijn, dat een lint met strik over de wreef het fatsoen er in moet houden. Van voren vertoont het nieuwe model een breeden neus. (Afb. 9).

Afb. 7. Afb. 8. Afb. 9.

1) Meerdere voorbeelden in archivalia of litteratuur betreffende het schoeisel vindt men in Bijlage II pag. IV, X, XIX, XXVI, XXVIII, XXIX, XXX en Bijlage III pag. XLI, XLIV, XLV XLVI, XLVII, XLIX, L, LI.

Deze laatste excessieve mode schijnt mij toe een tiental jaren te duren, tusschen 1530 en 1540, terwijl in de laatste jaren van de eerste helft der XVIe eeuw het model weer meer overeenkomst heeft met den vorm van den voet; van voren eenigszins toeloopend, bedekt hij den voet tot den enkel. Op de wreef zijn ook wel splitten als versiering aangebracht. Rijkere behandeling van de enkelkappen der leeren schoenen, door omgeslagen lippen, die evenzoo aan den voorschoen voorkomen, vond ik uitsluitend bij JAN MOSTAERT, waar de pages in livrei (zie pag. 15) ze dragen.

Behalve schoenen droeg men ook laarzen, die vermoedelijk volgens de aanwijzingen in de Rekeningen van POMPEIUS OCCO (Bijlage II Archivalia, pag. III en IV) „stevelen" zullen geheeten hebben. Ik schrijf hier een enkel voorbeeld over:

noch.... ein golden gulden thoe syn stevelen
noch ein paar stevelen voer myn g. h.
noch.... betalt thot stevel und spoeren.

Uit de monumenten zou men misschien mogen concludeeren, dat stevelen zijn: hooge kaplaarzen tot boven de knie, waarvan men den rand naar verkiezing op de hoogte van het scheenbeen kon omslaan. Ik heb daarvan de volgende vormen gevonden: Laarzen, die tot onder aan het dijbeen doorloopen, als men ze niet omslaat en die dan van achteren met afwisselend links en rechts van het split staande knoopen worden gesloten, of ook wel met een split van voren van knie tot wreef, dat dan met lus en strik is dicht te maken. Voorbeelden vond ik op de Aanbidding der Koningen door GEERTGEN tot St. Jans (Coll. DE BORDES, Velp) en op het Triptychon van JAN MOSTAERT — episoden uit de lijdensgeschiedenis van Christus voorstellend — in het Brusselsch Museum, Cat. no. 537. Op dit zelfde schilderij — binnenkant, linkervleugel — draagt een van de beulen, wat wij nu noemen, een lage knooplaars tot boven den enkel, een model, dat ik nergens anders heb aangetroffen. Al deze laarzen zijn steeds zacht en soepel en nooit van hakken voorzien. Voorloopig blijft het voor mij onzeker, of men ze gewoonlijk van week leder of ook wel van een soort laken vervaardigde. Versierd was dit schoeisel veelal reeds door de anders gekleurde voering, die aan den rand zichtbaar werd, als men de kap omsloeg. In bijzondere gevallen voorzag men ook het boveneinde, ongeveer een hand breed onder den rand, van een rij splitten. (Voorbeeld: C. ENGEBRECHTSZEN. Beroeping van Mattheus. K. F. M. Berlijn. [1])
Evenals de met de hosenkous bekleede voet wordt ook de zachte laars soms in

1) Dat deze omgeslagen laarzen dan niet tot de categorie behooren, waarbij het omslaan en op de wijze van een harmonica in elkaar zakken slechts iets toevalligs is, bewijzen de laarzen van een der koningen op een schilderij van MARTIN SCHAFFNER (Driekoningen, Germ. Mus. Nürnberg, Afb. Klass. Bilderschatz 1024), waar boven op de vouw van den omslag een lus voor het aantrekken zichtbaar is. Het omgeslagen deel is hier dus als werkelijke kap bedoeld, op dezelfde wijze trouwens als de geellederen kappen op laarzen van palfreniers en jockey's er ook heden nog altijd nog aan herinneren, dat de glimmende zwarte pijp hier binnenstebuiten gekeerd kon zijn.

een grootere muil gestoken, waarschijnlijk ter beveiliging tegen vocht of slik, zooals men de lage schoenen van trippen voorzag. (Voorbeeld: MOSTAERT Op. cit. Middenpaneel).

Het zij hier evenwel nog eens uitdrukkelijk herhaald, dat het voorbeeldenmateriaal, althans voor de eerste helft van de XVIe eeuw, voor de kleeding ten voeten uit eigenlijk veel te schaarsch is, om zich een vaster oordeel daarnaar te kunnen vormen. Bij de tamelijk talrijke afbeeldingen van knielende of staande personen, zijn deze meestal in tabbaards gehuld en zoo wordt de kleeding daaronder aan ons oog onttrokken.

In de tweede helft der XVIe eeuw ondergaat het schoeisel niet veel wijziging. Men droeg nog de hooge kaplaarzen: „leerskens" of „broskens" genaamd, die wij door de afbeelding en de beschrijving bij het Lantjuweel van Antwerpen nauwkeurig kennen (zie tabel no. 74 en Bijlage III litteratuur pag. XLIX—LII). Uit deze beschrijving blijkt ook, dat men de laarzen in allerlei kleuren droeg. Over het algemeen is anders de dracht de lage schoen — ook schoen genoemd — die van stof gemaakt was en met een riem om den enkel werd bevestigd. De stof der schoenen is, evenals die der wambuisen, gekleurd en van splitten voorzien.

SASBOUT in zijn dictionnaire français-flamang noemt ook nog de „souliers à poulaine". Hiermee werd in de XVe eeuw aangeduid de schoen met langen vooruitstekenden punt. Daar SASBOUT er onder verstaat „opene schoen schoen met riem oft met ghespen" vermoed ik, dat de eigenlijke beteekenis van poulaine (= Poolsch. Littrée: Poulanne signifie peau de Pologne: la Pologne elle-même se disant Poullaine) doelde op de materie, terwijl te voren de *vorm* van den puntschoen (eveneens van peau de Poulaine gemaakt) daarmee werd aangeduid.

Ik wijs ook in dit verband op een plaats in de inventarissen:

1593. Een roden Poolschen rock met goude passementen ende lessen. (Bijlage II pag. XXII).

In de inventarissen vond ik slechts één keer een nadere omschrijving van de schoenen:

1580. Twee roode fluwele schoenen met golt passement. (Bijlage II pag. XIX), terwijl Schutterstukken van CORNELIS KETEL en PIETER ISAACSZ (Amsterdam R. M. cat. 1330 en 1283) waar de figuren ten voeten uit op voorkomen het model geheel duidelijk laten zien (tabel no. 82 en 83). Op het laatste schilderij en o. a. ook op een prent van REMIGIUS HOOCHGHENBERG dragen sommigen behalve de schoenen nog *muilen*. Deze zijn gewoonlijk zwart, bedekken den voet van voren tot den enkel en laten den hiel vrij; de zolen van deze muilen zijn tamelijk dik en men ziet *een begin van hakken*. Het dragen van hakken komt eerst in Frankrijk met Hendrik IV in de mode. In de late inventarissen komt her-

haaldelijk de combinatie van „een paer schoenen met muilen" voor, (Bijlage II p. XXVI, XXVIII) zoodat ook door vergelijking met de monumenten thans geen onzekerheid meer behoeft te bestaan omtrent de benaming of het karakter van dit detail der kleeding, dat blijkbaar voor het gaan buitenshuis bedoeld was (zie tabel no. 83). Wellicht kan men den XVIIen eeuwschen schoen met hak beschouwen als ontstaan uit de combinatie van schoen en muil, zooals die in de XVIe eeuw gedragen werd.

BIJLAGE I.

B. CHRONOLOGISCHE LIJST VAN VOORBEELDEN BIJ HOOFDSTUK II.

Vervolg.

HET MANNENCOSTUUM.

B. = Beeldhouwwerk; M. = Miniatuur; Pt. = Penteekening; T. = Teekening;
H. = Houtsnede; P. = Prent; S. = Schilderij; z. d. = zonder dateering

			TABEL III.
Type I. De Paltrock.			
1498	Gerard David,	Het vonnis van den onrechtvaardigen rechter [1]	S.
1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid (Paneel 1) [2]	S.
z. d.	Zuidnederlandsch Meester,	Esthers Voorspraak bij Ahasverus [3]	S.
± 1510	Anonym,	Spieghel der Behoudenisse [4]	H.
1515	Anonym,	Hortulus Animae [5]	H.
Vóór 1530	Anonym,	Cronyck van Hollant enz. fol. 41 [6]	H.
± 1500 / 1515	Gerard David,	Bruiloft te Canaän [7]	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Breviarium Grimani [8]	M.
± 1528	Barth. Bruyn,	Maria met Kind en Stichter (een Hertog v. Kleef) [9]	S.
Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:			
1511 / 1517?)	Lucas van Leyden,	Mansportret [10]	S.
± 1535	Dirck Jacobsz.,	Mansportret [11]	S.
Type I A.			
± 1508	Lucas van Leyden,	De Fakkeldrager [12]	P.
1510	Lucas van Leyden.	De verloren Zoon [13]	P.
1515	Anonym,	Weenen Codex 2591 [14]	M.

---

1) Brugge. Sted. Museum.
2) Amsterdam R. M. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 56.
3) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 539D.
4) Gedrukt bij THOMAS VAN DER NOOT, Brussel. Afb. in l'art Typographique Neerlandaise 1500—1540 W. NYHOFF Livr. 8.
5) Gedrukt te Leiden bij JAN SEVERSZ, Pag. 129 id. Pag. 175.
6) Gedrukt bij JAN SEVERSZ, Leiden, 1517, voortgezet tot 1530 te Antwerpen door JAN VAN DOESBORCH.
7) Parijs, Louvre. Afb. bij Bodenhausen GERARD DAVID Pl. XXVI.
8) Ed. Prof. SCATO DE VRIES, Leiden 1904 Pl. 369.
9) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 639.
10) In bezit van Mr. M. M. VAN VALKENBURG, den Haag, Tent. Utrecht 1913. Cat. No. 40.
11) Turijn, Pinakotheek No. 363. Afb. in Oud-Holland 1913. Art. Dr. HOOGEWERFF.
12) Afbeelding Beets, Pag. 8,
13) Afbeelding Beets, Pag. 28.
14) Manuscript: Intocht van Karel V in Brugge. Afb, Bulletin de la Soc. Franç. de Reproduct. de Mass. peinture. Parijs 1912. Pl. XXIX.

1516	Anonym, (L. v. Leyden?)	De rei publicae cura [1])	H.
z. d.	Lucas van Leyden,	Bevrijding van Gevangenen [2])	T.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Breviarium Grimani [3])	M.
z. d.	Gerard David,	Aanbidding van de Koningen (de Oostersche Koning) [4])	S.
z. d.	Jan Gossaert,	Aanbidding van de Koningen (Schildknaap) [5])	S.
1524	Anonym,	Tractatus duodecim Petri Hispani [6])	Pt.
1524	P. Corn. Kunst,	Bevrijding van Gevangenen [7])	Pt.
± 1530	Lucas van Leyden,	De Preek [8])	S.
1531	Anonym,	Cronyck van Vlaenderen (fol. 169 102) [9])	H.
1531	P. Corn. Kunst,	Het spijzen der hongerigen [10])	Pt.

Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:

z. d.	Zuidnederl. Meester, (richting Jan Gossaert),	Mansportret [11])	S.
1524	Barth. Bruyn,	Portret van Agrippa von Nettesheim [12])	S.
z. d.	Lucas van Leyden,	De Kaartspelers [13])	S.
z. d.	Jan Gossaert,	Portret [14])	S.
z. d.	Meester v. d. Dood van Maria,	Portret [15])	S.
z. d.	Meester v. d. Dood van Maria,	Aanbidding van de Koningen (Stichter) [16])	S.
1534	Anonym Noordnederlandsch	Portret van Wijhe Gerryts von Jelgershuis [17])	S.

Type I B.

z. d.	Lucas van Leyden,	Het Schaakspel [18])	S.
z. d.	Meester van de Vrouwelijke halve Figuren,	Aanbidding der Koningen [19])	S.
1524	P. Corn. Kunst,	Bevrijding van Gevangenen	Pt.

Type I C.

1517	P. Corn. Kunst,	Geboorte van Maria [20])	Pt.

---

1) Gedrukt te Leiden.... in Aedibus JOHANNIS SEVERINI.... Anno Dmi. 1516. Een exemplaar op de Univ. Bibl. te Utrecht.

2) Londen, Britsch Museum. Afb. KLEINMANN. Teekeningen van Oude Meesters, Serie II, Bl. 25.

3) Dl. Pl. 18.

4) Londen Nat. Gallery, No. 1079.

5) London Nat. Gallery.

6) Colophon: Impresse Daventriae per me Jacobum de Breda anno domini MCVC duodecimo iiij Idus Decembrii.

7) Parijs, Collectie RODRIGUES. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 8.

8) Amsterdam, R. M. Cat. No. 1452.

9) Gedrukt bij WILLEM VORSTERMAN, Antwerpen 1530.

10) Parijs, Coll. RODRIGUES. Tent. Utrecht 1913. Cat. Teek. No. 12.

11) Antwerpen, Museum, Cat. No. 263.

12) Frankfort, Sammlung GOLDSCHMIDT. Tent. Dusseldorf 1904. Cat. No. 73 met Afb.

13) In bezit van den Earl of Pembroke Wilton House. Afb. Beets, Pag. 116.

14) Berlijn, Sammlung VON KAUFMANN. Berliner Ausstellung 1914, met Afb.

15) Florence, Uffizi.

16) Dresden, Museum.

17) Leeuwarden, Friesch Museum.

18) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum Cat. 574 A.

19) Was in den Kunsthandel.

20) Coll. RODRIGUES, Parijs. Tent. Utrecht. Cat. Teek. No. 6.

Vóór 1524	Jan Gossaert.	Portret van Philips van Bourgondië, Bisschop van Utrecht, † 1524 [1]	S.
z. d.	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bourgondië [2]	S.
1531	Anonym,	Cronijck van Vlaenderen fol. 15	H.
1531	Anonym,	Cronijck van Vlaenderen fol. 269	H.
1531	Anonym,	Cronijck van Vlaenderen fol. 192	H.

Type II A.

1517 / 1523	Zuidnederlandsch Meester,	Hortulus Animae, fol. 14 [3]	M.

Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:

1519	Barend van Orley,	Portret van Dr. Zelle [4]	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret van Karel V [5]	M.
z. d.	Jan Mostaert,	Mansportret [6]	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Mansportret [7]	S.
Vóór 1540	Meester van den Dood van Maria, (Joost van Cleef d.O.)	Mansportret [8]	S.
1533	Jacob Cornelisz.	Mansportret [9]	S.
1541	Anonym Noordnederlandsch	Portret van Aert van der Goes [10]	S.

Type II B.

1514	Anonym,	Herbarium [11]	H.
z. d.	Gerard David,	Aanbidding der Koningen [12]	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Breviarium Grimani [13]	M.
1520	A. Dürer,	Portret van Hauptmann Felix Hungersberg [14]	T.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Juw van Botnia [15]	S.
1531	Jan van Scorel,	Jongensportret [16]	S.

Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:

± 1520 / 1511(?)	Jacob Cornelisz.	Portret van Augustijn van Teylingen [17]	S.

---

1) Amsterdam, Rijks Museum Cat. 1498.

2) Londen, PERCY MACQUOID. Tent. Brugge 1902. Cat. 161.

3) Ms. 2706 Hofbibl. Weenen. Uitgegeven door Dr. FR. DÖRNHÖFFER 1907.

4) Brussel, Museum. Cat. No. 334.

5) Uit het Statutenboek van de Orde van het Gulden Vlies, Folio 91. Afb. Oesterr. Jahrbuch V, Pag. 263, volg. ART. VAN FRIMMEL.

6) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum. Cat. No. 591.

7) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke, etc. Pag. 41.

8) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum. Cat. No. 615.

9) Amsterdam R. M. Cat. 721.

10) In bezit van L. D. Baron VAN DER GOES VAN DIRXLAND, den Haag; Tent. Utrecht. Cat. No. 60.

11) Fol. 23 van: Den groten herbari' // met al syn figueren // Die Ortus Sanitatis ghenaemt is. Met synder tafele in latyn en in duytsche etc..... Antwerpen bij CLAESZ DE GRAVE 1514, 17 Juni (een exemplaar Kon. Bibl. den Haag).

12) Londen. Nat. Gallery, Cat. No. 1079. Atb. bij Bodenhausen GERARD DAVID Plaat 38.

13) Dl. I. Pl. 2.

14) LIPPMANN V 562.

15) Portrettengalerij VAN HARINXMA THOE SLOOTEN, Leeuwarden.

16) Rotterdam, Museum Boymans. Cat. No. 275.

17) Rotterdam, Museum Boymans. Cat. No. 53. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 12.

1521	Lucas van Leyden,	Portret van Erasmus [1])	T.
z. d.	Zuidnederl. Meester,	Portret [2])	S.
1521	A. Dürer,	Portret van Barend van Orley [3])	T.
1521	A. Dürer,	Portret van Lucas van Leyden [4])	T.
1521	A. Dürer,	Portret [5])	T.
Vóór 1530	Quinten Matsys,	Portret [6])	S.
z. d.	Jan Gossaert	Portret [7])	S.
z. d.	Jan Gossaert,	Portret [8])	S.
z. d.	Barth. Bruyn,	Stichtersfiguur op een Triptiek [9])	S.
1532	Jacob van Utrecht, (toegeschreven)	Portret [10])	S.
1532	Anonym Noordnederlandsch,	Familiegroep van Joost van Ockinga [11])	S.
1533	Anonym Noordnederlandsch,	Portret [12])	S.
z. d.	Jan Mostaert,	Portret [13])	S.
Vóór 1541	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van P. Claesz. Palinc [14])	S.
	Type III.		
z. d.	Barth. Bruyn,	Familiegroep [15])	S.
z. d.	Jan van Scorel, (toegeschreven oude copie)	Corn. van der Dussen [16])	S.
1542	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Worp Ropta [17])	S.
z. d.	Pieter Brueghel,	Mannenfiguur [18])	T.

Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:

± 1525	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Edzardus Comes et Dominus Frisiae Orientalis [19])	S.
1529	Barth. Bruyn,	Portret (Diptiek) [20])	S.
z. d.	Barth. Bruyn,	Portret [21])	S.

---

1) Haarlem, Teylers Museum.
2) Berlijn, Kgl. Galerie. Hanfstaengl Pigmentdrucke No. 577.
3) LIPPMANN III 287.
4) Rijssel, Museum. Afb. Oud-Holland 1899, ART. DÜLBERG.
5) LIPPMANN I 59.
6) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 113.
7) Londen, Nat. Gallery, Cat. 656.
8) Brussel, Museum, Cat. No. 589.
9) Antwerpen, Museum, Cat. No. 461.
10) In bezit van Mr. M. M. VAN VALKENBURG, den Haag. Tent. Utrecht 1913 Cat. No. 97.
11) Leeuwarden, Friesch Museum. Een dergelijk exemplaar op paneel bij Baron VAN WELDEREN RENGERS, Sneek.
12) Utrecht, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 57.
13) Brussel, Museum, Cat. No. 538.
14) Alkmaar, Provenhuis van Palinc en van Foreest. Tent, Utrecht 1913, Cat. No. 186.
15) Petersburg, Ermitage Afb. Les Chefs—d'Oeuvre etc. Pag. 201.
16) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 644.
17) Amsterdam, R. M. Cat. No. 147.
18) Rotterdam Mus. BOYMANS.
19) Groningen, Museum.
20) Den Haag, Mauritshuis, Cat. No. 739.
21) Berlijn. Sammlung Huldschinsky, Afb. BODE. Die Sammlung Huldschinsky Taf. VIII.

z. d. Vóór	Jan van Scorel,	Familiegroep [1])	S.
1540	Joost van Cleef de O.	Portret [2])	S.
z. d.	Joost van Cleef de J.,	Portret [3])	S.
z. d.	Richting Barth. Bruyn.	Portret [4])	S.
z. d.	Joost van Cleef de J.,	Portret [5])	S.
z. d.	Joost van Cleef de J.,	Portret [6])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret [7])	S.
Type IV.			
1551	Anonym Noordnederlandsch,	Remedie Curative van Wonden [8])	H.
1558	Anton Mor,	Zelfportret [9])	S.
z. d. Vóór	Anton Mor,	Mansportret [10])	S.
1559 Vóór	Cornelisz. Anthonissen	Mannenfiguur [11])	H.
1559 Vóór	Cornelisz. Anthonissen,	Mansportret [12])	H.
1559	Cornelisz. Anthonissen,	Gevleugelde jongeling [13])	H.
1562	Anonym Noordnederlandsch,	Uitdeeling aan de Huisarmen [14])	S.
1564	Anton Mor,	De Goudsmid [15])	S.
z. d.	Lucas van Valckenborch,	Costuumstudie [16])	S.
z. d.	Anonym,	Mannenfiguur [17])	P.
z. d.	Hendrick Goltzius,	Mannenfiguur [18])	P.
1581	Abraham de Bruyn,	„Frisonum amictus gentilis" [19])	P.
1581	Abraham de Bruyn,	„Brabanti Mercatoris habitus novus" [20])	P.
1584 Vóór	Brugsche School,	Portret van Julien de Brouckere [21])	S.
1589	Cornelis Ketel,	Portret van Jacob Bas Claesz. Burgemeester van Amsterdam † 1589 [22])	S.

1) Groningen, Museum. Het is m. i. de vraag of de restauratie van dit schilderij den vroegeren toestand, vooral van het Mansportret, juist weergeeft.

2) Amsterdam, R. M. Cat. No. 21.

3) Hamburg, Sammlung Bromberg (früher WEBER) Afb. Cat. No. 99.

4) Petersburg, Ermitage Afb. Les Chefs-d'Oeuvre Pag. 203.

5) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum Cat. No. 633 A.

6) Parijs, Collectie Brunner.

7) Alkmaar. In bezit van Dr. VAN DER FEEN DE LILLE; Tent. Utrecht. Cat. No. 189.

8) Afb. bij MOES. Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de XVIe-eeuw. Dl. I, pag. 207.

9) Florence, Uffizi Cat. 462.

10) Dresden, Museum Cat. 847 A.

11) Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

12) Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

13) Amsterdam, Rijksprentenkabinet.

14) Utrecht, Gemeente Museum.

15) Haag, Mauritshuis Cat. 654.

16) Budapest, Nat. Galery.

17) Amsterdam. R. Prentenkabinet. Uit een blad met serie spreekwijzen. Hierbij: „Frowkens de g ern hier en daer den offer ontfanghen moeten haer mans de blauw huyck omhanghen."

18) A'dam. Prentenkabinet. Bartsch 118.

19) Trachtenbuch Pl. 18.

20) Trachtenbuch Pl. 19.

21) Amsterdam R. M. Cat. 347 A.

22) Amsterdam R. M. Cat. 1332.

1591	Caspar Coolhaes,	De waerachtighe ende valsche Aenbidder Godts [1])	H.

Portretbusten, die hetzelfde costuum doen vermoeden:

z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	De Clavecimbelspeler [2])	S.
1544	P. Pourbus,	Portret van Joost van Schoonbeke [3])	S.
z. d.	P. Pourbus (?),	Mansportret [4])	S.
z. d.	Anton Mor,	Portret van Johan Gallus [5])	S.

Type I. Het Wambuis. TABEL IV.

1498	Gerard David,	De volfrekking van het vonnis van Cambyses [6])	S.
± 1495	Geertgen tot St. Jans,	Johannes Legende [7])	S.
1500 / 1520	Richting Geertgen,	Lucia Legende [8])	S.
1511	Quinten Matsys,	Martyrium van Johannes [9])	S.
1513	Lucas van Leyden,	Jongensportret [10])	T.
1517 / 1523	Anonym Zuidnederlandsch,	Hortulus Animae	M.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Breviarium Grimani [11])	M.

Type I A.

1515	Anonym Zuidnederlandsch,	Weenen Codex 2591 [12])	M.
1517 / 1523	Anonym Zuidnederlandsch,	Hortulus Animae, fol. 507	M.
z. d. Vóór 1523	Jan Mostaert,	Aanbidding der Koningen [13])	S.
1523	Jan Mostaert	Portret van Johan van Wassenaer [14])	S.
z. d.	Joost van Cleef d. O.,	Mansportret [15])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret v. Rudolph van Buynou of Bunau † 1542 [16])	S.
z. d.	Jan Gossaert,	Portret van een Bourgondischen Prins [17])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Douwe van Botnia [18])	S.

---

1) Afb. bij MOES-BURGER. De Amsterd. Boekdrukkers etc. Dl. IV pag. 16.
2) Amsterdam R. M. Cat. 2194.
3) Antwerpen Museum.
4) Brussel Museum.
5) Cassel Museum.
6) Brugge, Musée Communal.
7) Weenen, Hofmuseum, Cat. No. 644.
8) Amsterdam, R. M., Cat. No. 951,
9) Antwerpen, Museum, Cat. No. 246. Rechter vleugel triptiek.
10) Londen, Britsch Museum. Afb. KLEINMANN, Serie IV, Bl. 57.
11) Bréviaire Grimani de la Bibliothèque de S. MARCO à Venise. Uitgegeven door Prof. Dr. SCATO DE VRIES. Leiden, A. W. Sijthoff, 1904. Dl. I Pl. 14.
12) Ms. Intocht van Karel V in Brugge.
13) Amsterdam, R. M. Cat. No. 1674.
14) Parijs, Louvre. Afb. in Les Chefs d'Oeuvre d'Art ancien à l'Exposition de la Toison d'Or à Bruges 1907, Pl. 28. Gewijzigde repliek in de Lakenhal te Leiden.
15) Cassel Museum, Cat. No. 10. Afb. Meisterwerke Pag. 13.
16) Amsterdam, R. M. Cat. 143.
17) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 586 A. Op den dolk de spreuk „Autre que vous" (je n'aime).
18) Portrettengalerij van HARINXMA THOE SLOOTEN, Leeuwarden.

± 1530	Lucas van Leyden,	De Kaartspelers [1])	S.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen	H.
1548	Ernst Maeler,	Werken van Barmhartigheid [2])	S.
	Type II.		
1548	Ernst Maeler,	Werken van Barmhartigheid [3])	S.
1553	Anonym Noordnederlandsch,	Gezicht op den Haagschen vijver [4])	S.
1556	Dirck Jacobsz,	Schutterstuk (Rot. B) [5])	S.
1557	Dirck Jacobsz,	Schutterstuk (Rot. F.) [6])	S.
Vóór 1559	Cornelis Anthonissen,	Mannenfiguur [7])	H.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Rienck van Camminga [8])	S.
1561	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret van Frans Floris [9])	P.
1563	Anonym Noordnederlandsch,	Familiegroep van P. de Moucheron [10])	S.
1566	Dirck Barendsz,	De Poseters [11])	S.
1567	Anonym Noordnederlandsch,	Gezicht op den Haagschen Vijver [12])	S.
1571	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [13])	S.
z. d.	Richting Jan van Hemmessen,	Interieur [14])	S.
1575	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [15])	S.
1576	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [16])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [17])	S.
1576	Abraham de Bruyn,	„Ein Niderlansche Juncker" [18])	P.
1576	Abraham de Bruyn,	„Wie die groszen Hern in Niderlandt bey Hooff rheyden" [18])	P.
1577	Abraham de Bruyn,	Portret van Jan van der Noot [19])	P.
z. d.	Anonym,	Mannenfiguur [20])	P.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Doeke Martena [21])	S.
1580	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Arnolt Hoeuft [22])	S.
1581	Gillis Cognet,	De Trommelslager [23])	S.
1581	Abraham de Bruyn,	„Nobilis Belga recens nunc recepto ornatu" [24])	P.

1) Afb. Beets, Pag. 116.
2) Kampen, Proveniershuizen. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 168.
3) Kampen. Proveniershuizen. Tent. Utrecht 1913. Cat. 168.
4) Haag Gemeente Museum. Cat. 160.
5) Amsterdam. R. M. Cat. 1291.
6) Amsterdam. R. M. Cat. 1292.
7) Amsterdam, Rijksprentenkabinet.
8) Leeuwarden. Friesch Museum.
9) Afb. in E. VAN EVEN's Het Lantjuweel van Antwerpen. 1861. Pl. 3.
10) Amsterdam Rijksmuseum. Cat. 152.
11) Amsterdam. Rijksmuseum. Cat. 429.
12) Haag. Gemeente Museum. Cat. 162.
13) Kasteel Hardenbroek.
14) Brussel. Museum. Cat. 217.
15) Leeuwarden. In bezit van Mr. W. J. Baron VAN WELDEREN RENGERS.
16) Leeuwarden. Friesch Museum.
17) Kasteel Hardenbroek.
18) Equitum Descriptio etc. Pl. 14.
19) Amsterdam. Rijksprentenkabinet.
20) Amsterdam. Rijksprentenkabinet. Uit een Serie Spreekwijzen. Hierbij: Dese will al heel up met rechtverdicheit doer de werrelt comen.
21) In bezit van den Heer DE BORDES, Velp. Tent. Utrecht 1913. Cat. 197.
22) Utrecht. In bezit van de familie HOEUFFT. Met inscriptie: „Ich voor deser Gestalt mins elders 16 iaeren alt".
23) Antwerpen. Museum. Cat. 975.
24) Trachtenbuch Pl. 20.

1582	Jacob Delff,	Portret van Anthony Dirksz. Groenewegen [1])	S.
z. d.	Frans Pourbus,	Mansportret [2])	S.
1583	Hendrik Goltzius,	Portret van Nicolaas Petrus van Deventer [3])	P.
1584	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [4])	S.
1586	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [5])	S.
z. d.	Hendrik Goltzius,	Portret van Jan van Duyvenvoorde [6])	P.
1593	Hendrick Goltzius,	Portret van Johan Bollius [7])	P.
1595	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Enno van Diepholt. [8])	S.
1595	Hendrick Goltzius,	Portret van N. P. van Deventer [9])	P.
z. d.	Richting Key,	Jongensportret [10])	S.
z. d.	Maerten de Vos (Nicolaas de Bruyn Sculpsit),	Hyems [11])	P.

Type II. Wambuis met langen punt.

z. d.	Maerten van Cleef,	Vlaamsche Huishouding [12])	S.
z. d.	Abraham de Bruyn,	„Ein Edler Furst in Niderlant" [13])	P.
1578	Jan Wierix,	Mansportret [14])	P.
1582	W. Delff,	Pegasides Pleyn [15])	P.
1582	W. Delff,	Pegasides Pleyn [16])	P.
1583	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [17])	P.
1587	Herman van der Mast,	Mansportret [18])	S.
1588	Cornelis Ketel,	Schutterstuk. Kap. Rosecrans [19])	S.
1592	J. W. Delff,	Portret van Paulus Corn. van Beresteyn, burgem. van Delft [20])	S.
1593	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Bart. van de Wiere [21])	S.
z. d.	Karel van Mander,	Huwelijkssatyre [22])	T.
1596	Pieter Isaacsz,	Schutterstuk, Korporaalschap van Kap. Hoynck en Luit. Appelman [23])	S.

Kolder.

z. d.	P. Pourbus,	Mansportret [24])	S.

1) Den Haag. In bezit van Jhr. Mr. Dr. E. VAN BERESTEYN.
2) Was in den Kunsthandel.
3) Afb. bij MOES. Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de XVIe eeuw. Deel III, Pag. 507
4) Leeuwarden. Friesch Museum Prentenkabinet.
5) Kasteel Hardenbroek.
6) Amsterdam. Rijksprentenkabinet Bartsch 167.
7) Amsterdam. Rijksprentenkabinet Bartsch 161.
8) Groningen. Museum.
9) Afb. in MOES. Deel III. Pag. 16. No. 515.
10) Darmstadt Museum. Cat. 166.
11) Amsterdam. Rijksprentenkabinet.
12) Weenen Hofmuseum Cat. 772.
13) Amsterdam. Prentenkabinet. Portef. 54.
14) Amsterdam Rijksprentenkabinet. Met inscriptie: Het Is miinen Wil, Dat Ick Liide.
15) Pegasides Pleyn, door J. B. HOUWAERT, Dl. I, pag. 533. Druk van 1615.
16) Pegasides Pleyn, door J. B. HOUWAERT, Dl. I, pag. 637. Druk van 1615.
17) Amsterdam. Prentenkabinet. Portef. 149 B. 215.
18) Amsterdam R. M. Cat. 1531.
19) Amsterdam R. M. Cat. 1330.
20) Amsterdam R. M. Cat. 772.
21) Amsterdam R. M. 169.
22) Weenen Albertina.
23) Amsterdam R. M. Cat. 1282.
24) Rotterdam, Museum Boymans.

1551	P. Pourbus,	Portret van Jan Fernagant [1])	S.
1552	Cath. v. Hemessen,	Mansportret [2])	S.
1555	Anonym Noordnederlandsch,	Jongensportret [3])	S.
1556	Dirck Jacobsz,	Schutterstuk Rot B [4])	S.
1557	Dirck Jacobsz,	Schutterstuk Rot F [5])	S.
1558	Frans Floris,	De Man met de valk [6])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Rienck v. Cammingha [7])	S.
1561	Frans Floris,	Mansportret [8])	S.
1563	Anonym Noordnederlandsch,	Familiegroep van P. de Moucheron [9])	S.
1566	Dirck Barentsz,	De Poseters [10])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [11])	S.
1571	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [12])	S.
z. d.	Hendrick Goltzius,	Portret van Jan v. Duyvenvoorde [13])	P.
1578	Hendrick Goltzius,	Mansportret [14])	P.
1584	Cornelis Ketel	Schutterstuk. Kap. Rosecrans en Luit. Ruysch [15])	S.
z. d.	Jos. de Momper (Adr. Collaert sculpsit),	„Aprilis" [16])	P.
	Overwambuis.		
1583	Hendrick Goltzius,	Portret van Nic. G. van Deventer [17])	P.
1584	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [18])	S.
1587	Herman van der Mast,	Mansportret [19])	S.
1592	J. W. Delff,	Portret van Paulus Corn, van Beresteyn [20])	S.
1593	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Bart. van de Wiere [21])	S.
1593	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Joh. Bollius [22])	P.
1595	Lucas van Valckenborch,	Landschap [23])	S.
1597	Hendrick Goltzius,	Jongen met Hond	P.
1599	Aert Pietersz,	Schutterstuk. Corporaalschap van Kap. Jan de Bisschop en Luit. Pieter Vinck [24])	S.

---

1) Brugge Stedelijk Museum.
2) Londen. Nat. Gallery Cat. 1042.
3 Leeuwarden Friesch Museum. Met inscriptie: „Loft Godt altijt".
4) Amsterdam R. M. Cat. 1291.
5) Amsterdam R. M. Cat. 1292.
6) Brunswijk Museum Cat. 39.
7) Leeuwarden Friesch Museum.
8) Afb. Kat. Bonner Versteigerung. No. 62.
9) Amsterdam R. M. Cat. 152.
10) Amsterdam R. M. Cat. 429.
11) Kasteel Hardenbroek.
12) Kasteel Hardenbroek.
13) Amsterdam Rijksprentenkabinet Bartsch 167.
14) Amsterdam Rijksprentenkabinet.
15) Amsterdam R. M. Cat. 1331.
16) Amsterdam Prentenkabinet.
17 Afb. Moes-Burger o. c. Dl. IV, p. 5, No. 507.
18) Leeuwarden, Friesch Museum. (Prentenkabinet).
19) Amsterdam R. M. Cat. 1531.
20) Amsterdam R. M. Cat. 772.
21) Amsterdam R. M. Cat. 169.
22) Amsterdam Rijks Prentenkabinet. Portef. 148. B. 161.
23) Brunswijk, Herz. Museum.
24) Amsterdam R. M. Cat. 1876.

1603	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Tjalling van Eysinga [1]	S.
1604	De Rotterdamsche Portrettist,	Schutterstuk [2]	S.
	Type III.		
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [3]	S.
1598	Anonym Noordnederlandsch,	Mannenfiguur [4]	H.
1598	Anonym Noordnederlandsch,	Mannenfiguur [4]	H.
1599	Anonym Noordnederlandsch,	Jongensportret [5]	S.
1599	Aert Pietersz,	Schutterstuk: Korporaalschap van Jan de Bisschop en Luit. Pieter Vink [6]	S.
1599	Pieter Isaacsz,	Schutterstuk: Korporaalschap van Kapitein Jillis Valckenier en Luit. Pieter Bas [7]	S.
	Type I. Hosen, Bocxen.		TABEL V.
1488	Anonym,	Morticellarium etc. [8]	H.
1498	Gerard David,	Voltrekking van het Vonnis van Cambyses	
1499	Anonym Noordnederlandsch,	Verovering der stad Rhenen [9]	S.
z. d.	„ Zuidnederlandsch,	Esther bij Ahasverus [10]	S.
1504	„	Die VII Sacramenten [11]	H.
z. d.	„	Spieghel der Behoudenisse [12]	H.
z. d.	„ Nederlandsch,	Kruisweg Paneel II [13]	B.
1514	„ „	Herbarium fol. 23 [14]	H.
1515	„ „	Hortulus Animae p. 175 en 129 [15]	H.
1515	„ Zuidnederlandsch,	Weenen Codex 2591	M.
1517 } 1523 }	„ „	Hortulus Animae fol. 20	M.
1517 } 1523 }	„ „	Hortulus Animae fol. 507	M.
z. d.	Gerard David,	Bruiloft te Kanaan	S.
z. d.	Jan Gossaert,	Aanbidding der Koningen [16]	S.
1524	Anonym,	Tractatus duodecim Petri Hispani [17]	H.
z. d.	„ Zuidnederlandsch,	Breviarium Grimani Pl. 369	M.
z. d.	Jan Mostaert,	Aanbidding der Koningen	S.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 106	H.
1553	„ Noordnederlandsch,	Gezicht op den Hofvijver van 's-Gravenhage [18]	S.

---

1) In bezit van Jhr. Mr. VAN HUMALDA VAN EYSINGA te Deventer.
2) Rotterdam Museum Boymans.
3) Kasteel Hardenbroek. Figuur van een dubbel portret.
4) MOES-BURGER, o. c. Dl. III, pag. 237.
5) In bezit van den heer CROOCKEWIT Amersfoort.
6) Amsterdam R. M. Cat. 1876.
7) Amsterdam R. M. Cat. 1283.
8) Morticellarium Quadragesimale et Adventuale de arte Moriendi, gedrukt bij GERARDUS LEEU Antwerpen 1488. Campbell 1270.
9) Amsterdam R. M. Cat. 60.
10) Berlijn, Kgl. Galerie.
11) Gheprint te Leyden bi my JAN SEYERSZ 1504. (Een exemplaar Kon. Bibl. Haag D. K. I 105a).
12) Brussel, THOM. V. D. NOOT. Afb. in L'art typographique Neerl. 1500—1540. WOUTER NYHOFF. Livr. 8.
13) Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum.
14) Gedrukt te Antwerpen bij CLAESZ DE GRAVE. (Een exemplaar Kon. Bibl. Haag. D. K. I 22 (defect).
15) Gedrukt te Leyden bij JAN SEVERSZ.
16) Londen National Gallery.
17) Colophon: Impresse Daventriae per me Jacobum de Breda Anno dmi M C V^{c} XX^{iiij}. Idus decembris.
18) Haag Gemeente Museum. Cat. No. 160.

Vóór			
1559	Cornelis Anthonissen,	Mannenfiguur [1])	H.
1562	Anonym Noordnederlandsch,	Uitdeeling aan de Huisarmen [2])	S.
z. d.	Pieter Brueghel,	Mannenfiguur [3])	S.
z. d.	Lucas van Valckenborch,	Costuumstudie [4])	T.
1584	Brugsche School,	Portret van Julien de Brouckere [5]) (Vleugel van een Drieluik)	S.

Type I A.

Vóór			
1493	Meester van Frankfort,	Boogschuttersfeest [6])	S.
1498	Gerard David,	Voltrekking van het Vonnis van Cambyses	S.
z. d.	„ „	Aanbidding der Koningen [7])	S.
± 1495	Geertgen tot St. Jans,	Aanbidding der Koningen [8])	S.
1500 / 1520	Richting Geertgen,	Lucia Legende [9])	S.
z. d.	„ „	Kruisiging [10])	S.
1503	Anonym,	Wandelinge der Kerstenmenschen [11])	H.
1510	„	Het leven onzes Heeren J. Christi, fol. 293 [12])	H.

Type II A.

Vóór			
1559	Cornelis Antonissen,	Gevleugelde Jongeling [13])	H.
1559	„ „	Mannenfiguur [14])	H.
1561	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret van Frans Floris [15])	P.
z. d.	„	Mannenfiguur [16])	P.
z. d.	Hendrik Goltzius,	Mannenfiguur [17])	P.
1595	Lucas van Valckenborch,	Landschap [18])	S.

Type II B.

1553	Anonym Noordnederlandsch,	Gezicht op den Hofvijver van 's-Gravenhage [19])	S.
1563	„ „	Familiegroep van P. de Moucheron [20])	S.

1) Amsterdam Rijksprentenkabinet.
2) Utrecht Gemeentemuseum Cat. No. 654.
3) Rotterdam Museum BOYMANS.
4) Budapest Nationale Galery.
5) Amsterdam R. M. Cat. 347 A.
6) Antwerpen Museum Cat. 529.
7) Berlijn, K. F. Museum, Cat. no. 551 B.
8) Praag Rudolphinum.
9) Amsterdam R. M. Cat. 951.
10) Amsterdam R. M. Cat. No. 951 A.
11) Volledige titel: Hier beghint een Wandelinge der Kersten Menschen met Jhesu den Brudegom der Sielen in den hof der bloemen. Gheprent tot Leyden. Bi mi Janse.... In 't jaar ons Heren M CCCCC iij den 10den dach van November.
12) Gedrukt bij ADR. VAN BERGHEN, Antwerpen.
13) Amsterdam R. Prentenkabinet.
14) Amsterdam R. Prentenkabinet.
15) Afb. in E. VAN EVEN'S Het Lantjuweel van Antwerpen. 1861. Pl. III.
16) Amsterdam Rijksprentenkabinet. Uit een serie spreekwijzen. Hierbij: „Dese wil al heel up met rechtverdicheit doer de werrelt comen."
17) Amsterdam R. Prentenkabinet Bartsch 118 Inscriptie: „Door t'scalke bedroch door valscheit arglistich ooc door scrijven zot werdt de Coopman meest twistich."
18) Brunswijk Museum.
19) Haag. Gemeente Museum. Cat. No, 160.
20) Amsterdam R. M. Cat. No. 152.

z. d.	Richting J. van Hemmessen,	Interieur [1])	S.
1567	Anonym Noordnederlandsch,	Gezicht op den Hofvijver van 's-Gravenhage [2])	S.
1571	„ „	Mansportret [3])	S.
1575	„ „	Mansportret [4])	S.
1576	Abraham de Bruyn,	„Ein Niderlansche Juncker" [5])	P.
1576 Vóór	„ „ „	„Wie die grossen Hern in Niderlandt bey Hooff rheyden" [6])	P.
1581	Maerten van Cleef,	Vlaamsche Huishouding [7])	S.
1581	Abraham de Bruyn,	„Brabanti Mercatoris habitus Novus" [8])	P.
1581	„ „ „	„Civis Brabantus chlamydatus More Antiquo" [9])	P.
1581	Gillis Cognet,	„De Trommelslager" [10])	S.
1582	Anonym Zuidnederlandsch,	Mansportret (Houwaert?) [11])	P.
z. d.	Hendrik Goltzius,	Mannenfiguur [12])	P.
z. d.	Frans Pourbus,	Mansportret [13])	S.
z. d.	Carel van Mander,	Huwelijks Satyre [14])	T.
z. d.	School van Jan Bruegel d. o.,	Mannenfiguur [15])	T.
1598	Anonym,	Tsamenspreeckinghe vant Recht der Coninghen [16])	H.
	Type III.		
1548	Ernst Maeler,	Avondmaal [17])	S.
1551	Anonym Noordnederlandsch,	Remedie Curative etc. [18])	H.
1553	„ „	Gezicht op den Hofvijver te 's-Gravenhage [19])	S.
1558	Maarten van Heemskerk (D. V. Coornhert Sculpsit),	Lucas XIV [20])	P.
1562	Anonym Noordnederlandsch,	Uitdeeling aan de Huisarmen [21])	S.
± 1570	Remigius Hoochghenberch,	Landschap met figuren [22])	P.
z. d.	Anonym,	Mannenfiguur [23])	T.
1591	Caspar Coolhaes,	Die waerachtige ende valsche Aenbidder Godts [24])	H.

1) Brussel, Museum, Cat. No. 217.
2) Haag Gemeente Museum Cat. 162.
3) In bezit van BARON VAN HARDENBROEK, Kasteel Hardenbroek.
4) In bezit van Mr. W. J. VAN WELDEREN BARON RENGERS, Leeuwarden.
5) Costuumboek Pl. XIV.
6) Amsterdam Rijksprentenkabinet.
7) Weenen Hofmuseum Cat. No. 772.
8) Trachtenbuch Pl. 13.
9) Trachtenbuch Pl. 19.
10) Antwerpen, Museum, Cat. No. 975.
11) Afb. in „Pegasides Pleyn ofte den Lusthof der Maechden" door J. B. HOUWAERT (druk van 1615) Dl. I Pag. 523 en Dl. I Pag. 637.
12) Amsterdam Rijksprentenkabinet Bartsch 118.
13) Was in den Kunsthandel afb. Veilingscatalogus FRED. MULLER 15 Dec. 1908 No. 114.
14) Weenen Albertina.
15) Rotterdam Museum BOYMANS. Cat. Teekeningen No. 5.
16) Voor den volledigen titel zie pag. 4, Afb. in Moes-Burger Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de XVIe eeuw. Deel III pag. 237.
17) Kampen Burgerweeshuis.
18) Afb. MOES, Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de XVIe eeuw Deel I pag. 207.
19) Haag Gemeente Museum Cat. 160.
20) Amsterdam Rijksprentenkabinet.
21) Utrecht, Gemeente Museum. Cat. 654.
22) Amsterdam Rijks Prentenkabinet.
23) Amsterdam Rijksprentenkabinet. Uit een serie spreekwijzen. Hierbij: Frowkens de geern hier en daer den offer ontvanghen moeten haer mans de blaw huycke om hanghen.
24) Afb. MOES-BURGER De Amsterdamsche Boekdrukkers enz. Deel IV Pag. 16.

Type IV.

1567	Anonym Noordnederlandsch,	Gezicht op den Hofvijver van 's-Gravenhage [1])	S.
1576	„ „	Mansportret [2])	S.
z. d.	„ „	Mansportret [3])	S.
1577	Abraham de Bruyn,	Portret van Jan van der Noot [4])	P.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Doeke Martena [5])	S.
1578	Jan Wierix,	Mansportret [6])	P.
1580	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Arnolt Hoeuft [7])	S.
1581	Abraham de Bruyn,	„Nobilis Belga recens nunc recepte ornato" [8])	P.
1581	„ „ „	„Frisonum amictus gentilis" [9])	P.
z. d.	Hendrick Goltzius,	Portret van Jan van Duyvenvoorde [10])	P.
1582	J. W. Delff,	Portret van Anthony Dirksz van Groenewegen [11])	S.
1583	Hendrick Goltzius,	Mansportret [12])	P.
1584	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [13])	S.
1586	„ „	Mansportret [14])	S.
1587	Herman van der Mast,	Manspottret [15])	S.
1588	Corn. Ketel,	Schutterstuk. Korporaalschap van Kap. Rosecrans en Luit. Pauw [16])	S.
z. d.	Hendrick Goltzius,	Mansportret [17])	P.
z. d.	„ „	Mansportret [18])	P.
1590	Jacob de Gheyn,	Mansportret [19])	P.
z. d.	Josse de Momper (Adr. Collaert Sculpsit),	„Aprilis" [20])	P.
1592	J. W. Delff,	Portret van P. C. van Beresteyn [21])	S.
1593	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Bart. van de Wiere [22])	S.
1595	„ „	Portret van Enno van Diepholt [23])	S.
1598	Anonym,	Tsamenspreeckinghe vant recht der Coninghen [24])	H.

---

1) Haag Gemeente Museum. Cat. no. 162.
2) Leeuwarden, Friesch Museum (Prentenkabinet).
3) In bezit van Baron VAN HARDENBROEK. Kasteel Hardenbroek (Copie?) Afb. in „The Connoisseur" VI 217.
4) Amsterdam Rijksprentenkabinet.
5) In bezit van den Heer DE BORDES, Velp. Tent. Utrecht 1913. Cat. 197.
6) Amsterdam Rijksprentenkabinet. Met spreuk: „Het Is miinen Wil Dat ik Liide".
7) In bezit van de familie HOEUFFT te Utrecht. Met inscriptie: „Ich voor deser gestalt mins elders i iaeren alt."
8) Trachtenbuch Pl. 20.
9) Trachtenbuch Pl. 18.
10) Amsterdam, Rijks Prentenkabinet, Bartsch 167.
11) In bezit van Jhr. Mr. Dr. E. VAN BERESTEYN, Den Haag.
12) Amsterdam Rijks Prentenkabinet Bartsch 215.
13) Leeuwarden, Friesch Museum. (Prentenkabinet).
14) In bezit van Baron VAN HARDENBROEK, Kasteel Hardenbroek
15) Amsterdam R. M. Cat. 1531.
16) Amsterdam R. M. Cat. 1330.
17) Amsterdam Rijksprentenkabinet Bartsch 124,
18) „ „ „ 127.
19) „ „
20) „ „
21) Amsterdam R. M. Cat. No. 772.
22) Amsterdam R. M. Cat. No. 169.
23) Groningen, Museum (Zaal VIII).
24) Afb. MOES-BURGER Deel III Pag. 237.

1599	Pieter Isaacsz,	Schutterstuk, Korporaalschap van Kap. Jillis Valckenier en Luit. Bas [1])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [2])	S.
z. d.	Maerten de Vos (Nic. de Bruyn),	Mannenfiguur voorkomende op de „Hyems" [3])	S.
1603	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Tjalling van Eysinga [4])	S.
1604	De Rotterdamsche Portrettist,	Schutterstuk [5])	S.
1611	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Juw van Eysinga [6])	S.

1) Amsterdam R. M. Cat. 1283.
2) In bezit van Baron VAN HARDENBROEK (Uit een Dubbel portret).
3) Amsterdam Rijksprentenkabinet.
4) In bezit van Jhr. Mr. HUMALDA VAN EYSINGA Deventer.
5) Rotterdam Museum BOYMANS.
6) In bezit van Jhr. Mr. HUMALDA VAN EYSINGA.

BIJLAGE II. ARCHIVALIA.

Vervolg.

Aa. Boedelbeschrijving van de weduwe Herman Lubbertsz Anno 1554 *den VII en Martij* [1]).

1554. — Een zwarten tabbert met otteren gevoyrt vercoft voor . . . . . IX g. 75 st.
Een andren zwarten tabbert vercoft voor . . . . . iiij g. XV „
Een grouwe tabbert voor . . . . . IX g. X „
ij bonnetten voor. . . . . IX „
Een haff voersetten palsrock voor . . . . . XXXV „
ij paar zwarte hosen voor . . . . . ij g. iiij „
Een grauwen palsrock voor . . . . . XXVII „
Een gouden rymg(?) voor . . . . . ij g. V „
Item vyf sulveren cruysens . . . . . .
Het cralen vyftich heeft die weduwe gecoft . . . . . iiij g. X „

Ab. Inventaris van de goederen after gelaten bij Jannegen van Pasz .... in St. Marienstraat.... opten XXiij en Februarij anno 1557 [2]).

1557 — .... In den eersten in den opcamer een sittenkist staende bij den schoersteen daerinne bevonden een sayen tabbert mit laken gevoyert.

Een grauwen rock inden selven kist een root sieltgen ende een grau sieltgen.

Opten selven camer in een cantor Cornelisz toebehoorende een sayen falye en een cleerbesem.

In een kist opten selven camer een zwart rockgen; Een roet hemtrockgen; Een grauwe vrouwen tabbert; Een half vorsetten schorteldoeck.

Twee grauwen mouwen mit ij ondermouwen behorende totten voorsz. grauwen tabbert; Een hoyck ende kovel, ij sayen mouwen; ij vrouwenhemden, drie halsdoecken, ij linnen mutsen, een vrouwendoeck.

Item een zwarten tabbert die mouwen gevoyert met .... opten hand; Een zwarten rock; Een grauwen tabberts ouwen met.... gevoyert; XI vrouwenhemden; XI vrouwenmutssen ij kynnedoecken; Seven halsdoecken met een lampherschen halsdoeck; ij witte schorteldoecken; Zes lange snueteldoeken ende vyf viercante snueteldoeken; Twee nieuwe geren(?) tot een vrouwen hemdt; twee vrouwen hemptsmouwen; drie tinpelletten twee flepsen; Xiij vrouwen hoefdoecken, Een blau schotteldoeck; twee sackgens daerin wat stucken van bont in waren; Een schey met selver beslegen ende twee mesgen die hoeftgens met sulver beslegen; Een buydel met selveren knopen daer inne bevonden een getacten ring; Een ouden gordeltgen met een spangegen ende een gespgen van silver.

Een beenen coffertgen twee gouden hopgens ofte ronde ryngegens; Een cassi donien vyftich van thien daeronder aen hangt een silveren penninc boven een ryngegen.

---

[1]) Utrecht Gemeente Archief Inventaris No. 701. [2]) Utrecht Gemeente Archief Inventaris No. 696.

Een gette vyftich met vyf ronde slechte silveren teyckensteen; Een gette vyftich met zes vergulden teyckensteenen met een zilveren ruite; Een cleyn coralen vijftich mit een cruysken van perlemoeder ende een p a d d e s t e e n beyde in silver beslegen; Een carmezyden gordel mit XIX sterren mit een gesp en spange vergult ende fluwele gordeltgen met twee selveren vergulden sloetgens.

Ac. Uit: Guicciardini's „Beschryvinghe van alle de Nederlanden, anderssins ghenoemt Neder-Duytslandt" (Overgheset in de Nederduytsche spraecke door C o r n e l i u m K i l i a n u m). [1])

1567. — Pag. 9:

De wolle des landts is grofachtich / noch en ghelyckt by de Spaensche niet van goedheydt / ende min by d'Engelsche: oorsake is de Locht: ende oock overmidts de seer vochtighe ende welvoedende weyden / hebben de beesten hier veel grover / langher ende rouwer heyr ende wolle.

Pag. 28:

....want hier zyn uytnemende konstenaers in alle handtwercken: gelyck wel blyckt aen soo veelderley schoone draperye / tapiserye / sayen / ossetten / halfossetten / lynwaet / fusteynen ende ontallycke andere koopgoeden ende krameryen van alle soorten ende prysen: de welcke van hier niet alleenlyc door heel Europa, maer ooc tot veel plaetsen in Africa ende meestendeels in Oost ende West Indie / door Spangien ende Portugael daghelycks ghesonden worden.... en wort noch daghelycks ghesien aen soo veel vreemde handtwercken / die zy in 't landt ghebracht hebben / alsoo dat zy hier nu maecken zyden laecken ende Honghersche op de Oostersche ende Turcksche wyse.

Pag. 92:

Want hier worden.... ghemaeckt.... verscheyden wollen laecken / lynwaet van alle prys / tapisserye / ....fusteynen / ....Ende met groote menichten / allerley kramerye van goudt / silver / syde / draedt ende wolle.... Noch worden hier ghemaeckt allerley syden Lakenen / als Fluweel / Satyn / Damas / Armezyn / Taffetaf / ....jae dat meer is / hier wordt door middel van de Sydewormen / schier teghen natuere ende locht / syde ghemaeckt / maer niet veel: maer die van buytens landts comt / seer groot van pryse / wordt hier in allen manieren ghewrocht.

....Nochtans worden hier groote oncosten ghedaen / moghelyck meerdere dan wel betaemt.

Mans ende vrouwen van alle ouderdom cleeden hen seer wel nae staet ende macht / altydt op 't nieuw ende fraey maecksel / maer sommighe veel costelycker dan sedicheyt ende eerbaerheydt eysschen.

Pag. 97:

Uyt Vranckryck werdt hier ter zee ghebracht.... / c a n e a s ende ander grof lynwaet van B r e t a n i e n e n d e N o r m a n d y e n / om veel ghelts....

Noch wordt hier uyt Vranckryck te lande gebracht menigerley schoon verguldtwerck / sommighe seer F y n e l a k e n e n v a n P a r y s e n d e R o u a n e n / C a r m o s y n e n v a n T o u r s / B o r a t t e n v a n C h a m p a n i e n / g a r e n v a n L y o n s / ende K e n n e y welcke treffelycke koopmanschappen zyn: seer goedt S p a e n s g r o e n v a n M o m p e l l i e r s; daer en boven kramerye van veel soorten ende landen om veel ghelts. Derwaert worden geschickt.... camelotten / grofgreyn ende Turcksch veelderley Engelsche lackenen / besonderlyck c a r s e y e n / v r i e s e n ende sayetten: ook veelderley h i e r l a n d t s laecken / g h e f r i s e e r d e ende onghefriseerde fyn lynwaet van grooten pryse / allerley sayen: veel ossetten ende half ossetten / tapisseryen / Oosterycksche wolle / leder / pelterye....

Uyt Enghelandt wordt hier ghebracht seer groote menichte van laeckenen / als c a r s e y e n / ende veelderley andere fyne ende grove laeckenen / frangien ende andere dinghen van seer hooghen pryse seer fyne wolle.... H a m e l e n ende Conynenvellen sonder getal ende sommighe andere fraye pelterye ende leder....

---

1) T' Amsterdam — Ghedruckt bij WILLEM JANSZ.... 1612.

Uyt Schotlandt komt ons hier groote menichte van Hamelen ende Conynen vellen / ende andere fyne pelterye van verscheyden kleyne gedierten / meer boven al de schoonste Marters die te vinden zyn Oock veel leders / wat wollen ende slechte lackenen: schoone ende groote peerlen / maer niet soo klaer wit / noch soo weerdich als d'Orientaelsche....

Uyt Spangien worden ons hier gebracht ontallycke soorten van koopgoeden / juweelen / gesteenten / peerlen van verscheyden soorten ende prysen die de Spanjaerts uyt West-Indien / van Peru / America ende de nieuwe Wereldt ghenoemt / brenghen: welcke gesteenten ende peerlen van daer komende / groot ende schoon zyn maer niet soo volmaect als d'Orientaelsche....

Voorts wordt ons uyt Spangien selve gebracht.... veel rouwe syde / veelderley syden laecken; besonders Fluweelen van Toledo ende Taffetaf/... Noch wordt van hier ghinwaerts ghesonden.... veelderley laeckenen hier te lande / besonder in Vlaenderen ghemaeckt / ende oock sommighe Enghelsche: Sayen van allerhande soorten ende pry. / Ossetten / halfossetten / Tapisseryen / fyn ende grof lynwaet om groote sommen van gelde / Camelotten van alle soorten....

Pag. 99.

Uyt Portugael komen ons hier kostelycke gesteenten / volmaeckte Orientaelsche peerlen .... Cottoen ....

Eyndelyc sullen wy vertellen hoe uyt Barberyen / een landtschap in Africa gheleghen / herwaerts ghebracht wordt .... pelteryen / ende seer schoone ende verscheydene plumagien ende vederen.

.... Soo seggen wy dan ten eersten sprekende van Italien / dat de gouden ende syden lakenen / het gesponnen gout ende silver / de Camelotten / grofgreyne ende andere / bereyde ende rouwe syden alleen / sonder veel andere dingen die hier int landt uyt Italien ghebracht worden / ghemeynlyck alle jare ontrent drie millioenen gouden kroenen bedragen.

Wt Duytschlandt worden hier vele ende menigherhande fusteynen ghebracht ....

Pag. 105.

(Beschryving van Den Bosch).

.... Hier wordt o. a. veel laeckens ghemaeckt / ende soo groote menichte lynwaets....

Pag. 132.

Onder andere worden te Mechelen veel wollen lakenen gemaeckt / de beste ende fynste van desen gantschen landen: jae voortyds maeckte men die hier met suleke menichte / dat soo binnen als buyten die stadt meer dan drie duysendt ende twee hondert winckels waren van weveryen / volleryen / en wollewerck.

Pag. 291 (Gent).

Het meeste dat hier gheweven wordt / is grof Laecken / van welcke ende van andere fyne soorten seer groote menichte wort ghemaeckt / ghelyck oock heel Vlaenderen door: soo dat het laeckenwerck gherekent is voor den meesten ryckdom van dese Provincie. Want de inwoonders maecken het van de selve stoffe die binnen haer eyghen landt overvloedichlyck voorkomt. Maer het weversambacht en is niet alleenlyck te Ghent het voorneemste / maer wordt ghereeckent voor het meeste heel Vlaenderen door ende alle dese Nederlanden / begrypende het werck van wollenlaecken / van Lynwaet / saeye / tapisserye / fusteyne / bockeraen / satyn ende andere.

Pag. 302 (Brugge).

Besonderlyck worden hier ghemaeckt groote menichten van fusteynen / sayen / satynen / laeckenen / tapisseryen /: oock seer groote hoopen van zyde tot alle wercken bereyt ....

Pag. 322 (Armentiers).

.... Hier wordt groote menichte van lakenen ghemaeckt / jaerlycks meer dan vyfentwintich duysent stucken in tydt van peyse ende boven al is de soorte die men heet van vier koleuren ofte verwen / grootelyck geacht ende gesocht ende vandaer gevoert nae Italien endevoorts nae Constantinopelen.

Pag. 336 (Atrecht).

hier zyn veel treffelycke kooplieden ende verscheyden ambachtslieden / ende onder andere die Atrechts say maecken / seer wel bekent ende gesocht in bet meeste deel van Europa.

Pag. 359 (Quesnoy).

.... onder andere worden hier ghemaeckt half ossettene ende lynwaet / waer met hier dapperlyck wordt ghekoopmanschapt.

Ad. Uit den Inventaris van Dirck Jacobsz. *en* Marye Geryts. [1])

Dirck Jacobsz. clederen:

Een swarte tabbert mit bont; een swarte mantel; een grauwe casack; een oysetten paltrock; noch een oysetten paltrock; drie ellen swart laeken.

Mary Geryts clederen:

Een zwarten tabbert mit een sayen voet; een zwarte rock; een parste huyck; een dagelicxe huyck; een vouwentgen gebrock voor 't kint.

Linnewerck:

Vier hemden; Vyff halsdoecken; V mutsen; Vyff doecken; Met divers cleyn linnen.

Ae. De Commandery van St. Jan te Haarlem. [2])

1571. — p. 108.

Dit sijn die habiten ende cleeren, die ick (Philips van Hogesteyn) hadde doen ick geeligeert worde in Commendatorem.

[Commandeur van St. Jan v. h. Huis te Haarlem (Philips Henricsz. van Hogesteyn, 11 Oct. 1571 — † te Amersfoort 17 Dec. 1574.]

Een swarte nieuwe tabbaert van seven ellen, d'elle van 3 gul. 15 st. gevoeyert mit romenysche vellen.

Een nieuwe swarte tabbaert van zes ellen, d'elle van 3 gul. 5 st. gevoert mit sijden grofgreyn.

Een swarte tabbaert van zes ellen, d'elle van 3 gul. gevoert mit camelot.

Een engelsche graeuwe tabbaert met wijde mauwen van sevendalf ellen.

Een graeuwe nachttabbaert van zes ellen gevoert mit lammeren.

Een swarte reysmantel, die nieu is, van vier ellen, d'elle van 3 gul. 5 st.

Een wambuys met fluele mouwen; een wambuys met grofgreyne mouwen.

Twee paar hosen; een root wollen hemdt.

Een swarte lakensche kasiack met lammeren gevoert.

Een groffgreynen casiack mit laecken gevoert.

Vier bonetten; een flueelen capmutse; twee saeyen mantelen, een nieu; een maele; twee reyshoeden.

Twee paer toffelen; acht nieuwe hemden; een zijden gordelis; drie gouden ringen; een signet; een amatist; een hyacinct; een tasche mit een silveren boegel.

Hetgheene dat hier na volcht soe wollen als linnen hebbe ick gecoft Commandeur zijnde:

Een paar hoesen; twee sijden capmutsgien; zestien linnen ondermutsgien.

Af. Id. p. 79.

Alsoe allen dingen, doer dese quaede verdurven tijden degeneren tot allen quaet. Is bevonden, dat onse oerdensbroederen haer habiten den waerlicken mannen ende personen hebben willen gelijck maeken, alsoe dat se haer nyet geschaemt en hebben, te draegen hoesen met groete wijde boxen om den dijen ende dat in onse Convent ende oick buyten, waarom wij Commenduer met onse gemeen capittularen canonice vergaert in den heyligen geest, op den capitteldach als men van ouder usancie gewoen is capittel te houden, te weeten daechs nae kermisdach van onse convent. Hebben eendrachtelick sommige van den delinquenten gecondempneert ad penas et ad penitentiam van dien. Hebben noch eendrachtelick gestatueerd. Wij Commenduer b. Henrick van Zwol, met mijn capittularen als bij namen b. Philips van Hogesteyn, b. Jan Corneliss van Ossanen Pastoer tot Zoeterwoude, b. Thyman van Wou,

---

1) Bijlage bij het artikel van Prof. Jhr. Dr. J. Six: „Dirck Jacobsz. Twee Amsterdamsche Schutterstukken te St. Petersburg." *Oud Holland* 1895. Pag. 90 vlg.

2) C. J. Gonnet.

Pastoer tot Beverwyck, b. Vranck van Dubben, Pastoer tot Heemskerck, b. Joost Claesz. Vinck, Pitanciemeester, b. Cornelis Jacobsz. van der Goude, Groenendael, b. Dirck Vranckesz. van Beest, b. Claes Bouduynsz. van Haestrecht. Dat niemant voertaen van onse ordensbroederen en sal attenteren sulcxs andermael te doen, te weeten boxen te dragen ofte windtbroucken soe men se metrecht noemen mach, buyten onse Convent ofte binnen onse Convent, op pene gecorrigeert te worden van ongehoersaemheyt ende rebel het capittel ende statuten van dien, ende daer en boven te verbeuren een pont groot vlaems soe wanneer yemant van onse ordensbroederen sal attenteren met sulcke broucken te gaen ofte coemen binnen onse Convent, tegenstaende dat se voer excuyse hebben souden, van reysbaer ofte anders te zijn; welck pont groet den een helfte sal gaen tot defensie van Maltha, den anderen helft tot den taeffel van den gemeen Heeren, om alsoe alle schandalizatie te amoveren ende d'opspraecke die ter cause van dien zijn opgeresen ende soude noch mogen oprysen. Actum in Commendatoria Nostra den VIII[n] Augusti Anno XV[C] negen ende 't zestich.

Ag. Uit een „different tusschen het Snijders- en het Maarsluydengildt." [1])

1575 ....

De raedt .... ontseyt de requiranten haer versoeck, verklarende, dat zy het maeken ende stofferen van fluwele bonnetten, fluweele ende armosyne hoeyen ende diergelycke houden voor appendent van de cramerye, ende niet gehouden inder snydersgilde;....

Ah. Uit het Rechterlijk Archief van 's-Hertogenbosch (No. 501).
Boedelbeschrijving 1576.

1576. — Inventarizatie ende bescryvinge van den meubele goedens, cleederen, huysraet ende andere wapenen etc. bevonden inden woonhuyse van Sr. Francisco Arielana geweest zynde, gelyck hy oyck al noch is, een Spaensch soldaet ende getrouwt hebbende Oultkenen(?) dochter wylen Gielissens Jacobsz. burger binnen deser Stadt van s-Hertogenbossche als hy leefde Int schip opten Vuchteren dyck .... by my Peteren die louwe als oipenbaar Notaris ter Instantien eude ernstigen versuecke van myn Heren den Schouteth deser voorsz. Stadt nomine officii gedaen soe ende als hiernae volght.

Op te keldercamere.

Een cleyn cantoir cleeken; Een rappier met een quay fluweelen scheye; Eenen poingiaert beyde met silverdraete hechten.

Alnoch een ander gestrypte sargie met lynwaet gevoyert; Een quay wullen sargie met lapkens van laken gebourduert.

Een geschildert zee cofferen, daer in lagen:

Eenen ouden terneyten laecken nachttabbaert; een oude Spaensche Rasse cappe; eenen swarten laecken cassack; een sattynen overwambes; een ronde papyeren doose daerin laeghen: Vyf vrouwen halsdoecken.

In een Ingewrochte cleercaste bevonden:

Eenen peerssen laecken vrouwen rock mit root laecken gevoyert ende twee bree fluweelen boorten, toebehoirende der huysvrouwe des voirsz. Spaengiaerts; eenen halff fissetten vrouwen schoot; een paar lederen Spaensche boicxen; een paar geel laecken Spaensche boicxen mit geel ende groen sattyn generveert; eenen swartten laecken vlieger mit eenen fluweelen boirt all toebehoirende der huysvrouwe als voor; een camfassen vrouwen lyffken met roy strypen; een sayen falye met damast gevoyert....

Voer Inde Zadele.

Item ten voirscreven daegge bevonden twee zeecofferens gestaen hebbende boven op eenen solder des voirsz. huys, daerin deen van den selven cofferens bevonden:

Twee evouren cachetten met silver beslaeghen.

Een syden sattynen ende een Ermosynen wambessen beyde met syden passement geboort;

---

[1]) Dodt van Flensburg, Deel IV, Pag. 391.

een paar fluweelen cousen met syden passement, met zyden zattynen daerinne gevoedert, daerinne staken drie mans hemden; een paar grouw fluweelen hosen met assgrauwe zyden neerbasen daerinne steeckende vyff mans hemden met noch daerin een paer swarten zyden neerbassen; een Ermoezynen carpoot met drie bree fluweelen boorden; een fyn laecken Spaensche kappe met syden passement geboort ende vol fluweels gevoedert; een swerte fluweelen bonette met een swert pluymagiken; twee ongeschoren fluweelen bonetten deen oyck met eenen swart plumagiken.

In dander cofferen op ten solder (als voer) gestaen hebbende bevonden:

Een quaet verscheurt vendele; een swartte laecken hoes met laken boorden: eenen Rasse laecken cassack; een paer rasse hoosen; eenen fluweelen riem met hencxellen geboort met gouwe ende silvere passement; een decksel van eenen sadel van swart laecken, geboort met fluweel; een paar Rasse coussens, gevoedert met syde sattyn met zayette neerbase; een paar oude fluweelen hosen met sattyn gevoedert; twee oude hencxels van riemen; eenen grauw banden sluytende corff oyck als voer gestaen hebbende boven op eenen solder, daer inne bevonden:

Een Spaanssche soldaets Ristinghe met syn toebehoirte, toebehoirende (soemen verstont; den voirsz. Francisco.

Voirts Inder voirscreven sadele bevonden:

Een swarte corslet schoot vry (soe tscheen); een gegraveert corslet met een craege) eenen bueckler met twee swartte ganteletten; een swartte Rondeel; twee swartte stegereepen.

Een rappier met eenen gelen lederen riem.

Besyden Inder neercamere.

Eenen Armozynen hoet sonder bant; en eenen vilthoet met eenen bant van swart getten.

Op ten solder boven die Zadele.

Eenen grooten sluytcorff daarin dat oyck lagen stucken van Spaansche harnessen met een Rondeel.

Beneden inde Keucken in een lynwaet block bevonden.

Vyf mans ende drie vrouwenhemden.

Vyff oirfluwynen.

Ai. *Uit het Groot Utrechtsch Placaatboek* [1])

Seventienden tytel, Behelsende de Ordonnantien van de Generale Middelen op de Zijde en Wolle Laackenen.

1579 — .... 1 Ordonnantie,.... gemaakt, den 1 April MDLXXIX.

I Den Collecteur,.... sal ontfangen van alle goude, silvere, syde laken, fluweelen, damasten, zyde, zatynen, en andere syde lakenen, groven ende turcksche greynen, syde ende andere gewaterde of ongewaterde camelotten, alle armosynen, taftassen, sleyers, breet en smalle ossetten, alderley saaijen en trypen. Item, van allen gouden, silveren, syde, fluweelen, passementen ende frangien, linten, ponietten, spigillien, cordilien' ende van alle andere manufacturen van syde gemaakt.

II Item, sal den voorschreven Pagter of Collecteur, insgelyks ontfangen van alderhande soorten van wolle lakenen, tzy Engelsche, Vlaamsche, Bredaasche, Brabantsche, of andere wolle lakenen, den 32 penninck.

III Item, sal men betalen van alle gemaakte klederen, als mantels, geleyvoeren, mantilles, wambasen, neerhosen, kuersen, vliegers, tabbers, ende alle andere soerte van mans en vrouwen klederen....

Aj. Uit den Inventaris van den Eertsbisschop Frederik Schenk van Tautenburch. [2])

1580. — Een vrouwen Duytschen huyve, vol paerlen.

Twe paer rode syde hosebanden, met goltwerk bepaerlt.

---

1) Uitgegeven door JOHAN VAN DE WATER. Deel II, Pag. 859.

2) DODT VAN FLENSBERG, Deel II, Pag. 255 / 257.

Een silvere mans vergulde Duytsche huyve, wegende een marck ses engels.

Een golde huyve, met rood gevoedert ende voor met paerlen, ende rontsom geboort golt borduersel, wegende tselve golden borduursel, drie onsch acht engels.

Een golde mans huyve, boven met een paerle kruyne opt hooft.

Een golde lakensche borstlappe, van blauwe weerschyn.

Achtien swarte syde lissen ofte nastelingen, elcx met dubbele golde naelden; Noch acht nastelingen, met dubbele golde naelden.

Twee ende tsestich golde cypheren ofte essen in pampier gehecht.

Vier timpeletten tot joffrouwen.

Een cristalleine vyftichgen van cruyswerck, mit golt tusschen beyden, wegende bloot tsamen drie onsch tien engels.

Twe rode fluweele schoenen met golt passement; Een golde lakensche dwaell; Een paer rode carmesyne hosen, mit wit satyn gevoedert; Een golde dienrock, met geel sy-satyn gevoedert.

Een enkelen fioletten fluwelen tabbaert; een geschulpte paers damaste casack; een donkeren ternyen fluwelen tabbaert, met armeseyde gevoedert; een swarte fluwelen casack, met baede gevoedert; een enkelen gebloemden damasten tabbaert; noch een swarten damasten eenwisselden tabbaert; een grouwen damasten enkelen tabbaert; een swarten fluwelen tabbaert, gevoedert met armeynen; een swarten fluwelen tabbaert, met materen ofte fluwynen gevoedert; een rode armeseyde satyne geschulpte wambaes; een paers fluwelen wambaes; een swarte fluwelen taffe,

....een swarten syden hoet, met groen fluweel gevoedert; een golde laekensche bonnet,.... een armeseyde roucovell; ....een swarten sy-satynen tabbaert, met swart laken gevoedert ende met armeseyde opslaghen; een swarte sy-satyne tabbaert, met maters gevoedert; een terneyen fluwele wambaes; een weerschynen wambaes; een swart camelotte wambaes; een sy-satyne tabbaert met sabelen gevoedert....

Ak. Uit den inventaris van den inboedel van den Eertsbisschop Fred. Schenk van Tautenburch. [1])

1580. — Item .... van een golden borduersel (op) een joffren hooft (te zetten), wegende 29 engels, d'engels 24 st.

Item, ... diverse specien van sydewerk, als: canifas, swellich, knoopen ende diergelyeken .... tot maekingen van rouwkleederen.

.... leveringen van rouhoeden, hantschoenen, zyde linten en hosen.

Al. Uit de Rekening en Inventaris der Goederen van Elaud Cornelisz van Hogendorp en Inge Hermansdr. Borre. 20 September 1580. [2])

Onverkochte Juweelen.

Een cleyn groen daesken, daer in syn vyft gouden ringen als:

Een groote dubbele draeck.....	wegend	12	Engelschen	&	2 aesen
Een herten trouwe ringetgen....	„	2	„	&	22 „
Een blaeu clapbeek ringetgen	„	1	„	&	20 „
Een suff van drye ringen aeneen	„	8	„	&	24 „

Een signet of wapenrinck met het molenrat van Hogendorp.

Een groot root coralen vyftich met een silver vergulde fonteyn daer onder aen wegende te samen: 4 oncen 4 engelsc.

Een root lanc coralen vyftich met een vergulden vyftich wegend 3½ loot.

Eelauts yvoren signet met syn merck aldus in silver gesteecken.

---

1) Dodt van Flensburg, Deel IV, Pag. 44, 45, 46.

2) Rotterdam Gemeente Archief. Archief Weeskamer.

Een silver Vlaemsche reael met een vergulden cransgen daerom gemaeckt om aan een kints hals te hangen.

Twee doorluchtige cristalline steentgens; Twee fyn fluweele colletten; Een syden damast collet; Een paer roodt fluweele mouwen.

Am. Inventaris van de goederen van Jenningk de Boode *gevonden ten huyze van* Carel Mans *in de Gapert.... Anno* 1581 *den VIII December* [1]).

1581 — Twee manshemden; Twee mantels als een grau met een swart lyf; Een rockgen; Een brouck; Een wambeys van Sattyn; Een capmutsgen; Een wambeys, twee broucken; Twee bonetten, een stoeffgen en boet; Een hoet; Twee paer schoen.

An. Uit den Inventaris van de goederen van Joris Baltensz. de Gruyter *en* Meynsgen Hugendr. 29 April 1582. [2])

Een gouden cabelrinck, een gouden suff van 2 ringen, een dubbele houp, een robyntgen.

Een zilver witte ketting, een kinderkettinckgen met een vergult cruys onderaan.

Een webbe silverkettinge met een roos vol paerlkens, halfff vergult halff wit.

2 silvere vergulde haecken met oogen van seven haecken.

Een groote silvere vergulde gesp van 2 stucken om aen een grooten breeden riem te doen.

3 silver vergulde ruytkens oft spannetgens, een vergulde pause....

2 silver vergulde roosen elck met een root steentgen, twee vergulde stucken ofte smelten.

Een root coralen vyftich met 14 vergulde teykenen en een verguld crucifix.

Een root coralen vyftich met 6 vergulde teyckentgens met een cleyn vergult cruysgen.

Een gitte vyftich boven met een vergulde roes, en onder met een cleyn silver fonteyntgen ende 10 vergulde teynckentgens.

Een wit amelen vyftich onder met een vergult ruytken oft spanne ende met 10 vergulde teyckenen.

Een swart rou vyftich met een quast.

Ao. Uit het: Testament van Heer Johan van Lichtenberg, *in leven vicarius der kercke van Ste Peters te Utrecht.... den XXIIIen Octobris Anno* 1587. [3])

1587. — Huisraet en Imboedell.

Eerst een cleedercas daerinne waren dese cleederen, geestimeert op acht gulden.

Eerst een swarte casack, geestimeert op drie gl.

Noch een swart rockgen mit fraengen, geestimeert op drie gl.

Noch een swarte capoet mit bont, geestimeert op zes gl.

Noch een swarte ronde mantel mit swillich, geestimeert op vyff gl.

Drie snuyteldoeken mit swart en roet werck.

Ap. Uit den: Inventaris ofte Boedelcedulle van alle die goederen ruerende ende onruerende die Pieter Janss van Bommael *wonende op de Nyen Graft in de Kaetsbaen als boedelherder behouden heeft ende geweest zynde op den sterffdach van* Gosentgen Willems *dochter syn saliger overleden huysvrou die geweest is den XXIIen September* 1588 *voorleden.* [4])

1) Utrecht Gemeente Archief Inventaris No. 3146.

2) Rotterdam. Gemeente Archief. Archief Weeskamer.

3) Utrecht Rycksarchieven. Inventaris Boekdeelen en Bundels No. 1163.

4) Utrecht Gemeente Archief. Inventaris No. 3145.

1588. -- Silver.

Twee silveren schorthaeckgens.

Lynnenwaet.

Elff vrouwenhemden; XXVII vrouwen lynnen mutsen; XV halssdoecken; XX sletgens ofte nuesdoeken; noch een paer lynnen mouwen voor met lobbegens; een terneyen rock met een onderrokxen; een swart lyffgen met noch een root lyffgen; twe blau schottecleet; noch een nyeuw blau schottecleet; noch een halffosette schottecleet; een vrouwendoek.

Alle cleederen van Gosentgen Willem zaliger:

Een nyeuwe swarte laeckensche bouwen met twee trype boortgens; Noch een vrouwen swarten laekenschen tabbaert met een stortte.

Noch een swartte laekensche omgekeerden rock; een sits groven rock; Een paer swarten laekenschen steck mouwen yder met een silveren knoopgen; een paer oude groeve gryne mouwen; twee paer roede kaezant mouwen; Twee stert kraegen met een fluwelen boortgen

Waervan d eene gegeven is met twee laekensche mouwen met twee cleynen silveren knoopgens.

Noch een swarte satyn craech; Een vrouwen huyck met een covel; Een swarte fluwele qudel met silveren knopgens; Noch een roy speltkussentge.

Aq. Uit het testament van Peter van Aalst. [1])

1592. - Item, ick legatere.... een vergult custodicken van een ruyckercken met een vergult ketteken ende ringsken daer aen.

Item.... een ringsken met een wit hoofken.

Item.... een van myne beste half vusette wambuysen, mit die silvere knopen daer aen zynde, ende twee paer van myne bocxen, d'eene van laecken ende d'ander van gekepert boerat....

Item.... myn tweede vusette wambus, mit die zilvere knopen daer aen zynde, mit noch een laeckensch rocxken, oock mette zilvere knopen daer aen wezende.

Item.... een roumantel, hoet, lint, ende handschoen....

Ar. Uit den: Inventaris van Goederen bevonden ten huise competeerende Gerrit van Sompeeck *en by* Willem van Sombeeck *gebruyckt den XXVIIen Januarii* 1593. [2])

1593. — Een cleercas daerinne bevonden syn dese navolgende cleederen en goederen:

Drie hoeycke met Hollantsche cliere; Noch een hoeycken met een Utrechtsche clier; Een witte schorteldoeck; Een swarte laekensche Cappoet ongevoedert; Een cleyn Hollantsch hoeyckgen; Drie bundels met lappen en twee sattynen pypen van boxen; Een coffertgen met wat wat cleyn lynwaet; Een swarte laekensche gevoederde mantel met een fluweele schoeff.

Ar. Inventaris van Nagelatene Goederen en Kleinodien van den Grave van Falkenstein [3])
Den 3 December. Anno 1593.

1593 — Een groene damaste nachttabbert met silvere passemente coorden geboort ende gevoedert met engels kayen bonte; Een rooden armeseyden hempt rock.

Een purperen laeckenschen mantel met swarte zyde coorden.

Een swerte ende een grouwe beveren hoeden, d'een met golde banden en d'ander met een bourduyrden ende pluymen.

Een poenjaert met vergult gevest met zyn riem vergult; Een vergulden hanxel van een rappier; Een groete houte cam; Een gouden signet ring; Noch een goude marriage ring

---

1) J. J. Dodt van Flensburg. Achief voor Kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht. Deel II. Pag. 70, 72.

2) Utrech Gemeente Archief Inventaris No. 346.

3) Utrecht Gemeente Archief. Gepubliceerd in de Utrechtsche Volks-Almanak 1851 pag. 147 vlg.

met een diamant ende twee robynen; Een goude trouring met een robyn ende diamant; (Een cleyn coffertgen).

Is daerin bevonden een ruycker met peerlen ende van zyde gewrocht; Noch een out brasseletgen, met een gout slootgen daeraan.

Een syde buydeltgen onder met vyff peerlen; Noch een fluwele duymtgen; Een paer geele syde neerhosen; Noch een paer van oraengie; Noch eén paer doncker filiamoert; Een paer lichte filiamoert; Een paer fiolette; Een paar blauwe; Een paar incarnatyn; Een paer papegayen groen; Een paar grasgroen.

Een incarnate veder ofte pluyme.

Een wit grauwe laeckenschen mantel met brede gouwe passementen gevoedert met argentyn fluweel met een capielge; Een paer boxen van 't selve met een paer crainjoiren.

Een paer geperfineerde hantschoenen met zilvere passement geboort; Een swarte fluwele corte mantel met armesyde gevoedert ende met syde quasten; Een wambuys met een paar boxen van zwert zatyn met een rooden ofte incarnaten gront; Een wambuys met een paar boxen van fiolet fluweel ende vol silvere passementen geboort ende onderset met root armesyde.

Een wambuys met een paar boxen van groen syde, groff greijne met roede gront ende met geheel taffa onderlecht.

Een paar boxen ende een wambuys van doncker grauw fluweel met breet zilvere passementen geboort.

Een lange mantel van donker grauw fluweel met twee breede silveren passementen geboort ende gevoedert geblomt fluweel met fiolette gront.

Een syde groff greyne lange mantel met een swarte passement geboort ende gevoedert met geblomt fluweel.

Een roden Poolschen rock met goude passementen ende lessen; Een lap groen armeseyde omtrent lang drie ellen.

Eenen buffelschen colder vol goude breede passementen geboort, met incarnaet fluweel gevoedert, met een smal gout passement.

Een incarnaet satyne wambuys met een paar incarnaet fluwele boxen met smal silvere passementen geboort; een incarnaet zijde groff greyne borstlap.

Een purpre satyne wambuys met een paar boxen met breede goude passementen geboort.

Een wit satyne wambuys met een silvere tock ondersneden met een cleyn wit zilvere passement geboort.

Een broeckielgie van silver laecken, die sneeden van breet silver passement.

Een geel satynen wambuys met gouden tock, ondersneden, met gout cleyn passement geboort.

Een broeckielgie van gout laecken die sneeden van breet gouden passement.

Een wambuys van swert fluweel met een paar boxen van swert fluweel vol breet gout passement.

Een swarte fluwele Spaensche casack met een paar boxen van tselve fluweel vol gout breet passemente geboort; noch een Spaensche casack van incarnatyn fluweel met een paar boxen van t selve tsaemen met breede gout passement vol geboort ende de casack met gout laecken gevoedert.

Een lange swarte fluweele mantel met twee breede goude passementen geboort ende met velp gevoedert doorgaens.

Een lange incarnatyn fluwele mantel met twee breede goude passementen geboort, ende doorgaens met goet laecken gevoedert.

Leverden noch daer beneffens twee doortrecksels van broeckielgens, een van gout ende een van silver.

Noch anderhalff el incarnaet velp met enige stuckgens daerby; noch drie ellen en anderhalff vierendeel goutlaecken met enige stuckgens; een halff ell geblomt fluweel, paers die gront; een el driehout fluweel; twee ellen ende een halve silveren tock ende een el oraengie

tock; noch een deel lappen van fluweel, satyn, taffa, damast ende anderen van verscheyden coleuren; noch een pont min twee loot goude ende silvere passementen.

As. Uit den Boedel van den Graaf van Valkestein *den XIen Novembris* 1595 [1]).

1595 — Een gouden ring daer een saphier in staet	LIII	guld.
Een gouden medaillie daer St. Joris in staet met diamanten	XCVIII	„
Noch een gouden medaillie daer in staet een agaet met drie robynen . .	CXII	„

At. Uit den Boedel van den Graaf van Valckenstein. [2])

Den XXVIsten July 1596.

1596 — Een trouring met twee robijnen ende een diamant	XXXVII g.	
Noch een trouringh met twee gesteentgens	XC g.	X st.
Een gouden signet ring	XIII g.	X st.
Een pitsier in goudt gestelt met zijn custodie . .	XXX g.	
Een buydelken met drie peerlen en stuckgen van een brasselet met een ruyckertgen	VII g.	
Een paer aschgrauwe fluweele bocxen met een gouden passement	XX g.	
Een aschgrauen laeckensche mantel met aschgrauen fluweel gevoedert ende geboort met goude passementen ende lissen met een covel van gelycken soerte	XCVII g.	
Twee kniepypen van aschgrau fluweel met gouden passementen geboort	IV g.	X st.
Een buffelsche collder met gouden passementen en binnen met root fluweel gevoedert	LXII g.	
Een swarte satyne wambeys met een paar bocxen gepickeert	XXXII g.	
Een wambays met een paer bocxen van purper syde met goude passement geboort	XL g.	
Een paer weerschijn bocxen en een wambeys	XIX g.	V st.
Een paer rode fluwele bocxen met silveren passement geboort en een roy satijnen wambeys oock met silveren passement geboort	XXXVIII g.	X st.
Een paer blauwe fluweele bocxen met een wambeys geboort met silveren passement.	XXXII g.	

Den XXVIIsten Juli.

Eerst een rooden stammetten rydtrock met gouden passemet geboort	XXVI g.	
Een syden grove greyne mantel met geblomt fluweel gevoedert.	LXXXV g.	
Een grauwe fluwele mantel met twe silveren passementen geboort ende gevodert met geblomt fluweel.	CXXII g.	
Een paer grau fluwelen bocxen met silveren passement en een wambeys van gelycke coleur.	LXII g.	
Een swarte fluwele mantel met twe gouden passementen geboort ende met velp gevoedert	CLXXXIX g.	
Een swerte fluwele mantielgen met goude passementen geboort ende met velp gevoedert met noch een paer bocxen		

1) Utrecht Gemeente Archief Inventaris No. 346.
2) Utrecht Gemeente Archief Inventaris No. 346.

van gelyck fluweel en geboort	CIX g.	
Noch een paer swerte fluwele bocxen met gouden passementen	LXI g.	
Noch een wambeys van swert fluweel geboort met gouden passementen	LIV g.	
Een incarnaet fluwele mantel met gouden passementen geboort ende met goudt laecken gevoedert	CCXXX g.	
Een paer incarnate fluwele boxen met goudt passement geboort ende een mandielge van gelycke coleur ende geboort gevoedert mit goudtlaecken	CXLIII g.	
Een deel goudt ende silvere passement by d'onse elcke onse tot iii gld. wegende vyftich onsen min een vierendeel. . .	XLIIII g.	
Een groene damaste nachttabbert gevoedert met Engels kuyen bonte ende met silveren passementen geboort.	LXXIIII g.	
Den XXVIIIsten Juli 1596.		
Een roye satyne borstrock	III g.	VII st.
Een borstlap van syde grof greyn met velp gevoedert . .	IV g.	II st.
Een wapenrock	V g.	XIV st.
Een swart fluwe(le) mantel met armosyde gevoedert . . .	LIII g.	
Een wambeys van wit satyn met een broeckielge van silveren laecken	L g.	
Een beveren hoet met pluymen ende een gouden bandt .	XII g.	VII st.
Een gele syde satynen wambuys met een paer bocxen van goudt laecken.	LXII g.	
Een swerte beveren hoet met pluymen.	XIII g.	V st.
Een incarnate pluym	II g.	XIII st.
Een paersche ofte purper mantel met swerte beveren gevoedert ende met swerte syden coorden geboort.	XVIII g.	III st.
Een paer blauwe syde neerhosen	VII g.	
Een paer groene	XI g.	VII st.
Een paer folimort	XI g.	X st.
Een paer ghele	XI g.	XV st.
Een paer groene	XI g.	I st.
Een paer paers	XII g.	
Een paer oiraenge.	XII g.	V st.
Een paer incarnaete	XV g.	VIII st.
Een paer lichte folimort.	XII g.	V st.
Een grote houte kam	II g.	XII st.
Een paer gepafinneerde hantschoen mit silver passement geboort		XXXV st.
Een hancxsel met goudt beslach en een riem ende een poensjaert.	XII g.	
Een lapgen goudt laecken groet ruim 3 ellen	XXXI g.	V st.
Noch een cleyn stuckgen goudt laecken met een stuckgen silver laecken	IX g.	V st.
Een deel lapgens van fluweel damast ende syde	VI g.	VI st.
Anno 1596 *den XXXen Julij.*		
1596		
Een deel lapgens van taffa met een deel nasselingen van syde		XXIV st.
Een lappe goude tock met noch een stuckgen van silvere		XXXVIII st.
Een lapgen van velpe cornaete verff.	VI g.	
Een lapgen swart fluweel omtrent iij ell	VII g.	XIX st.

Au. Uit het Groot Utrechtsch Placaatboek. [1])

Seventiende Tytel; Behelsende de Ordonnantien van de Generale Middelen op de Zyde en Wolle Laackenen.

11 Ordonnantie .... gearresteert den 17 July M D X C V I.

1596. — In den eersten, sal den Pachter, of Collecteur van desen Impost ontfangen van een elle goud, of silver laacken (volgt geldopgave).

Item van een elle fluweels, tzy gebloemt of effen (volgt geldopgave).

Item van een elle g e p l u y s t, ofte g e b l o e m t caffa.

Item van een elle satyn, en een elle damast.

Item van een elle breed syde grove greyn ....

Item van een elle armosyn ....

Item van een elle S p a a n s c h l o e c h, of g e n e s, of smal a r m o s y n, soo men het noemt.

Item van een elle dubbelt t a f f a met de koorden.

Item van een elle enkele taffa.

Item van een elle c a r t e e c k, of smal l o e c h.

Item van een elle Brugs satyn.

Item van een stuck tryp ....

Item van een stuck Rysselsch, of Valenchyns, ofte Atrechts ferset, boven de elle breed.

Item van een stuck camelots, gewatert, ofte ongewatert,....

Item van een stuck s i n d a a l t o r t.

Item van een stuck zyde camelot.

Item van een stuck Turcks grof greyn.

Item van een stuck b o r a t h, half syde, half s a a y, die men half zyde grof greyn noemt.

Item van een stuck breed borath, gesaayt, of ongesaayt.

Item van een smal borat, gesaayt of ongesaayt, gestickt, genopt, of gepluyst.

Item van een breed H o n d s c h o t e n g r o f g r e y n.

Item van een smal Hondschoten grof greyn.

Item van een Ryssels of Valenchyns saay.

Item van een Bergs, Atrechts, Doorniks, of Douays saay.

Item van een breed heeren saay, H o n s c h o t e n s a a y, g e v u l t, of ongevult, of andere.

Item van de c a e r l e, of andere smalle Rysselsche, of Doorniksche stuckens, van sayette en niet van linnen gaaren gewrocht.

Item van een breed c a y g a n t, of Ryssels che, of Atrechts grof greyn, soo men die noemt.

Item von een smal caygant, kort of lang gevouwen.

Item van een pack swarte zyde, het zy dat zy hier te lande geverft, of opgemaakt is, of te niet.

Item van een pack coleurde zyde.

Item van een pond gewichte, te weeten, alle gewrochte zyde werck, frangen, fluweele passementen, zyde linten en anderen effe passementen, s p i g i l l i e n en andere diergelyke.

Item van een paar zyde koussen.

Item van een pond fijne goude en silvere spigilien of passementen, zonder zyde gewrocht.

Item van een pond fijne goude of silvere passementen, met zyde gewrocht,

Item van een elle fijne goude of s i l v e r e t o c k.

Item van een stuck gestreept c a n e f a s.

Item een stuck Wesels b o m b a s y n.

Item een stuck Engelsch, of te Milaans b o m b a s y n.

Item van een stuck Augsburgs f e s t e y n.

Item van een stuck s w e l l i c h s, o f t e b o l l e c r a e n.

---

[1]) Uitgegeven door JOHAN VAN DE WATER, Deel II, Pag. 861.

Av. Uit den Inventaris van Joris Joostenzn. de Vlaming (*Koopman*) *en* Marietgen Claesdr. van Driel. 17 October 1597. [1])

1597. — Lynwaet

Drye en twintich hemdens zoe man als vrouwen; Vyff en twintich craegen of halsdoecken; Achtyen mutsen; Thyen neusdoecken; Sestyen paer voormouwen; Drye blauwe schortecleen; Vyer en dertich huyffden met open huyffdens.

De wolle cleederen ten lyve van de voors. Joris Joostenz. behoerende:

Drye mantels; een roumantel; een turcx groff greyne wambays; een colderken van borat; twee laecken ende een groff greyne rocxkens zonder mouwen; twee hoeden; een fluweelen ryem; een rockgen en een paer bocxen; twee paer coussen; twee paer schoenen.

De wolle cleederen ten lyven van voorn. Maritgen Claesdr. behoert hebbende:

Twee hoeycken; een roeden ondersiel; een swarte laecken rock; een schort; Een craproden onderzyel; een osetten rock met twee coorden; een laecken vlieger met zijn lystcoorden; noch een laecken vlieger; een armosyde borst zonder mouwen; een laecken borst; twee turcx groff greyne borsten.

Twee fluweele hoeykens; een lyff met fluweel geboort; een turcx groff greyne bilmantel; een zyde schortecleet: een oude mantel; een borat schortecleet en een van tweedraet; een fluweelen lyst; twee paer cousen; twee paer schoenen met muylen.

Cleynodien en zilverwerck.

Een viercant beslagen coffertgen daerinne bevonden zulcx als hiernae volcht:

Eerst drie vergulden daeskens; een root corallen vyftich; een zilveren vyftig met vergulde teekenen; twee zilvere schorthaecken; zes gouden ringen daeronder een dyamant; een leeren ryem met zilver beslach; twee zilvere spelden; een cussentgen met een beurs met zilveren cnoopen; twee zilvere naelden aan een zyden rychsnoer; Een fluweele tasch met een zilveren knoop.

Aw. Uit den Inventaris van al de goederen roerende, onroerende in ende uytschulden die Mr. Gillis Hannuyts *schilder met zyne overleden huysvrouwe* Maritgen van den Heuvel Henricksdr *in haar leven 't samen gemeen beseeten hebben.*

Actum den 4 *Marty A*o 1598. [2])

1598. — De wolle cleederen ten lijve van de voornoemde meester Gillis Hannuyts behoorende:

Een swarte mantel. — Een slechte swarte mantel. — Een armosyne wambuys. — Een paer groffgreyne zyde bocxen. — Twee paer boratte bocxen. — Een borat rocxken met mouwen. — Een laecken rocxken met mouwen. — Twee daegelicxsen wambuysen. — Een paer bocxen. — Een turcx groffgreyne wambuys. — Twee mans hoeden. — Twee paer gebreyde baesen — Twee paer schoenen. — Twee mans ryemen. — Een swarten rou mantel. - Een swart laecken rocxken. — Een paer swarte laecken bocxen. — Een hoet.

De wolle cleederen ten lyve van de voernoemde Maritgen van den Heuvel behoort hebbende:

Een turcx groffgreyne vlieger. — Een laecken vlieger. Een roede onderziel. — Een purperen rock. — Een rode slechte ziele. — Een swart laecken rock. — Een slechte gekeerde rock. — Een gemeen hoeycke. — Een ruytgens borst met mouwen. — Een caffe borst met mouwen. — Een laecken. — Twee vrouwe cassen. — Een heeren zaeyen cappoetgen. — Een heeren zaeyen borst. — Een paer vrouwen cousen. — Een zaey op zyde schortecleet. — Een borat schortecleet. - Een paerts schortecleet. — Vijff andere schortecleen.

Cleynodien ende Juweelen van Gout ende Zilver:

Een ronde gouden draetring. — Een goude suffring van dryen. — Een goude suffring

---

[1]) Rotterdam Gemeente Archief Archief Weeskamer No. 364 Fol. 99.

[2]) Uit het Algemeen Nederlandsch Familieblad. 1884 3 Januari No. 78.

van vieren. — Een cleyn turcqois ringeken. — Een cleyn goude paerel ringeken. — Een cleyn goude zachtent ringeken. — Een paer messen met zilver beslaegen, met een zilvere ketting daertoe. — Twee zilvere yserkens. — Een zilvere kintsketting met een penning. — Een kintscorale vyftich.

Ax. Uit den Inventaris van Cornelisz Jacobsz *en* Annetgen Leendertsz *27 Juli* 1598. [1])

1598. — Cleederen ten lyve van voorn. Cornelisz Jacobsz behoert hebbende:

Een nyeue boratte wambays; Noch een out boratte wambays; Een laeckenen brouck met drye fluweele boorden; Een ander laecken brouck met eene boorde; Een laecken rockgen rondom gecoort; Twee laeckene mantels een sondaechse ende een werckdaechsche.

Twee hoeden; Een paer gebreyde hosen; Twee paer schoenen.

Cleederen ten lyve van Annetgen Lenartsdr. behoerende:

Een rou vlieger; Een swarte laekense vlyeger met een fluweele lyst; Een saeye borsten; Een sattyn goldt off clier; Een geperste heuycke met nog een loopheuck; Een schonen swarten rock met een fluweelen lyst; Een saeyen rock met eenen coorde; Een cappotgen van twee draeden.

Gouden ringen en andere Juweelen:

Een gouden cabelring; Een parelring; Een pensee; een gouden ring zonder gesteente; Noch een gouden penseering met een dootshooft; Een beslegen schee met twee silvere messen; een zilvere ketting.

Aij. Uit den Inventaris van Annetgen Goemertsdr. *en* Jan Anthoenisz. *10 Juli* 1598. [2])

1598. — Linnewaet:

Vyfthyen voormouwen; Derthyen douckhuyffden; Veerthyen manshemden; Derthyen manshemden craeghen; Twaelff vrouwen hemden; Zestyen vrouwen halsdoecken; Seventyen mutsen; Vyftyen neusdoecken; Zes blauwe schortecleen ende een wit.

De wollen cleederen ten lyve van de voorsz. Jan Anthonisz. behoert hebbende:

Een swarten mantel; Een coleurden mantel; Twee oude zyde wambaysen; Twee oude fluweele bocxsen; Een mansbroeckgen met bondt gevoedert; Noch een oude coleurden mantel Een swart laeeken rockgen; Een groff greyn rockgen; Een wit linne wambeys; Drye paer gebreyde; coussen; Twee hoeden; twee paer schoenen.

De wolle cleederen ten lyve van de voorsz. Annetgen Goemertsz behoerende:

Twee hoeycken; Twee swart laecken vliegers; Een rou vlieger; Een rou rock; Twee grofi greyne rocken; Een halff ozetten rock; Een root laecken rock; Twee swarte oude rocken; Een boraten borst; Een laecken borst; Twee fluweele borsten; Een oude blauwe fluweele borst; Een camelotten bilmantel; Een boratte bilmantel; Twee syden schortecleen; Twee fluweele hoetgens; Drye paer pantoffelen; Drye paer coussen; Een oud fluweel cussebuyltgen; een swart gekepert borat schortecleet; Een oude fluweele tasch met een zilveren cnoop daeraen; Een trypte moff, drye zyden cletten; Acht oude zyde mouwen; Twee oude fluweele mouwen.

De cleynodien en Juweelen:

Twee ronde gouden ringen; Een mans gouden ring; Drye ringen met een gesteente; Twee gouden suffen elck van dryen; Noch een gouden ring; Een zilvere sieutelryem; Een zilvere onderryem; Twee messen met zilvere hechten en een coocker met een zilveren ketting daeraen; Noch twee zilveren kettinckens.

Az. Uit den Inventaris van Pieter Thybout *en* Digna Jansen. [3])

1598. — Linnewaet:

Vyftyen manshemden; Sess manshemden craegen; Twee ommeslaechkens; Nog

[1]) Rotterdam Gemeente Archief, Weeskamer No. 365, Fol. 85.

[2]) Rotterdam Gemeente Archief. Archief Weeskamer No. 365 fol. 44.

[3]) Rotterdam Gemeente Archief. Archief Weeskamer No. 364, Fol, 313.

een omslaechken; Acht neusdoecken; Zeven slaepmutsen; Zeven vrouwenhemden; Zes blauwe schortecleen; Thyen halsdoecken; Dertyen dunne doeckhuyven; Een wit linnen schortecleet; Dertyen slaepmutsen; Twee slaepdoecken; Acht voormouwen; Drye vlechtsnoeren; Twee open huyven met bandekens.

Linnewaet ten lyve van Beyltgen Pieter Thybouts dr. behoort hebbende:

Drye en dertich feytelen; Veertyen luyeren; Zes borst hemdekens; Vyff hals cleetgens; Twaelff hulletgins; Twee manteldoecken; Thyen flepgins; Acht cleine doeckgins; Vyff schortecleetgens.

Wollecleederen ten lyve van de voorsz. Pieter Thybout beschreven:

Vyer mantels goet ende quaet; Drye wambaysen goet en quaet; Drye paer bocxsen; Twee laeckenen rockgens; Een turcx groffgreyne rockgen; Een oude wolle casack; Een ouden hemdtrock; Een paer gebreyde neerhosen; Noch een paer neerhosen; Twee paer schoenen; Een paer muylen; Twee hoeden; Een groen mutsgen; Vyf vierendeel swart laecken.

Wolle cleederen ten lyve van de voorsz. Digna Jans behoert hebbende:

Twee heuycken; Een turcx groftgreyne vlieger; Een laeckene vlieger; Een paersen rock met een fluweelen lijst; Een rode scharlaeckene rock met een fluweele lijst; Een boratte bilmantel; Een heeren zay bilmantel met bont gevoert; Een fluweele borst; Twee dagelicxe borsten; Een dagelicxsen roden rock met twee coorden; Twee paer neerhosen; Een borate schortecleet; Een turcx groffgreyne schortecleet; Een paers hontschote schortecleet. Twee vrouwen hoetgins; Een paer muylen met schoenen; Een paer schoenen; Twee moffen. Een swart fluweelen tas; Een swart gebreyden tasch.

Wolle cleederen ten lijve van voorn. Beyltgen behoert herbende:

Een casante bouwentgen; Een blau rockgen; Een root rockgen; Twee rode laecken huyven; Een root gebreyt borstrockgen; Een paer rode gebreyde moutgins; Een wit gestreept borstrockgen; Vier mutsgens met bont.

Ba. Uit den Inventaris van Pieter Andriesz. Brielman *en* Jacobmyntgen Joosten. 27 *Februari* 1598. [1])

1598. — De cleederen linnen ende wollen mitsgaders de Juweelen van de voorn. Jacquemyne behoert hebbende zyn den kinders van dezelve Jacquemyne competeerende volgende de huwelicxen voorwaerden daeraff zynde in date den XIVen Januari 1591.

Twee hoeycken; Een laecken bouwen; Een groff greyne bouwen; Een swarten rock; Een rooden rock; Een swarte schort; Een groff greyne bilmantel met een borst; Een heeren zayen bilmantel met een borst; Fen hoetgen; Drye paer coussen goet en quaet; Twee paer muylen; Een tasch; Een paer gebreyde hantschoenen; Vyer schortecleen; Een fluweele cussenbuyltgen; Een laecken cussenbuyltgen; Een leeren ryem met zilver beslaegen; Een gouden suffring van tween; Een gouden trouring; Een gouden hooprinck; Acht paer voormouwen; Twee en twintich douckhuyffden; Vyftyen halsdsdoecken; Twee en twintich mutsen; Een wit linnen schortecleet.

Bb. Uit den Inventaris van Maritgen Joppen *en* Jan Pietersz. Stierman. [2])

Linnenwaet.

Twaelff manshemden; Achtyen manshemdecraegen; Twaelff vrouwen hemden; Achtyen halsdoecken; Achtyen mutsen; Twaelff neusdoecken; Dertigh dundoecke huyffden; Acht fleppen; Vyer linten; Ses vlechtsnoeren; Negen schortecleen.

De wolle cleederen ten lyve van de voorn. Jan Pietersz. behoert hebbende:

Twee mantels; Twee paer swarte laecken bocxsen; Een swart laecken rockgen; Een roodt scharlaken wolle hemdetgen; Twee swarte laeckene casackgins; Een paer blau laecken bocxsen;

---

1) Rotterdam Gemeente Archief, Archief Weeskamer No. 361.

2) Rotterdam Gemeente Archief, Archief Weeskamer No. 364, fol. 305.

Twee paer witte onder bocxsen; Twee vroug (Sic) wambaysen; Drye hoeden; Een paer swarte gebreyde coussen; Een paer swarte laecken coussen; Twee paer schoenen; Een wollen noppen zark.

De wolle cleederen ten lijve van de voorn. Maritgen Joppen dr. behoerende:

Twee hoeycken; Twee borstrocken; Een laecken bouwen; Een osetten bouwen; Een root scharlaecken rock; Een groff greynen rock; Een swarten onderziel; Drye lyffgens; Een paers schortecleet; Een swart rou schortecleet; Een borat schortecleet; Een turcx groffgreyne hoetgen; Een paer coussen; Noch een paer coussen; Drye paer trypte muylen; Twee paer schoenen.

Cleynodien ende zilverwerck:

Een gouden ruytring; Een gouden hoopring; Een beurs met zilveren knoopen; Een trypte tasch met een zilvere knoop.

Bc. Uit den Inventaris van Geertruyt Jansdr. *en* Adriaen Jansz. Balkeneynde ....20 *Januari* 1599 [1])

1599 — Linnewaet:

Twaelft manshemden; Twaelff manshemdecraegen; Zeven linnen slaepmutsen; Twaelft neusdoecken; Een paer linne socken; Twaelff vrouwe hemden; Vyffthien halsdoecken; Vyer en twintich mutsen; Zestien doeckhuyvens; Twaelff neusdoecken; Zes vrouwen voormouwen.

De wolle cleederen ten lijve van Adriaen Jansz. behoert hebbende:

Drye mantels; Twee wambaysen; Drie paer swarte bocxsen: Twee paer leere bocxsen; Vier paer enkele bocxsen; Een swart rockgen; Een swart caesiackge; Vier paer coussen; Een fluweele muts; Een nachtabbaert; Vyff paer schoenen; Twee paer muylen; Twee gebreyde beursen.

De wolle cleederen van de voorn. Geertruyt Jans behoerende:

Vier vliegers; Een bouwen; Drie bilmantels; Vyff borsten; Vier keurssen; Een onderziel; Een witten borstrock; Twee paer coussen; Een cleyn bont manteltgien; Een hoetgen; Een fluwele beurs met silveren cnopen; Een fluwele hartgen; Drie paer muylen met schoenen; Een paer seemen schoenen; Twee tassen.

Cleynodien ende Juweelen van gout ende zilver:

Een gouden rinck daer de voorn. Adriaen Jansdr. merck in staet gegraveert; Een silvere schorthaecken.

Bd. Uit den Inventaris van Jacob Simonsz. (*Notaris*) *en* Elisabeth Willemsdr.... 24 *Juli* 1599. [2])

1599. — Linnenwaet:

Zes manshemden; Vyf vrouwenhemden; Acht manshemdecragen: Ses halsdoecken; Zes huyven; Acht neusdoecken; Twee linnen schortencleen.

Wolle cleederen ten lyve van de voorn. Jacob Simonsz. behoorende:

Twee swarte laecken mantels; Een roumantel; Drye swarte laecken rockgens; Een paer nyeuwe gebreyde coussen; Een paer dagelicsche gebreyde coussen; Drye paer schoenen; Twee hoeden; Een hemdrock; Een nachtabbert; Een slaepmutse; Een gouden ring; Een silveren devys.

Wolle cleederen ten lyve van Elisabeth Willemsdr. behoert hebbende:

Zes hoycken; Noch een oude hoeycke; Een swart laecken vlieger; Een boratte borst; Een vierdraets bilmantel mit een borst; Twee swarte laecken rocken; Een vierdraets rock; Een groffgreyne rock; Een zwart boratte schortecleet; Een paer cousse; Een paer strype muylen; Een paer oude leeren muylen; Een onderryem met silver beslaegen.

Be. Uit den Inventaris van Jan Adriaensz. Hoogeveen *en* Gryetgen Jansdr. de Witte.... 22 *September* 1600. [3])

1600. — Wolle cleederen ten lyve van Jan Adriaensz. Hoogeveen behoerende:

---

1) Rotterdam Gemeente Archief, Archief Weeskamer No. 365, Fol. 253.

2) Rotterdam Gemeente Archief, Archief Weeskamer No. 365 Fol. 426.

3) Rotterdam Gemeente Archief, Archief Weeskamer No. 367 Fol. 73.

Een tanevte nachtabbert; Een grauwe nachtabbert; Een grauwe reysmantel; Een graw Rocxken; Een paer grauwe bocxsen; Een swart laecken mantel; Een dagelycxse swart laecken mantel; Een roumantel; Een swarte Rasse Cap; Een swarte laecken rock; Een satyne wambays gebraecken(?); Een paer swarte laecken bocxsen; Een paer gebreyde coussen; Een paer carsaye coussen; Een rou Rocxgen; een paer bocxsen; Een wambays dat hy aen zyn lyff heeft; Een swarte hoet; Een rou hoet.

Linnewaet ten lyve van Jan Adriaensz. behoerende:

Seven hemden; Negen craegen; Sestyen neusdoccken; Drye paer socken; Drye slaepmutsen; Een swarte zyden ryem; Een swarte ryem: Een paer coussebanden.

Wolle cleederen ten lyve van Gryetgen Jans de Witte behoerende:

Twee heuycken; Een laecken vlyeger; Een groff greyne vlyeger; Een laecken rock; Twee roede ondersyellen; Een heeresayen bilmantel; Een heresayen nachtmaetgen; Een laecken borst; Een heresayen borst; Een blocx fluweelen borst; Een heresayen schortecleet; Ses hemden; Thyen halsdoecken; Ses mutsen; Drye witte schortecleen; Een paer coussen; Een paer muylen met schoenen; Een witten borstrock.

Bf. Uit den Boedel Inventaris van Clement Adriaensz van Stolck *en* Geertge Cornelisdr. 17 *Dec.* 1601. [1])

Goederen ende Juweelen behoerende ten lyve van Clement Adriaensz.:

Vyer mantels; Seven wambaysen; Vyer rocgens over de wambaysen te trecken; Ses paer bocxsen; Ses paer swarte sattine mouwen; Een paer turcx groff greyne mouwen; Een bloem fluweele moff; Drye hoeden; Een swarte bloom fluweele slaepmuts; Vyer paer coussen; Twee poocken; Ses paer schoenen.

Cleederen ende Juweelen ten lyve van Geertgen Corneliszdr.

Vyff vliegers; Ses borstlyffgens; Vyff rocken; Twee onderseylen; Twee bilmantels; Drye hoeycken; Vyer swarte schortencleen; Twee paer syde wanten; Een fluweelen tas; Een fluweelen beurs met een cussentgen; Een witten borstrock; Een fluweelen hoetgen; Twee paer witte hantschoentgens; Nyeu faset tot een rock; Ses ellen ende een vyerendeel swart laecken; Een stuckgen paers bloom fluweel tot een paar mouwen; Een stuckgen swart bloom fluweel tot een paer mouwen; Drye paer gecoleurde coussen; Drey mantelgens dye men om de schoeren draegt; Drye cleyne stuckgens doncker paers fluweel; Een swart sattyn collet; Een fluweele lyst; Seven paer halve fluweelen mouwen; Acht ellen turcx groff greyn; Een elle grau armosyn; Wat heresaye ende swarte baye; Een stuckgen rode zyde damast; Vyer ellen nyeu swart camelot; Bay; armosyn: bont.

Cleederen ten behoeve van het joncxte kindt:

Ses rockgens ende boeyntgens te samen; Drye paer kinder fluweele moutgens; Twee kints mutsgens; Drye servetten; Een cleyn kintslyffgen; Een boeyntgen van de kinderen.

Bg. Uit een Boedelinventaris van Pieter Baelde, *zydelaken kooper* [2]). 6 *Augustus* 1603.

1603. — Blau kinder zaye; Paertse lyste; Swart saye; Casant; Poilet demi flouweel; Een hayer flouweel; Zyde op floret; Zyde op zaye; Zyde op borat-gekepert; Vuyterse tryp; Melsen tryp; Vyff coorde Rysels; Aelbrechts bombasyn; Gecoleurt bombasyn; Gecoleurt saye bombasyn; Swart bombasyn; Caffa op een gecoleurde gront cleyne bloom; Blockxkens fluweel; Zes bloom op een sattine gront; Drye bloom caffa; Caffa op een paertse sattine gront; Caffa-Rijs; Italiaensche caffa; Menniste caffa; Blockgens op een paertse gront; Weerschyn oyllet; Weerschyn casant; Paertse gansenoogen; Een paerts twee loodt kinder greyn; Small paerts greyn swart kindergreyn; Paertse ende weerschyn oillet; Groen

1) Rotterdam Gemeente Archief, Archief Weeskamer.

2) Rotterdam Archief Weeskamer. Reg. Fol. 302.

casant, Carmosyne gansenoogen; Gansenoogen ende dobbel gebroocke stocken; Goet tot overtreckmouwen; Gestreept bombasyn; Naepels armosyn; Spaens ende Florens armosyn; Napels groffgereyn; Mantuas gewatert tobyn; Genevoys satyn; Weerschyn gestreept armosyn; Grau ongewatert tobyn Turcx camelot; roodt casant; Rysels faset; 14 ellen small faset; paerts faset; Bombasyn borat; Breet gekepert borat; Effen breet borat; Smal effen borat; 14 ellen vyrdraet; 12 ellen tweedraet; Een stuck bombasyne aschgrau; Weerschyn borat roodt ende zwart; Wesels bombasyn; Leytse streepkens; Roodt swillich; 157 ellen cartyck; 7 ellen taff met de coorde; 26½ ellen coleurt gestreept; Gecoleurt gestreept leyts goet; 52 ellen geranckt borat de syde opgevrocht; Geranckt borat; Caffa Turcx; Een lapken gecoleurde bloxkens; Gevracht borat; Gecoleurt zyde damast: Gestreept weerschyn armosyn; Swarten honschoot; Paertsen hontscoot; Linnen tryp-groote bloom; Linnen tryp cleyne bloom; Melsen figuerden tryp; Mocade tryp; Figuerden tryp; Blocxkens tryp; Sneekens tryp; Een lap groote bloom; 8 ellen blocxkens off schulpkens; Turcx groff greyn; 13 ellen Rysels; Breet casant; Bombasyn coleuren; 11 ellen blau ras; 13 ellen ¾ blauwe warpen; 2 ellen blau; Een stuck sachelet; 40 ellen sachelet in lappen; Paerts heresay; 8 ellen ¾ Overkijcker heresaye; 17 ellen croon heresaye; Paerts en blauwe groff greyne; Paerts casant; Roodt damast; Kinder say; Swart swillich; Vuytrechse tryp; Een lamise vyff coorde; Een vyff coorde Rysels tot lanck 8½ ellen; Lapkens hontscot saye; Paerts groft greyn; Lanttryp; Zay bombasyn; 8 ellen een loodt heresaye; Rysels vyerdraet; 16½ ellen Rysels; 7¾ ellen breet vyerdraet; Swart ende blauwen ras; Gevolt en ongevolt saye; 3 loodt heresaye; 3 ellen ende een halve croen heresaye; Geranckt armosyn; Hontscote saye; Grau, swart ende wit fusteyn; Ryselse 6 ende 7 coorde; Een Ryselsche vyercoorde; Croon heresaye; 6 ellen ende een halve overkycker groff greyn; Oosters lynden; 20 hoecken tot 8 stuvers tstuck; 20¾ ellen witte doppen; Canefats met roode cant; Gecoleurt zayet ende frangien; Roode carmosyde bay; Een paertse lappe baye; 2 elltn crap roode baye; 2¼ ellen cocx saelsen bayen geblaut; Grau linnen; Engels goet; 7 ellen foreest; Styff canefats; 8 ellen wit ter treyn; 20 ellen Engels goet gepeckt; 9 pond cattoen; 2¼ ellen paerts doffels; 7 ellen witte doffels; Roode Leyse-bay; Root doffels; Blau doffels; 181½ ellen argergeen baye; 9 ellen grau laecken; Roode ende blauwe pletse; Paertse bay; 14 oncen aen endekens coorden; 20 oncen aen frangien ende frangie coorden; 3 ponden min 2 oncen gecoleurt frans werck; Gecoleurt zyde lindt; 14 coorde, 16 coorde, 12 coorde, 18 coorde, 10 coorde; 14 coorde met harten binnen; Lyst coorde; 15 ellen floortee met harten buyten; Een stuck floortee met canten; 16 coorden met tanden; 19 ellen floortee; Gecoleurde floortee; Gecoleurde lystcoorde, frans werck; 45 oncen spigyllie coorde; Napelse spigelie coorde; 2 ponden min een once capeton frangien; Gebreyde mutsen; Goude coorde; Gebreyde mouwen; Gecoleurde gaernespigyllie coorde; 3 dosyn wanten; 3 stucken passement; Gecoleurt passement; 14 oncen en een vyerendeel gecoleurde lussencoorde; 14 oncen gecoleurde spygeliecoorde; 31 oncen coleurde zyde; Roode lussencoorde ende weerschyn bandt; 12 dosyn zyde nastelingen; Gecoleurde zyde coorde; Gecoleurde herte coorde; Saye coleurde coorde; Coleurde saye spigyliecoorde; Gecoleurt say frans werk; Coussebandt lindt; Coepere, tinne ende gemasconeerede cnoopen; Stricken ende quasten; Platte haeyere cnoopen; Hoege haere cnoopen; Bost cnoopen; Engelse cnoopen; Roode platte cnoopen; 2 hoecken sattyn; Coleurde zyde cnoopen; Goude ende zilvere cnoopen; Gitte coorde.

ANNA VAN NASSAU,

DOOR

DR. MR. S. MULLER FZ.

HET huiselijk leven van den grooten WILLEM VAN ORANJE levert een duidelijk beeld van zijne wisselende lotgevallen.

Al zeer vroeg, bijna een jongeling nog, huwde hij de rijke erfdochter van MAXIMILIAAN VAN BUREN. De ouders hadden dit huwelijk gewenscht, en de jongelui leefden in het paleis van Nassau te Brussel en in de vorstelijke residentie te Breda in een onafgebroken rij van feesten en vermaken in de beste kringen van het hof. Hunne dochter droeg den naam van de regentes MARIA VAN HONGARIJE; de koning zelf was peet van hun zoon. Zij waren zeer gelukkig: als prins WILLEM te velde was, schreef hij vriendelijke briefjes aan zijn vrouwtje, dat hij liefkozend TANNEKEN noemde. Maar niet lang duurde dat geluk: het jonge vrouwtje stierf reeds na een paar jaren, en de prins stond alleen. Toen, met het klimmen der jaren, begon hij zich bezig te houden met de politiek; allengs werd hij een der voormannen van de oppositie tegen de regentes MARGARETHA VAN PARMA en den kardinaal VAN GRANVELLE. Zoo werd zijn tweede huwelijk een politiek huwelijk met de eenige dochter van MAURITS VAN SAKSEN, het hoofd van de oppositie tegen de Duitsche Oostenrijkers. De jonggehuwden kenden elkaar weinig of niet: zeker was het niet de liefde, die hen samenbracht. ANNA VAN SAKSEN had een

grof en burgerlijk uiterlijk en een ondragelijk humeur, dat allengs erger werd. Toen het gezin moest vluchten naar Dillenburg en de prins veel afwezig was, verliep zij zich in drank en overspel met den vader van den grooten RUBENS en werd door haar echtgenoot verstooten. Blijkbaar had de prins behoefte aan huiselijk geluk; maar in zijne omstandigheden, terwijl zijne vrouw nog leefde, was een huwelijk zeer moeilijk. Toen hoorde hij, hoe de dochter van den hertog van MONTPENSIER, abdis van Jouarre, de Hervorming omhelsd en haar klooster verlaten had, en hoe zij nu aan het protestantsche hof van den keurvorst van de Paltz verlaten leefde. De beide eenzamen vonden elkaar en besloten tot een huwelijk. Geen politiek huwelijk, want de vader der bruid, goed katholiek, was zeer verstoord: in zijne oogen scheen het een dubbel overspel. Maar in de oogen van de protestanten was het dit niet: nu het vertrouwen in de katholieke geloofsregelen eenmaal verbroken was, werd het niet aanstonds duidelijk, hoever de hervormde leerstellingen gaan zouden in haar breuk met wat tot nog toe betamelijk geoordeeld was. CHARLOTTE VAN BOURBON, niet schoon, is voor haren echtgenoot in de jaren na de Pacificatie van Gent, die hij weêr in Belgie doorleefde, eene trouwe en teedere gade geweest: zij is het slachtoffer geworden van hare toewijding, na den aanslag van JEAN JAUREGUI. Toen, een jaar later, daagde voor den ouder wordenden prins, die na de reductie van de Belgische provinciën verlaten leefde in het afgelegen Delft, nog eenmaal het huiselijke geluk door zijn huwelijk — eenigszins beneden zijn stand, maar uit politiek oogpunt niet ongeschikt — met eene kinderlooze weduwe, de fijnbeschaafde LOUISE DE COLLIGNY, vroolijke, geestige vrouw, wier brieven dikwijls doen denken aan die van MADAME DE SÉVIGNÉ; spoedig is zij zijne weduwe geworden.

De kinderen van den prins dragen het karakter van hunne verschillende geboorte. De drie zoons, allen kleinzoons van grooote veldheeren, MAXIMILIAAN VAN BUREN, den veldheer van KAREL V, MAURITS VAN SAKSEN, die den keizer overwon, en de Hugenooten-leider COLLIGNY, waren als voorbestemd voor den krijg. MAURITS en FREDERIK HENDRIK zijn er door beroemd geworden; PHILIPS WILLEM, door de omstandigheden aan het Brusselsche hof gekluisterd, zou hen, als dit anders geweest was, misschien wel geëvenaard hebben; althans zijn grootvader was zeker niet de minste van de drie. De zes dochters van CHARLOTTE DE BOURBON toonden in hunne namen, hoezeer haar eenmaal schatrijke vader den financieelen steun der Nederlandsche gewesten behoefde. Zij waren kloeke vrouwen met sterk karakter en superieuren geest; allen hebben zij geleefd als heldinnen en martelaressen in den strijd om het geloof, die in hun tijd toongevend was in de wereld; hare zonen en dochters hebben hunne namen beroemd gemaakt in de

geschiedenis [1]). Tusschen die twee roemvolle groepen hebben de drie dochters van ANNA VAN BUREN en ANNA VAN SAKSEN tezamen een bescheidener leven gevoerd.

MARIA, die zich als de oudste dochter mejonkvrouw van ORANJE noemde, had in hare jeugd schitterende vooruitzichten gehad. Er is sprake geweest van haar huwelijk met een lid van de familie van CROY, het eerste van de Belgische adelsgeslachten. En later heeft men den prins voor zijne oudste dochter zelfs een huwelijk voorgespiegeld met den jongen prins van CONDÉ, dat de jonge vorstin zou gebracht hebben op de trappen van den Franschen troon. LA HUGUERYE verhaalt ons, hoe de prins „sur le mien discours, gratta sa teste de joye, comme il étoit accoustumé", en hoe hij, „se soubriant d'aise, commença à faire l'humble; me deist, qu'il estoit trop petit compagnon et avoit les aisles trop petites pour voller si haut". Maar het schitterende vooruitzicht voor de jonge vrouw, die volgens haar portret eene vorstelijke verschijning was, ging voorbij. Later plaagde haar oom JAN haar met zijn oudsten zoon WILLEM LODEWIJK; maar zij meende terecht, dat de jonge man, die vier jaren jonger was dan zij, niet aan haar dacht. Zij is geëindigd met een huwelijk op rijpen leeftijd met den ouden soldaat graat PHILIPS VAN HOHENLOHE, die, eenigszins aan den drank, in den Leycesterschen tijd veldheer van het Nederlandsche leger was: een mariage de raison zeker. Zij had nog het geluk op haren ouden dag haren uit Spanje teruggekeerden broeder PHILIPS WILLEM te omhelzen, en wij hooren van haar voor het laatst als weduwe, eene doove oude vrouw.

Anders was het leven van de beide dochters van ANNA VAN SAKSEN. De jongste, EMILIA, heeft zich bekend gemaakt door haar hartstochtelijk avontuur met den schoonen Portugeeschen pretendent DON EMMANUEL, dien zij tot ergernis van hare familie en tot haar eigen ongeluk gehuwd heeft. Door haren zwager eindelijk met haren broeder prins MAURITS verzoend, heeft zij met haar talrijk gezin geleefd op het kasteel te Wijchen bij Nijmegen, dat zij gebouwd had, en is, door haar man verlaten, gestorven in Zwitserland.

Gelukkiger dan deze beiden is ANNA VAN SAKSEN'S oudste dochter geweest, ANNA VAN NASSAU, die geen mariage de raison sloot en ook niet ongelukkig is geweest. Zij was het oudste kind uit het ongelukkige huwelijk harer ouders; haar

---

[1]) De drie Fransche dochters zijn door Mej. NABER beschreven; maar de drie Duitsche verdienen ook eene behandeling. De merkwaardige lotgevallen der paltsgravin zijn beschreven in eene biographie (met haar portret), die kort na haren dood verscheen. De gravin VAN HANAU maakte zich als regentes-douairière verdienstelijk door de kloeke verdediging van haar landje en van de protestantsche zaak; hare dochter AMALIA ELISABETH, landgravin van Hessen, was eene groote figuur in den tijd van den Dertigjarigen oorlog; hare achterkleindochter de gravin VAN ALDENBURG (nakomelinge van *drie* dochters van den Zwijger) woonde op de Doorwerth en liet hare mémoires na. Van EMILIA ANTWERPIANA weet men alleen, dat zij, uit hare bezittingen verdreven, eene toevlucht zocht en vond in Frankrijk bij hare zuster LA TRÉMOUILLE; haar portret hangt te Stockholm, waarom weet ik niet.

leven is door de moeilijke tijdsomstandigheden niet gemakkelijk geweest. Toen haar vader, vluchtend voor ALVA, zijne rijke goederen in Nederland moest verlaten, liet hij zijnen zoon te Leuven, onder bescherming der hoogeschool, en nam zijne vrouw met zijne twee dochtertjes mede naar zijne moeder JULIANA VAN STOLBERG te Dillenburg, waar nog twee kinderen, MAURITS en EMILIA, geboren

Portret en handteekening van ANNA VAN NASSAU.

werden. Daar heeft het gezin tien jaren geleefd onder de vleugels der voortreffelijke grootmoeder en onder toezicht van graaf JAN VAN NASSAU. ANNA VAN SAKSEN, de schuldige moeder, werd weldra verwijderd en ten slotte teruggezonden aan haren vader, bij wien zij krankzinnig gestorven is. Maar toch was het geen ongelukkige tijd voor de drie meisjes: althans de brieven van de oudste dochter, die zich huiselijk MARIKEN noemde, aan haren oom zijn vriendelijk en getuigen van

eene hartelijke verhouding. Niet aanstonds heeft de prins het gewaagd, toen hij na de pacificatie van Gent zich weer te Brussel vestigde en een nieuw huiselijk leven begon, de meisjes de doen overkomen; maar op den duur is dit toch geschied en ze zijn later ook medegetrokken naar Noord-Nederland; zij waren te Delft, toen hun vader vermoord werd.

In die dagen was de oudste zoon van hun oom JAN VAN NASSAU, WILLEM LODEWIJK, een geregelde gast in het hereenigde gezin. WILLEM LODEWIJK was geene schitterende verschijning, zooals zijne neven van Oranje. Hij had geen aangenaam voorkomen, was hoog in de schouders, en bovendien, door een wond in den oorlog, mank. Ook was hij geen bijzondere geest. Hij hield van rijden en rossen, zooals de Duitsche vorsten van zijn tijd; maar hij was niet verslaafd aan den drank, zooals zoovelen hunner. Toch miste hij, zooals de geheele Friesche tak der Nassau's, de fijnere beschaving, die de Oranje's hadden medegebracht van het Brusselsche hof, waar de Bourgondische tradities hoog gehouden werden en waar de twee Fransche vorstinnen den voornamen toon zeker gehandhaafd hadden in de prinselijke woning. Maar WILLEM LODEWIJK was eerlijk en trouw, hij had een hart van goud; daarbij was hij zeer godsdienstig, een ijverig protestant. Zijne betrekking tot prins MAURITS, die jonger maar hooger geplaatst en invloedrijker was dan hij en die zeker ook, al was hij vóór alles krijgsman, meer man van de wereld was, wordt aardig gekenschetst door eene anecdote, die de Engelsche gezant SIR DUDLEY CARLETON verhaalt. De prins, die partij gekozen had voor de Contra-remonstranten, ontving eens een Remonstrantschen predikant, in tegenwoordigheid van zijn neef WILLEM LODEWIJK. De vorst was niet te best gehumeurd, en hij begon zijn bezoeker verwijten te doen over zijne geloofsrichting; niet zeer handig, waagde hij zich daarbij ook op theologisch terrein en begon den ongelukkigen dominé te verwijten, dat hij zich gewonnen had gegeven voor het ongerijmde leerstuk der predestinatie. De man verontschuldigde zich natuurlijk met de bescheiden opmerking, dat niet hij, maar zijne tegenpartij, de Contra-remonstranten, dit leerstuk aanhingen. Onder dit gesprek bleef WILLEM LODEWIJK zwijgend voor het vuur staan; maar toen de prins aldus in het nauw gebracht werd, wendde hij zich tot zijn bloedverwant en vroeg: Is dat waar, zwager? De graaf bevestigde het en de prins zweeg; de eenvoudige graaf had in zulke ernstige zaken een geestelijk overwicht op zijn beroemden neef.

Maar dit geval had plaats lange jaren na den tijd, toen WILLEM LODEWIJK als jongeling verkeerde aan het hof van zijn oom WILLEM VAN ORANJE. Blijkbaar mocht de prins den bescheiden jongen man gaarne lijden, en hij maakte ook geen bezwaar, toen het welhaast bleek, dat zijn neef en zijne tweede dochter, de jonge ANNA, die zich ontwikkeld had tot eene vrouw met een aangenaam en

verstandig uiterlijk, den neef, dien zij te Dillenburg zoo lange jaren goed gekend had en dien zij thans gedurig ontmoette, niet ongenegen was. De jonge man, die de vorstelijke MARIA niet had opgemerkt, bleek wel gevoelig voor de vriendelijker bekoring van de jongere zuster; hij toonde dit bij elke gelegenheid. Zijne positie was nog niet van dien aard, dat hij een bepaald aanzoek durfde doen; maar ondershands werden de jongelieden het toch eens, en eenige jaren later heeft prins MAURITS zelf verklaard, dat zijn vader voor zijne dochter deze vereeniging gewenscht had.

Maar de dood van den prins kwam tusschen beiden en maakte alles onzeker. De prinses-weduwe bleef in benarde omstandigheden achter. Zij bleef te Delft met haar zoontje en met de dochters van CHARLOTTE DE BOURBON, die zij bij zich hield, behalve twee meisjes, over wie de familie in Duitschland en Frankrijk zich ontfermde. De drie dochters van ANNA VAN BUREN en ANNA VAN SAKSEN behoefden de arme vorstin niet lastig te zijn. MARIA had (terwijl haar broeder PHILIPS WILLEM de Nassausche paleizen te Brussel en te Breda geërfd had) de erfenis harer moeder aanvaard: de kasteelen van Buren en IJsselstein. Op het slot te Buren, dat door haren grootvader in modernen stijl geheel verbouwd was, had zij zich gevestigd, en zij nam daar hare zuster ANNA, hare lotgenoote te Dillenburg, tot zich, terwijl EMILIA een onderkomen vond bij haren oom, den vorst van Hessen.

Zeker zal graaf WILLEM LODEWIJK zijne nichtjes wel nu en dan bezocht hebben op het grafelijke slot te Buren. Althans een paar jaren na den dood van prins WILLEM, toen de jonge man stadhouder van Friesland geworden was en te Leeuwarden zijn intrek genomen had in Camminga-state, terwijl de Staten een paleisje voor hem in gereedheid brachten, scheen, al waren de financieele omstandigheden nog verre van schitterend, een huwelijk mogelijk. Maar nu kwam een ander bezwaar opzetten: de protestantsche begrippen, die in 1575 het huwelijk van een vorst, die op oud-testamentische wijze zijne vrouw verstooten had, nog gebillijkt hadden, bleken in 1587 met de katholieke moraal het huwelijk van een vollen neef en nicht ongeoorloofd te achten. En ook graaf JAN VAN NASSAU, de strenge protestant, die het huwelijk van zijn oudsten zoon aanvankelijk goedgekeurd had, maakte toen overwegend bezwaar daartegen. De jonge man schreef dringende brieven aan zijn vader en wees hem op zijne vijfjarige trouwe liefde; maar de oude vorst liet ze eenvoudig onbeantwoord. De protestantsche autoriteiten werden nu door de familie te Delft en Den Haag geraadpleegd; gelukkig gaven de meesten een gunstig advies. Prins MAURITS maakte toen den wensch zijns vaders over het huwelijk zijner zuster openbaar. En zoo kon eindelijk in November 1587 het huwelijk te Franeker gesloten worden. De prinses-weduwe VAN ORANJE

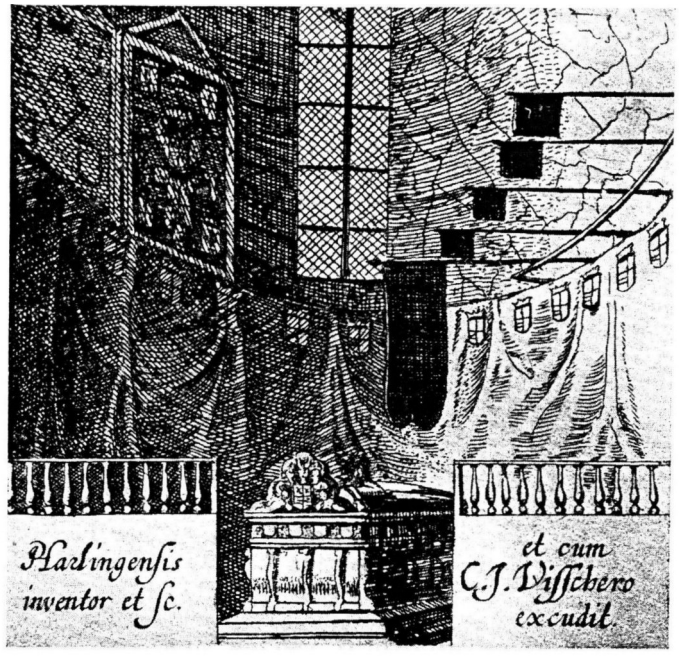
en prins MAURITS waren tegenwoordig; maar de oude graaf JAN verscheen niet, hoewel hij het jonge paar beschonk met eenige juweelen. Vier dagen na de bruiloft kwam ook de zuster der bruid, EMILIA VAN NASSAU, van het Hessische hof te Leeuwarden aan; de reisgelegenheden van de zestiende eeuw maakten het nog niet mogelijk, de aankomst zelfs van eene vorstelijke reizigster op eenige dagen na te berekenen, ook al gold het de bruiloft eener zuster! Maar EMILIA VAN NASSAU wreekte zich op het lot: zij bleef zonder schroom als fâcheuse troisième bij het jonge paar logeeren het geheele jaar, helaas tot den dood harer zuster toe.

Want het geluk van de jonge echtelieden, die elkaar vijf jaren in stilte bemind hadden, duurde uiterst kort. In het voorjaar van 1588 beviel gravin ANNA ontijdig van een onvoldragen zoontje, en sedert bleef zij sukkelen. Het kwam wel weer tot bezoeken aan den tuin van het Leeuwardsche paleisje, een paar maal zelfs tot wandelingen met haren man in het vrije veld; maar voortdurend werd zij toch gekweld door hevige pijnen. Eindelijk voelde zij zich wèl genoeg tot een uitstapje; zij smachtte naar eenige verandering, en zij trachtte haren man te overreden tot een tochtje naar de zee, naar Harlingen. Dat was in de zestiende eeuw een pleizierreisje voor eene vorstin! De graaf maakte, zorgzaam, bezwaren, maar gaf eindelijk toe. Hij wilde het reisje per schip doen, om zijn vrouwtje niet te vermoeien; maar zij hield vol: zij kon de reis wel verdragen. Dat bleek overmoed, want, te Harlingen aangekomen, viel zij flauw, toen zij de trap van haar logement beklom. Maar zij kwam weer bij, en toen haastte zij zich naar de zee, waarnaar zij verlangd had. En daar zat zij twee volle uren, zwijgend uitziende over de onbegrensde zee. Dacht zij aan hare verre bloedverwanten aan de overzijde van de zee? Of deed de onbegrensde watervlakte haar peinzen over de eeuwigheid, die zij tegemoet ging? Wie zal het zeggen? Een paar dagen later ging men terug naar Leeuwarden, waarheen staatszaken den stadhouder riepen; de korte reis zou over twee dagen verdeeld worden, had de graaf zorgelijk bepaald. De zieke bracht het niet verder dan Franeker; daar, in het Botnia-huis, waar haar bruiloft gevierd was, kwam de kwaal met verdubbelde hevigheid terug: acht uren lang lag zij bewusteloos. „Ach Herr!" zuchtte zij toen: dat was het einde. Slechts 26 jaren oud was zij geworden.

WILLEM LODEWIJK was diep verslagen. Wel hield hij zich dapper en schreef reeds eene week na het overlijden een brief over staatszaken; maar aan zijnen vader, die zich ten slotte met het huwelijk verzoend had, zond hij later een langen brief, waarin hij de laatste dagen van zijne dierbare afgestorvene met roerenden eenvoud beschreef. Hij heeft de nagedachtenis zijner ANNA geëerd door eene wit marmeren tombe in het koor van de Dominicaner-kerk te Leeu-

warden, die getooid werd met het gebruikelijke rouwlaken en met de kwartieren der overledene [1]).

Een paar malen heeft men hem later gesproken van hertrouwen; maar hij wendde het hoofd af, en de geschiedschrijver EVERHARD VAN REYD, die het verhaalt,

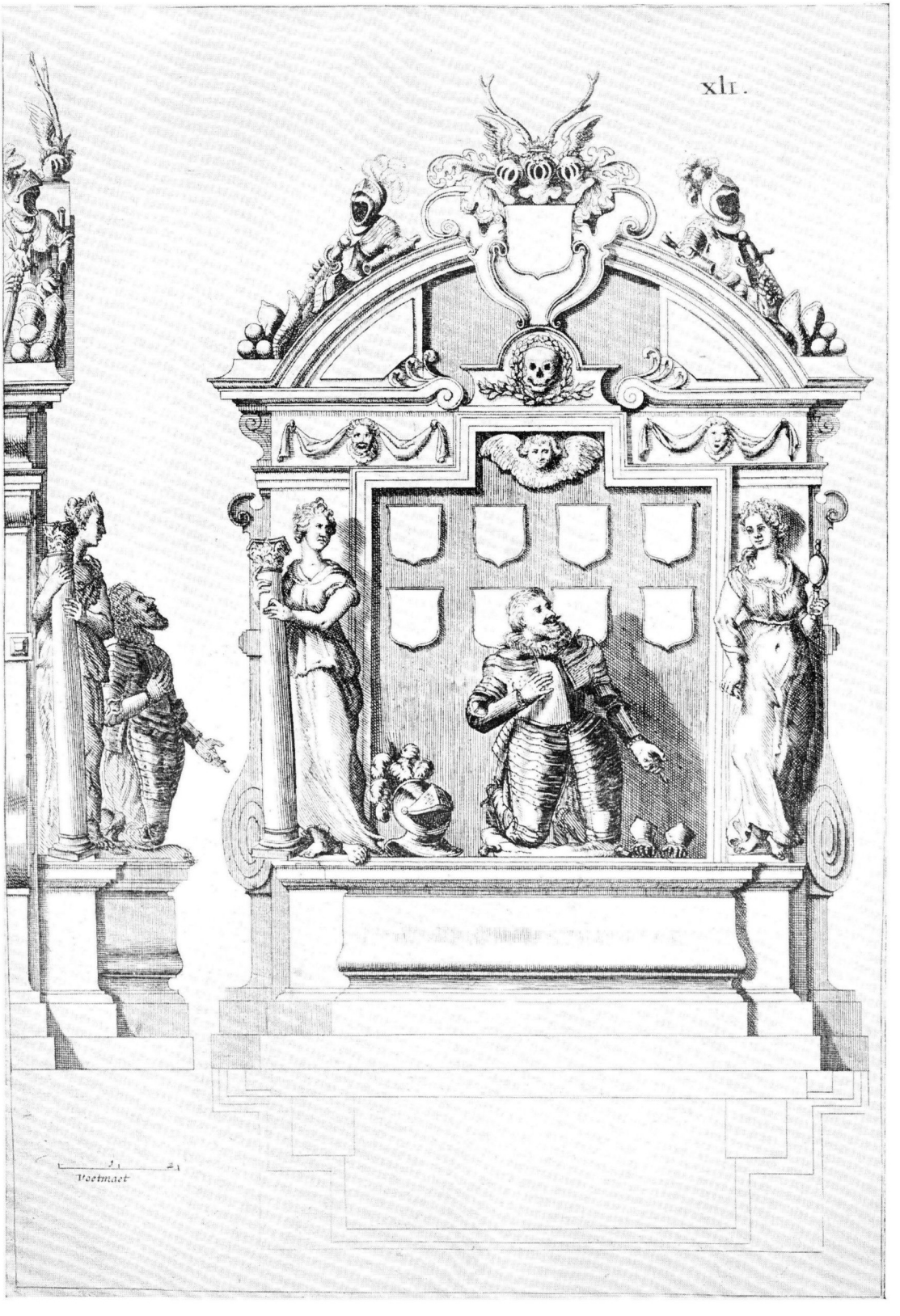

Graftombe van ANNA VAN NASSAU
in de Jacobijnenkerk te Leeuwarden.

voegt er bij: „die alte Affection war zu gross". Hij heeft ANNA VAN NASSAU, zijne jonge vrouw, nooit vergeten, en toen hij in 1620 overleed, is hij bij haar begraven op hetzelfde koor, in eene graftombe, die PIETER DE KEYSER (de zoon van den beroemden HENDRIK DE KEYSER) voor hem gebeiteld had. Zij stelde den graaf voor, tusschen de Standvastigheid en de Waarheid, knielend voor zijnen God [2]), — eene herinnering wellicht aan het merkwaardige grafmonument, waarop zijn neef RENÉ

[1]) Het kan schijnen, dat dit rouwlaken met de kwartieren der gravin op onze afbeelding is aangebracht ter gelegenheid van de begrafenis van WILLEM LODEWIJK op het koor; immers het prentje komt voor op de plaat van zijne begrafenis. Maar dit is toch niet zoo; want eene afbeelding van de kapel met de *beide* tombes, die is opgenomen in WAGENAAR'S biographie van WILLEM LODEWIJK, vertoont geheel dezelfde decoratie. Het blijkt dus, dat deze tooi behoorde tot de *gewone* decoratie eener 17e eeuwsche grafkapel.

[2]) Onze afbeelding is ontleend aan het bijvoegsel van de *Architectura moderna ofte bouwinge van onsen tijt* (Amsterdam, 1631). Zie de afbeelding van de plaatsing der tombe op het koor op de bovengemelde plaat in Ds. WAGENAAR'S boek. De beide tombes zijn in 1795 door het revolutionaire volk verwoest; de stukken zijn begraven (misschien nog wel terug te vinden).

Graftombe van Willem Lodewijk van Nassau in de Jacobijnenkerk te Leeuwarden, door Pieter de Keyser.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

DE CHALON in 1544 door LIGIER RICHER was afgebeeld, als een lijk in ontbinding, zijn hart aanbiedend aan God.

Dit korte bijschrift onderstelt, dat het portret van ANNA VAN NASSAU, dat ik hierbij uitgeef (met hare onderteekening van haar huwelijks-contract), echt is; ik neem dit ook aan, al erken ik dat dit niet geheel zeker is. De fraaie teekening van den bekenden WIERICX is onlangs voor den dag gekomen op de veiling van de verzameling van den bekenden kunsthistoricus R. P. GOLDSCHMIDT (Frankfurt Oct. 1917). Zij droeg geen opschrift; maar de catalogus in handschrift van de verzameling, door GOLDSCHMIDT zelven vervaardigd, bevatte de volgende aanteekening: „JOHAN WIERIX: ANNA, *Prinzessin von* NASSAU-ORANIEN, Tochter WILHELMS I (d. Schweigers) aus seiner zweiten Ehe mit ANNA VON SACHSEN, Schwester von MORITZ VON ORANIEN.

Hüftbild in reicher Tracht mit Haube und Spitzenkragen. Federzeichnung. Höhe 111, Breite 91. Ganz ausgeführte reizvolle Zeichnung auf Pergament, voll bezeichnet: JOHAN WIERIECX *fecit anno* 1587. Vorzüglich erhalten und von grösster Seltenheit in solcher Ausführung. (Die einzige Zeichnung, die sich in Sallet's Sammlung befand.)

Es ist kein zweites Porträt der Dargestellten in Holland auf zu finden (HOFSTEDE DE GROOT).

Die Bestimmung der dargestellten Person rührt VON SALLET her.

(Gekauft in Auktion AMSLER & RUTHARDT, 5 April 98, Sammlung von Sallet)."

Hoe de heer VON SALLET aan de toeschrijving kwam, blijkt niet; denkelijk stond de naam op het oude opzetpapier; de zaak blijft echter min of meer onzeker. Maar het is toch niet aannemelijk, dat de attributie, die GOLDSCHMIDT overnam, verzonnen zou zijn. Het is ook niet in te zien, *waartoe* eene dergelijke toeschrijving verzonnen zou zijn: *waarom* zou men in Duitschland aan het fraaie portretje den naam gegeven hebben van eene vorstin, die zich door niets onderscheiden heeft en die in Duitschland wel onbekend moet geweest zijn? De zaak is bovendien zeer waarschijnlijk: het kostuum en de naam van den kunstenaar pleiten geheel voor de juistheid der toeschrijving, te meer nu het portretje vervaardigd is juist in het jaar van ANNA's huwelijk, hetzij voor haren bruidegom of voor hare te Delft achtergelaten verwanten [1]).

---

1) Wellicht was dit destijds de gewoonte. Ik herinner mij op eene Amsterdamsche tentoonstelling (de Oranje-Nassau-tentoonstelling?) in eene vitrine een miniatuur gezien te hebben van eene onbekende vrouw, die sprekend geleek op CHARLOTTE DE BOURBON en het jaar van haar huwelijk (1575) vertoonde. En de Utrechtsche atlas bezit eene photo van een portret van eene priorin van de abdij Oudwijk (JOH. VAN BOCHORST) met het jaartal 1566 en het bijschrift *Memoria novissima tua*, blijkbaar dus uit het jaar harer inkleeding.

BEVESTIGDE OVERLEVERING

DOOR

JHR. DR. J. SIX.

DE gegevens die wij bij de schrijvers der XVIIe eeuw over onze schilders bezitten zijn onvolledig en onnauwkeurig, zooals bij een meestal mondelinge overlevering te verwachten was, maar zij zijn in het algemeen genomen niet onbetrouwbaar en het is bij voorbeeld zeker verkeerd, om maar de mededeeling bij VAN MANDER omtrent ALBERT VAN OUWATER en GEERTJE VAN ST. JANS eenvoudig te verwerpen, in plaats van zich de vraag te stellen of niet veel wat aan den jong gestorven leerling wordt toegeschreven aan den meester zou toekomen, wiens oudere leerling DIRCK BOUTS reeds in 1447 te Leuven was, wiens dochter — en dit is het eenige zekere gegeven — in 1475 ten grave gedragen werd, die dus omtrent het midden der XVe eeuw reeds een gevestigd meester moet zijn geweest, al gaat het bezwaarlijk hem met MAX DVOŘÁK [1]) reeds voor JACOBA VAN BEIJEREN te willen laten werken.

Men zal hier niet tot beter inzicht komen zonder een herziening van het geheele vraagstuk waar thans zeker de gelegenheid toe ontbreekt. Laat ik voor het oogenblik er alleen op wijzen dat in de aanbidding der driekoningen te Praag, die reeds MOES aan OUWATER placht toe te schrijven, MARIA geheel de zelfde trekken heeft als MARTHA in de opwekking van LAZARUS te Berlijn, dat in de opwekking van LAZARUS te Parijs, die mij bij den eersten aanblik eer van

[1]) Jahrb. d. K. Pr. K. Samml. XL. 1918, blz. 78

OUWATER dan van GEERTJE leek, LAZARUS zelf èn in zijn gezicht èn in zijn lichaamsbouw geheel, JESUS in zijn gelaat vrijwel en zelfs PETRUS, niet tegenstaande zijn gewijzigde uitdrukking, toch dezelfden zijn en verschillende andere koppen geheel in den zelfden geest zijn ontworpen en uitgevoerd om niet te spreken van den man van achteren gezien die op beiden de groep afrondt en van het op beiden voorkomend dichthouden van den neus.

Alleen de schenkster, op den voorgrond knielend, vertoont in haar gelaatsomtrek een vrij groote overeenkomst, het valt niet te ontkennen, met de voorste MARIA in den nood Gods van GEERTJE te Weenen, maar daar staat tegenover dat men zulke monsterachtige bakkessen als van JULIANUS en zijn gevolg, onder de joden bij het graf, vergeefs zoekt en dat het goudbrokaat van des keizers mantel van later stijl is dan dat van den jood in de opwekking van LAZARUS te Parijs of van den wijze uit het Oosten te Praag, die zich nauwer aansluiten aan wat wij in het eenige zekere werk van OUWATER vinden.

Men behoeft daarbij de groote overeenkomst in het landschap niet over het hoofd te zien. Men heeft alleen maar aan te nemen, wat voor de hand ligt, dat GEERTJE op den voet OUWATER, die door zijn landschappen beroemd was, is gevolgd. Een achtergrond als van den JOHANNES te Berlijn, aan GEERTJE toegeschreven, zou voldoende zijn om VAN MANDER'S lof van OUWATER te verklaren.

Dikwijls echter geeft de vergelijking van enkele werken reeds een volkomen bevestiging van de mededeelingen die wij bezitten.

Bij VAN MANDER staat Fol. 207, dat GERRIT PIETERSZ (SWEELINCK) de leerling is geweest van CORNELIS VAN HAARLEM en DE ROEVER wees er reeds op, dat een schutterstuk in 's Rijks Museum no. 1881 het corporaalschap van captein JAN JANSZ CAREL is, volgens den Appendix, door GERRIT PIETERSZ in 1604 geschilderd. Dit werk is wel tamelijk gesleten, maar toch is in de koppen een eigenaardigen opbouw uit groote vlakken nog zeer goed waar te nemen, die er mij vroeger reeds toe gebracht heeft hem ook een veel beter bewaarde rest van een verloren schutterstuk toe te schrijven, R. M. 1879. Thans kan ik wijzen op den schuttersmaaltijd van CORNELIS VAN HAARLEM van 1599, die in tegenstelling met dien van 1583, juist die zelfde eigenaardigheid van stijl vertoont. GERRIT PIETERSZ die maar vijf jaar jonger was dan zijn leermeester (de een was geboren in 1561, de ander in 1566) en diens eerste leerling moet zijn geweest, was zeker in 1599 reeds lang zelfstandig. Misschien zou er zelfs aan invloed op zijn leermeester gedacht kunnen worden, maar dat er innige samenhang bestaat, springt in het oog en bevestigt VAN MANDERS mededeeling.

HOURBRAKEN heeft een aardig verhaaltje over de eerste opleiding, van GOVERT FLINCK als schilder, te zamen met JACOB BACKER, bij den doopsgezinden

leeraar LAMBERT JACOBSE te Leeuwarden, den vader en leermeester van ABRAHAM VAN DEN TEMPEL. Tot voor kort was er geen werk van dezen bekend, al worden er enkele hier en daar vermeld. Thans is er een landschap met een bijbelsche voorstelling, die nog onverklaard bleef, waarschijnlijk uit de geschiedenis der propheten, te voorschijn gekomen, voluit gemerkt LAMBERT JACOBS *fecit* Aº 1629, dat op mijn aandrang om zijn geschiedkundige waarde voor 's Rijks Museum is aangekocht. Het is afgebeeld in den catalogus van FREDERIK MULLER en Co. van 28 Mei 1918 onder no. 149. Het moet geschilderd zijn omstreeks den tijd dat BACKER, in 1608 of 1609 geboren, en FLINCK, die van 1615 was, reeds bij hem leerden. Het vroegste werk dat wij kennen van FLINCK, van 1636, toen hij dus 21 jaar was, het portretje ten voeten uit van JONAS JACOB LEEUWEN DIRCKSZ in 'sRijks Museum no. 926 staat in een landschap, dat in de boomen geheel het voorbeeld van zijn leermeester volgt. In 1638 is hij in zijn zegening van JACOB zoo Rembrandtiek als hij maar ooit geweest is. Toch zou men het jaar dat hij volgens HOUBRAKEN bij REMBRANDT leerde, wel reeds voor 1637 moeten zoeken daar hij, volgens HOFSTEDE DE GROOT, [1]) in zijn krijgsman te Neurenberg en zijn herderin in den Louvre, beide van 1636 reeds sterk den invloed van REMBRANDT verraadt, tenzij men zou mogen aannemen, dat zijn bewondering van REMBRANDT en zijn navolging reeds aan zijn leertijd vooraf gingen. In dit portretje in elk geval herkennen wij duidelijk den invloed van zijn eersten leermeester en missen wij dien van REMBRANDT nog.

Het belang van de schilderij van LAMBERT JACOBSZ. bestaat dan ook vooral in het landschap. [2]) Het is zeldzaam dat bij schilders uit dezen tijd hun historische figuren veel waarde hebben en wij zouden dezen meester pas ten volle kunnen schatten, indien wij ook zijn portretten kenden, zooals dat van JEME JACOBSZ. DE RINGH († 1627) dat W. DELFF gegraveerd heeft.

Dan zou het eerst mogelijk worden te beslissen of, waar het landschap toe schijnt uit te noodigen en het portret bij DELFF niet mee in strijd is, hij de schilder soms kon wezen van het mooie groote stuk waar de moeder van NICOLAES TULP, GEERTJE POELENBURG [3]) en zijn kinderen PIETER (geb. 29 Sept. 1618), EGBERT (23 Aug. 1619) en CATHERINA (18 Juni 1622) blijkens hun leeftijd in 1623 of uiterlijk in 1624 zijn afgebeeld.

Wel woonde LAMBERT JACOBSZ. „schildenaar" in 1621 reeds te Leeuwarden, maar hij wordt daar als „van Amsterdam" vermeld, waar hij blijkens den

---

1) Bij BECKER und THIEME Allg. Lexikon d. Bild. Kunstler XII. S. 96.

2) In de verzameling LANGERHUIZEN bevindt zich ook een teekening en een landschap met den barmhartigen Samaritaan geteekend J. door de L. van LAMBERT *fecit* 1625.

3) Zij wordt ook GHERYTGEN DIRCKSZ. DE GOUDSMIT genoemd en was voor haar huwelijk met PIETER DIRCKSZ. de vader van TULP weduwe van HANS JACOBS.

Plaat I. NIC. BERCHEM. 1. Pharao laat SARAH halen, verz. SIX.

2. Pharao laat SARAH aan ABRAHAM terug brengen, Genève.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger Amsterdam

klinkert van VONDEL den 28 Juni 1620 gehuwd was. Hij kan daardoor betrekkingen tot Amsterdam behouden hebben, al zouden wij die eer in doopsgezinde kringen dan in de omgeving van den streng hervormden TULP gezocht hebben.

Van NICOLAES BERCHEM zegt HOUBRAKEN II, blz. 111: „Behalve van zijn vader, die een gemeen schilder was, heeft onze BERCHEM verscheidene brave meesters gehadt: als JAN VAN GOJEN, KLAAS MOJAART, PIETER FRANSZE GREBBER, JAN WILS en eindelijk zijn neef GIOV. BABTIST WEENIX."

Van invloed van het mooie stilleven van PIETER CLAESZ., zijn vader, is mij geen voorbeeld bekend.

De heer BEELS VAN HEEMSTEDE bezit twee groote gezichten op het slot te Heemstede, in de muren en vooral de boomen, in voorjaarstint, geheel in den geest van VAN GOIJEN geschilderd, hoewel slapper, waarvan het eene, dat de achterzijde van het kasteel te zien geeft, geteekend is: *Berghem* 1645.

Dat is niet het vroegste jaartal dat van zijn werk bekend is; 1 October 1620 gedoopt, was hij in dat voorjaar, toen hij de tulpen in de randen zoo naief op haar lange stengels schilderde, dus 24 jaar oud. In 1642 was hij reeds lid van het gild en er worden oudere werken dan het genoemde van hem vermeld, maar nergens schijnt zoo duidelijk uit zijn werk af te lezen als uit deze Hollandsche landschappen, dat hij de leerling van VAN GOIJEN was geweest. Het blijkt der moeite waard, tegenover den twijfel van MOES [1]) hier op te wijzen.

Zijn verhouding tot JAN BAPTIST WEENIX, zijn één jaar jongeren neef en medeleerling bij MOEIAERT is natuurlijk, daarin heeft MOES zeker gelijk, niet die van leerling tot leermeester geweest, evenmin als wij REMBRANDT den meester van LIEVENS of VERMEER dien van PIETER DE HOOCH kunnen noemen.

Maar de invloed van een medeleerling is soms zoo overwegend, dat zij die van den meester verre overtreft, en wij zijn makker gerust als zijn leerling kunnen beschouwen.

Een schilderij als mijn BERCHEM, (Pl. I, 2) waar de koning van Egypte een neger om SARA zendt, Genesis XII. 15, en de tegenhanger te Genève (Pl. I, 2) met dezelfde figuren in hun XVIIde eeuwsche kleedij, waar SARA, in tegenwoordigheid van PHARAO en zijn vorsten, door dienzelfden neger aan ABRAHAM teruggegeven wordt, Genesis XII. 19, dragen geheel het kenmerk van de kunst van WEENIX en bevestigen in den grond het bericht van HOUBRAKEN, mits men het weet te verstaan.

Ook de vroegste nog onbeholpen ets van REMBRANDT, bij GERSAINT vermeld, door BARTSCH, zonder grond voor onecht verklaard, die thans L. BURCHARD [2])

1) Bij BECKER UND THIEME.

2) Die Holl. Radirer vor REMBRANDT S. 90.

mijne aanwijzing [1]) volgend, weer in bescherming neemt, waarvan de teekening en het onderwerp zoo sterk doen denken aan een werk van JORIS VAN SCHOOTEN als zijn aanbidding van de drie koningen in 's Rijks Museum, no. 2167, al moet dit minstens twintig jaar later zijn, schijnt de mededeeling van HOUBRAKEN te bevestigen, al weet ORLERS er niets van, dat REMBRANDT zoo goed als LIEVENS de leerling van den Leidschen portretschilder is geweest.

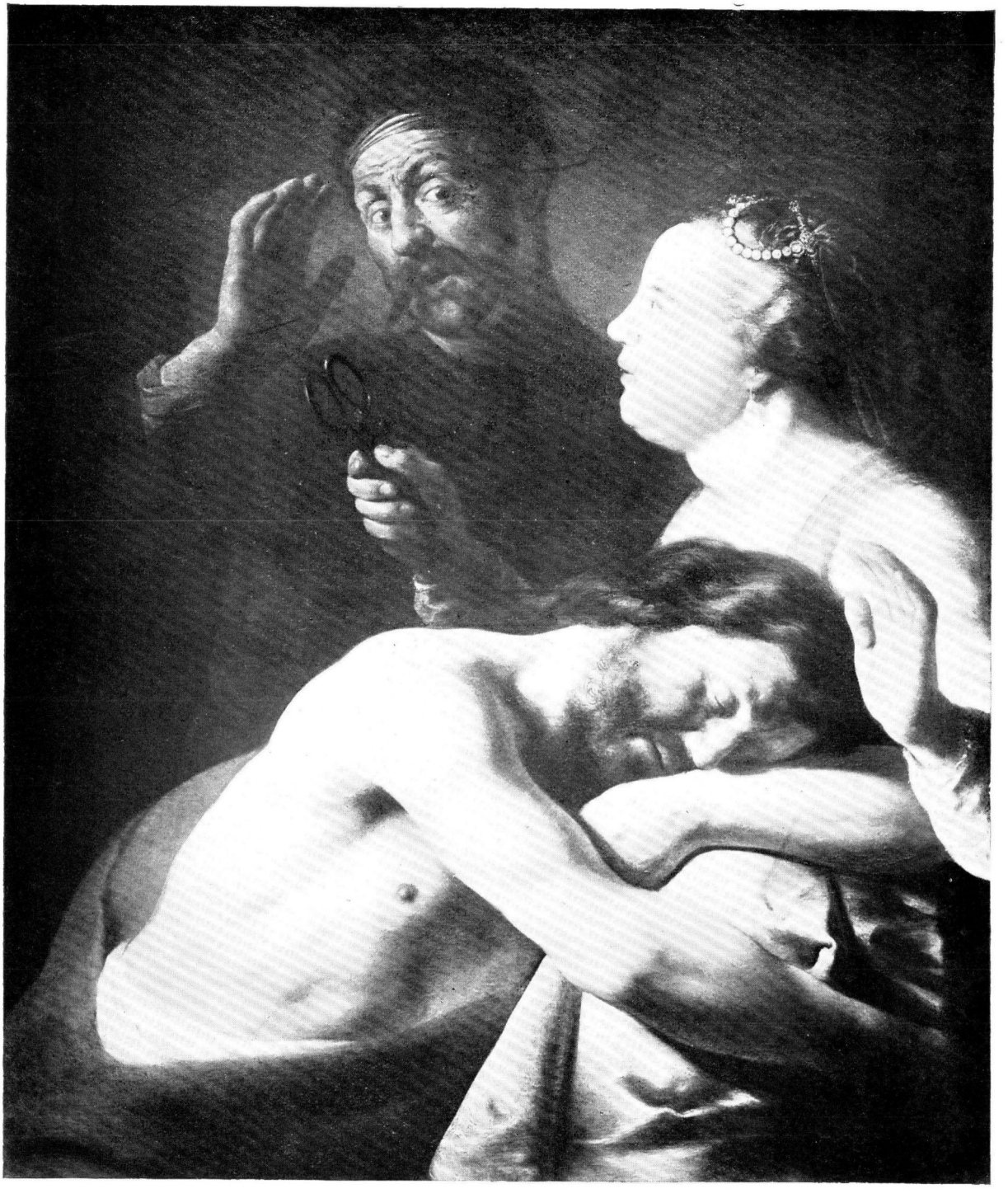
De wederzijdsche invloed van LIEVENS den jongere, die eerder tot kunstenaar werd opgeleid, op REMBRANDT moge in dit vroegste werk nog waar te nemen zijn, alras heeft de molenaarszoon de leiding genomen. Toch twijfelt HUYGENS nog wie van beide het meest belooft. Van LIEVENS zegt hij, na beiden vergeleken te hebben: Ik zou over ieder mij zoo in het kort durven uitspreken. REMBRANDT overtreft LIEVENS in oordeel en levendigheid van aandoeningen, deze hem door een zekere grootschheid van vinding en van overmoedige gegevens en vormen (*inventionis quadam audacium argumentorum formarumque superbia*) verder: Want deze niet jeugdige geest niets ademend dan wat grootsch is en prachtig, maakt niet zoo gaarne de vormen die hij tegenover zich heeft gelijk aan de werkelijkheid als dat hij die overtreft. (*Nam et animo iuvenili nihil hic nisi grande et magnificens spirans obiectarum formarum magnitudinem non tam adaequat libenter quam exsuperat.*

Hij herinnert daarmee onwillekeurig aan wat AELIANUS zegt van POLYGNOTUS [2]) dat hij het groote schilderde en in het volslagene zijn werken wrocht. (Καὶ ὁ μὲν Πολύγνωτος ἔγραφε τὰ μεγάλα, καὶ ἐν τοῖς τελείοις εἰργάζετο τὰ ἄθλα.)

Ook dit oordeel wordt door vroege werken die wij bezitten ten volle bevestigd. HOFSTEDE DE GROOT [3]) wees reeds naar aanleiding van de eerst aangehaalde zinsnede op den SIMSON en DELILAH van 's Rijks Museum. Pl. II. Liever nog zou ik dit werk, met zijn ietwat meer dan levensgroote grove figuren, met de tweede in verband brengen. Juist om dat zoeken naar groot doen leek het mij voor LIEVENS zoo kenmerkend, dat ik daarom indertijd den aankoop voor 's Rijks Museum, om zijn geschiedkundig belang, heb aanbevolen al was voor mij de schilderij als kunstwerk weinig aantrekkelijk.

Zij staat zeker niet alleen in het werk uit LIEVENS jeugd. Het lijkt der moeite waard, in verband daarmede, op een schilderij te wijzen, die niet lang geleden is ten toon gesteld, in de hoop te verhinderen dat zij op den duur ten onrechte aan REMBRANDT zal toegeschreven blijven, zooals waarschijnlijk reeds in 1640 een werk van LIEVENS voor REMBRANDT doorging, [4]) en sedert zoo vaak

1) *Oud-Holland XXVIII.* 1909. blz. 86.
2) Var. Hist. IV, 3.
3) Urkunden blz. 19.
4) Hofstede de Groot. Quellestudien I. blz. 140. Oud-Holland XI 1893. blz. 217. Urkunden blz. 83.

Pl. II. J. LIEVENS. SIMSON en DELILAH.

Boek- Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

is geschied. Het is voor hem te grof, te lomp en te plomp. De PAULUS door de Heeren GOUDSTIKKER in Arti et Amicitia als REMBRANDT ten toon gesteld en door den Heer HOFSTEDE DE GROOT in Oude Kunst [1]) ook onder dien naam geprezen, trof mij onmiddelijk als ten nauwste verwant aan den SIMSON en DELILAH om den algemeenen indruk, die zich moeilijk onder woorden laat brengen en om de meer dan levensgroote figuur zooals REMBRANDT niet, LIEVENS wel placht te schilderen. Daar kwamen bij nader toezien verschillende dingen bij. Op de hoogst verdachte handteekening wil ik geen gewicht leggen. Een valsche handteekening kan op een echt werk staan. Iets meer beteekenis is reeds te hechten aan het paneel. Het is het gewone dun-eikenhouten paneel van dien tijd, uit deelen aaneengelijmd. Ik ken geen schilderij van REMBRANDT dat daarop geschilderd is. Het portret van GOZEN CENTEN R.M. 926a kwam mij ook daarom voor REMBRANDT steeds onwaarschijnlijk voor. Het wordt thans door de zelfde kenners die het hem vroeger toeschreven aan FLINCK gegeven. Maar ik kan toch de verzekering niet geven dat REMBRANDT zulk een paneel nooit kon gebruikt hebben.

Veel meer gewicht is te hechten aan stijl en uitvoering. Hoe juist van beweging plegen REMBRANDTS handen te zijn en hoe grof en zonder uitdrukking zijn deze! Hoe slecht wordt de pen gehouden, zelf ook zoo onzeker van vorm, zwakker nog dan die van den PAULUS der verzameling E. WACHTMEISTER [2]) die als LIEVENS niet betwijfeld wordt. Hoe onvast is de teekening der vingers op het boek! Een vergelijking met de lang niet mooie rechterhanden van DELILAH en van den Philistijn valt, trots de overeenkomst, nog ten gunste der laatsten uit.

Evenmin geslaagd is de bouw van den kop te noemen. Onder het haar loopt de schedel te hoog door. De zware schaduw in den linker slaap schijnt die in te laten vallen, nog meer dan bij den Philistijn. Beide koppen vertoonen groote overeenkomst in de zware rimpels op het voorhoofd. De schouders van PAULUS zijn verborgen onder een niets zeggende vormelooze stof-klomp zooals het lichaam van den Philistijn in zijn buis verdwijnt.

Wat de wijze van uitvoering betreft zijn zeer opmerkelijk de haren, dwars door de penseelstreken heen gekrast. Van een betrouwbaren REMBRANDT heb ik die zóó nog nooit gezien. Het zijn niet de krassen met den stok waar bezwaar tegen is. — Hoe geestig REMBRANDT zelf die in zijn vroegen tijd wist toe te passen kan men bijvoorbeeld zien in den studiekop van Graaf TARNOWSKI die HOFSTEDE DE GROOT afbeeldde in Onze Kunst [3]) — Het is de tweedstrijd tusschen het verloop van de toetsen en krassen die de werking verzwakt, die niet aan

---

1) III, 3, December 1917.
2) O. GRANBERG, Trésors d'Art en Suède Pl. 2.
3) VIII, 1909. Afb. 2 tegenover blz. 176.

REMBRANDT doet denken en kenmerkend voor LIEVENS is. Men kan geheel het zelfde terugvinden bij SIMSON en DELILAH, maar vooral in den baard van den ouden man te Brunswijk (no. 243), waarschijnlijk uitgesneden uit een grooter geheel.

Alleen de boeken hebben een lichamelijke vastheid die overtuigend aandoet en REMBRANDT niet al te onwaardig zou wezen. Toch plegen ook deze bij hem eenvoudiger te zijn opgevat, met een rustiger zekerheid, niet zoo aangedikt in iedere bijzonderheid van karteligen rand of opkrullende hoeken. Daaraan komt zeer nabij, hoewel droger en harder van uitvoering de aan LIEVENS toegeschreven PAULUS (?) met de valsche handteekening van DOU der veiling HOLTSMAN [1]), waarvan het tegenwoordige verblijf mij onbekend is en waarvan dus jammer genoeg niet met zekerheid is te verklaren of het werkelijk een LIEVENS is en de vergelijking afdoende den doorslag kan geven.

Maar dit schijnt, na al het gezegde, haast overbodig. Wel niemand zal willen betwisten dat zulk een schilderij zijn meeste vergelijkingspunten vindt in heel wat vroeg werk van LIEVENS, als zijn kop in het Mauritshuis bijvoorbeeld of zijn St. LUCAS te Berlijn of zijn ISAAC uit de zegening van JACOB, die VAN VLIET in prent bracht, die wel naar den zelfden grijsaard lijkt geschilderd te zijn.

De mogelijkheid is natuurlijk niet te ontkennen, dat REMBRANDT misschien in de boeken het werk van zijn vriend wat heeft opgehaald, zooals hij dat deed in het ongelukkige jongenskopje van 's Rijks Museum, waar de handteekening [2]) van beider samenwerking gewaagt, maar men vergete niet dat LIEVENS, bij al zijn grofheid, soms zoo teer kon zijn van kleur als in het rose lintje van het vlaschblonde meisjeskopje te Hannover, dat als een juweel schittert in die groote opeenhooping van versleten onbeduidendheden, soms werkelijk zoo grootsch van opzet als in zijn ets van de opwekking van LAZARUS en dat wij zelfs uit zijn lateren tijd, in de zwarte-kunst van BLOOTELINGH, nog het eenig portret hebben van DE RUYTER, dat den grooten zeeheld ten volle waardig is.

Waarlijk aan gaven heeft het LIEVENS niet ontbroken, eer aan gekuischten smaak, het meest zeker aan die vastheid van wil, die hem zich zelf zou hebben doen blijven en ons dan ten slotte wel zou gedwongen hebben, trots alle ruwheid een grootschheid te bewonderen, die nu niet tot volle rijpheid kwam.

1) C. H. ROOS en Co. 31 Oct. 1905 ns. 60.
2) R. M. 1461 REMBRANDT geretuckee LIEVENS.

Jan van Hout, die scilder, 1506,

DOOR

DR. J. F. M. STERCK.

IN een even diepzinnige, als duitsch-omslachtige studie: „Das Holländische Gruppenportrait", heeft ALOYS RIEGEL in 1902 voor het eerst een wetenschappelijk geordend overzicht gegeven van het voorname onderdeel der Nelandsche schilderkunst, de portretgroep. [1])

Als oudste voorbeeld wijst hij op de bekende schilderij van GEERTGEN TOT S. JANS, te Weenen, waarop deze voor het klooster der S. Jansridders te Haarlem de legende van den H. Johannes den Dooper schilderde, waarbij de portretten van een groep ridders zijn weergegeven. [2]) Dus ongeveer 1485—1495.

Daarop zou dan chronologisch onmiddellijk volgen de processie van de Jerusalemvaarders door SCOREL, te Haarlem, dus v. 1528—1530.

Het is vreemd, dat RIEGEL, die zijn onderwerp zoo nauwkeurig bestudeerd blijkt te hebben, en de religieuse portretgroepen niet wil uitsluiten, een zeer belangrijke Nederlandsche portretgroep, die tusschen beide voorgaande valt, over het hoofd heeft gezien, ofschoon de schilderij zich nog wel te Berlijn in het Kaiser-Friedrich Museum bevindt, namelijk de merkwaardige portretgroep, afkomstig uit het S. Agnietenklooster, waarvan het kapelletje nu nog te Amsterdam bestaat op den O. Z. Achterburgwal.

1) *Wiener Jahrb.* XXIII, 1902, bl. 71.

2) Balet, *Der Frühholländer Geertgen tot Sint Jans*, 1910, bl. 83.

Juist omdat deze portretgroep met volkomen zekerheid op 1506 kan worden gedateerd, en de voorgestelde personen kunnen worden aangewezen, vormt deze schilderij een onmisbaren schakel in de studie van RIEGEL. Zij is om allerlei andere redenen bovendien nog zeer merkwaardig.

Omtrent de voorgestelde personen kan geen twijfel bestaan; zij worden duidelijk aangewezen in het opschrift, dat op de lijst is geschilderd, al is het afgebroken midden in den zin:

„Item in 't iaer ons heren M.CCCCC ende III twe daghen voer Korsdach starf Korsgen Elbertsen mijn lieve....."

„In 't iaer ons heren M.CCCCC ende ses op Sinte Cecilien dach starf Geerte Kortens mijn lieve moeder voor wiens si....."

Zij die dit opschrift op de lijst heeft doen plaatsen was de priorin van het S. Agnietenklooster, Zuster GRIETJE CORSENDOCHTER. Haar zuster, BAERTE CORSENDOCHTER, was eveneens non in dit klooster. Zij zijn beiden er op afgebeeld, evenals hare ouders:

KORSGEN ALBERTSZOON, behoorende tot een Amsterdamsche regeeringsfamilie, — zijn vader was in 1422 schepen, — en GEERTJE KORTENS VAN DER SCHELLING, van een niet minder voornaam Amsterdamsch geslacht, aan een van welks leden wij den merkwaardigen drinkhoorn van de Kloveniers uit 1526 danken.

De meeste leden van dit gezin kunnen er op worden aangewezen.

Meermalen is deze schilderij toegeschreven aan JACOB CORNELIS V. OOSTSANEN; m. i. zonder voldoenden grond. Zijn schilderijen kunnen nog met te weinig zekerheid worden gedefinieerd, om hem reeds in 1506 voor den maker van dit familietafereel te kunnen houden, te minder omdat met groote waarschijnlijkheid de eigenlijke schilder documenteel kan worden aangewezen. In het nog onuitgegeven Memorieboek van het S. Agnes-convent, dat tot in de kleinste bijzonderheden de geschiedenis van 1397—1599 ervan weergeeft, komen verschillende gegevens voor, die op een anderen naam als den schilder wijzen. Dit boek wordt, in het origineele handschrift, bewaard in de bibliotheek van het Begijnhof te Amsterdam. Op vele bladzijden wordt daarin vermeld, dat deze geestelijke zusters haar kapel en haar klooster met schilderijen versierd hebben, waarvoor zij het noodige geld verkregen uit de opbrengst van haar handenarbeid, het spinnen van wol en linnen.

Behalve dat tal van kerksieraden, zilveren kelken, monstransen en cibories, kasuifels, verluchte gebedenboeken en gebrande glazen, in het Memorieboek vermeld worden, werd in 1485 de voet van 't hooge autaar gestoffeerd in 6 parken, dat wil zeggen, dat de altaartombe in zes afdeelingen met figuren werd beschilderd. In 1487 „quamen die doeren van onze hooch outair ende hebben

JAN VAN HOUT: Familie-tafereel van KORSGEN ELBERTSEN, 1506.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

gecost te stoffeeren elcke parck XV st." „Dat heele hoge autair heeft gecost met back, heyligen, stoffeeren ende maken 170 Rgls. Dit heeft suster KATHRYN HEYNRICKD. besorget met spinnen."

In hetzelfde jaar kwamen de deuren van onzer vrouwe „altaar gestoffeert van dieselfde meester."

In 1489 wordt „'t beelt van onser vrouwe in die sonne," dus het Marianum, gemaakt. [1])

Hieruit blijkt dus, dat herhaaldelijk geschilderde voorstellingen op de altaren werden aangebracht in het S. Agnietenklooster. En wanneer men nu in hetzelfde Memorieboek leest onder de H. Missen die jaarlijks gelezen moesten worden, een post: „Tis 't Jairgetyt van JAN VAN HOUT, die scilder, die ons goet gedaen heeft aen die tafel die hij gestoffeert heeft, ende wat hij dair minder of heeft dan sijn arbeyts loon dair soude hij en zijn wijf memorie voir hebben," — ik zeg, als men de vermelding leest van dit jaargetijde, dan mag het geen stoute of gewaagde veronderstelling genoemd worden, om verband te brengen tusschen JAN VAN HOUT, den Schilder en den meester, die de deuren van onzer Vrouwe altaar en van het hoofdaltaar gestoffeerd heeft.

En zijn wij eenmaal dezen meester op 't spoor, dan ligt het voor de hand, dat ook de portretgroep, die zoo innig met het Agnietenklooster verbonden is aan zijn kunst te danken is, en zullen wij voortaan JAN VAN HOUT onder de voorname Amsterdamsche schilders op de kentering van de 15e tot de 16e eeuw hebben te rangschikken.

In het Memoriaal immers komt ook de vermelding voor van de portretgroep, die het gezin van KORSGEN ELBERTSEN voorstelt. In 1518 „soe heeft GRIETE CORSEND, bescickt dat bort in de reventer van haar ouders, en 7 silvere lepelen int sieckhuys en dat bort van die heylige drie koningen int sieckhuys met dat cleyne silvere copgen."

Hieruit zien wij dus, dat de priorin het familietafereel van uit de woning harer ouders, geschonken heeft in den refter of eetzaal van het klooster, en een andere schilderij van de H. Driekoningen gegeven heeft aan het ziekenhuis van het convent.

Letten wij er nu op, dat het onderschrift op de lijst van het familietafereel midden in den zin is afgebroken, dan mag men wel aannemen, dat het „bord van de H. Driekoningen" er bij heeft gehoord en dat dit, of een nevenhangend schilderij de voortzetting van het opschrift op de lijst heeft gedragen. Hierdoor wordt echter niet voldoende opgehelderd de aanbiddende houding van de familie-

[1]) Hierachter vindt men de opsomming van al de kerksieraden, die het Memorieboek vermeldt.

groep, zonder dat een bepaald voorwerp van devotie aanwezig is, tenzij het Christus-monogram „I. H. S." op het gordijn.

En daar JAN VAN HOUT [1]) de schilder blijkt te zijn geweest, van het klooster, en van GRIETJE CORSENDOCHTER de overste ervan, kan m. i. zonder groot bezwaar ook het familietafereel aan hem worden toegeschreven, te meer, omdat geen andere kunstenaar in die dagen te Amsterdam [2]) voor den schilder er van in aanmerking zou kunnen komen.

Maar valt er nu ook uit andere bronnen een persoon aan te wijzen van dien naam, die toen leefde en van wien redelijkerwijze verondersteld kan worden, dat hij kunstenaar geweest kan zijn? Bij het antwoord op die vraag komt ons terstond in de gedachte de familienaam van den Leidschen Secretaris en geschiedschrijver JAN VAN HOUT, die in 1542 geboren is. Hij kan echter niet de schilder geweest zijn, zooals zijn geboortejaar reeds uitwijst. Maar zijn overgrootvader droeg denzelfden naam, en deze JAN VAN HOUT kan inderdaad geleefd hebben op den overgang van de 15e op de 16e eeuw. Het is niet bekend uit welke stad de familie VAN HOUT oorspronkelijk afkomt; maar niets verzet zich er tegen, dat de overgrootvader JAN VAN HOUT te Amsterdam gewoond heeft. In den familie-inventaris van den Leidschen secretaris berustte een „memorie-taeffel van BARTHOLOMEUS VAN HOUT, — den grootvader — met de geconterfeyte effigien in het ronde", dus ook een familietafereel, dat den grootvader van den secretaris, BARTHOLOMEUS JANSZ. VAN HOUT, heeft toebehoord, en waarop hij dus en zijn naaste familie vermoedelijk was afgebeeld

Brengt dit niet in herinnering het familietafereel van KORSGEN ELBERTSEN in het klooster, waar JAN VAN HOUT de schilder was?

In het boek van Dr. J. PRINSEN J. LZN., dat zooveel belangrijke bijzonderheden over den Leidschen Secretaris JAN VAN HOUT en zijn familie aan het licht heeft gebracht, wordt weinig omtrent zijn overgrootvader en naamgenoot medegedeeld. [3])

Uit de vroeger (1905) door Dr. PRINSEN uitgegeven „Bronnen voor de kennis van leven en werken van JAN VAN HOUT," [4]) zijn meer gegevens te putten, die aanwijzing geven omtrent de relatie der familie VAN HOUT met Amsterdam. Ook de daar afgedrukte stamboom wijst er op, dat de overgrootvader van den Leidschen Secretaris gelijktijdig heeft geleefd met den schilder JAN VAN HOUT van het S. Agnieten klooster. Het is niet aannemelijk, dat twee personen met

---

1) Tusschen 1485 en 1518 wordt werk van hem genoemd, in dit laatste jaar is hij vermoedelijk dood.
2) Tenzij JACOB CORNELISZ. VAN OOSTZANEN, wiens schilderwijze hiermede niet overeenstemt.
3) *De Nederlandsche Renaissance dichter* JAN VAN HOUT, Amsterdam 1907, bl. 9.
4) *Tijdschr. v. Nederl. Taal- en Letterkunde* Dl. XXV, bl. 164, volg.

geheel gelijkluidende, niet gewone, namen gelijktijdig geleefd zouden hebben, zonder dat zij aan elkander verwant waren, in die dagen toen de familienamen nog zoo beperkt waren. En daar op den overgang van de 15e op de 16e eeuw in de familie VAN HOUT geen ander lid met den naam JAN valt aan te wijzen, dan deze overgrootvader, mag zonder een te gewaagde veronderstelling worden aangenomen, dat de overgrootvader en de schilder één persoon zijn geweest.

Uit zijn overgebleven brieven blijkt bovendien, dat de vader van den Leidschen Secretaris, CORNELIS MEEUSZN. VAN HOUT nog in voortdurende betrekking stond tot Amsterdam. Aan JAN ORLERS, die toen daar vertoefde, schrijft hij: „Esser wat nieus, tzi van const of om te lesen, zo zend mi wat, schrivende den prijs van dien." Ook JAN VAN HOUT, de dichterlijke stadssecretaris, betrok heel wat uit Amsterdam, volgens Dr. PRINSEN, ofschoon ook toen te Leiden leveranciers van alles en nog wat aanwezig waren. [1])

Zonder bewijs van het tegendeel, meen ik dus te mogen aannemen, dat JAN VAN HOUT's overgrootvader in het Memorieboek van het Amsterdamsche S. Agnieten-klooster wordt vermeld als „JAN VAN HOUT, die scilder, die ons goet gedaen heeft aen die taefel die hy gestoffeert heeft," en die vóór 1518 overleden is. Maar ook, dat hij de schilder is van het familietafereel van KORSGEN ALBERTSZEN-VAN DER SCHELLING [2]).

Heemstede, Sept. 1918.

---

1) T. a. p. bl. 169.

2) Deze schilderij wordt nog besproken in LELONG'S *Beschrijvinge van de Reformatie van Amsterdam*, bl. 418, volg.; *Het Jaarboekje van* ALBERDINGK THYM, 1893, bl. 149, door B. DE BONT, en in *Amstelodamensia* door B. H. KLÖNNE, 1894, bl. 283.

BIJLAGE.

VERMELDING VAN KUNST EN KERKELIJKE VOORWERPEN IN HET MEMORIEBOEK VAN HET S. AGNIETENKLOOSTER.

UIT DE MEMORIE DER JAARMISSEN.

1492. Heer Jan geeft „een blaeuwe flueel casuffel, een silver vergulde kelck."

1497. Heynrick Jansz. en zijn vrouw Lysbeth vermaken een „Gradael" (= „Graduale") dat coste XXXiiij holl. ponden, en Joost Heynrix een „Antiffonael" en nog 30 rijnsgld. „tot een ander boeck."

1497. Griet Jansdr. schonk 15 rgld. voor de nieuwe roode gordynen van 't hooge autaer.

1497. Wendelmoet Jan Ruysse huisvrouw heeft gegeven.... „een tabbert om een kasufel [1]) of te maken en een boeck van die thien gheboden."

1497. Jonckvrou van Bueren heeft gegeven „'t glas in die kerck over die doir dair men n die kerck gaet."

1497. Symon Allertsz., van welke wy ontfangen hebben.... „een glas op 't choer."

1497. Gerit Pietersz. en Alyt syn wyff, „van welcke wy ontfangen hebben een zanckboeck en een stuck van een passionael [2]) en sommige sermoenen van de advent."

„Tis Jairgetyt van Jan van Hout, die scilder, die ons goet gedaen heeft aen die tafel [3]) die hij gestoffeert heeft, en wat hij dair minder of heeft dan sijn arbeytsloon, dair soude hij en zijn wijff memory voir hebben." [4])

1518? Int Jair XV^{C} en [XViij] soe heeft Griete Corsendochter besckickt dat bort, [5]) in den reventer, [6]) van hair ouders en Vij silvere lepelen int sieckhuys en dat bort van die heylige drie koningen int sieckhuys, met dat cleyne silvere copgen."

UIT DE KRONIEK VAN HET KLOOSTER.

1470, „Dair nae in 't jaer m. CCCC. lxx soe is die kerck getimmert, dair se nu staet, want die kerck voirden brant plach te staen op die plaets, dair 'tbleyckvelt nu staet, en besyden die kerck placht een steech te staen doir 't convent, die genoemt was sinte Ursele Steech."

1484, „worden gemaeckt die stoelen optchoor [7]) van de nonnen, dat stuck heeft gecost ij rijnsgl."

„It. op t selfde jair worde gemaect die ornaments casse [8]) en coste Vij rijnsgl."

„It. dien back [9]) op t hoge outaer ende coste IX rijnsgl."

„It. die metselrie van binnen den back en heeft gecost XXV. rijnsgl."

„It. in dit jair worden gecoft die twee beste dienrox [10]) vant roode flueel en die elle coste VII st."

„It. tflueel tot dat beste roede casuffel [11]) coste die elle Vj st. gr."

„It. int jair lxxxvj quam die voet [12]) vant hooge outaer gestoffeert vj parcke, elck parck [13]) XV st.

---

1) Overkleed van den priester bij de H. Mis. 2) Jacobus de Voragine, Heiligen-legenden, n twee stukken of deelen: zomer- en winterstuk. 3) = schilderij. 4) = zielemissen voor gelezen worden. 5) = schilderij. 6) = eetzaal. 7) = de koorbanken waarin de getijden gezongen werden. 8) = de kast om de heillge vaten te bewaren. 9) = de altaartombe. 10) = dalmatieken voor de assisteerende priesters. 11) = kasuifel dat de priester bij de H. Mis draagt. 12) = onderste deel van het altaar, de tombe. 13) = afdeeling, paneel; rijsgl, = Rijnsche gulden.

„It. Int Jair lxxxvij quamen die doeren van onse hooch autair ende hebben gecost te stoffeeren [1]) elck parck XV st. Summa xl parcken xxx rynsgl."

„It. in dit Jair quam die foy [2]) vant hoge outair ende die engelen met die calumen *) ende costen in als met stoffere XViij rijnsgl."

„It. dat heele hoge outair heeft gecost, met back, heyligen, stofferen ende maken iclxx rijnsgl. Dit heeft sust. K a t r y n H e y n r i c k d r. besorget met spinnen."

„It. Int jair quame die doore van onser vrouwe outair gestoffeert van die selfde meester, [3]) elck parck coste XV st."

1488 „It. Int jair lxxxviij worde gestoffeert Sinte Augustyns huysken [4]) int choor en coste V rijnsgl., dat welck becostichde R e y n t g e n moer ende thuysken van Sinte Franciscus bescickte suster A e f f. D i r c k x d r."

1489. „It. Int jair LXXXIX worde bestaet die back te stofferen [5]) op heylich cruys outaer om xxv rijnsgl."

„It. in dit jair opt eerste Septembris quam tbeelt van onser vrouwe in die sonne, [6]) ende coste..... XXX ij rijnsgl."

1498. „It. Int Jair XCViij op paeschavont quam onse silvere sybory [7]) en weecht Vij marck ende drie onzen, en een vierendeel; dairtoe leverde C o e m e n R e y e r s z. **) al stoters silver, ende wort gemaeckt te Haerlem, ende dat silver worde gewegen met troys gewichte, ende van maken gaven wij van tmerck een ℔ grs. current gelts, beloept van maken X l v rysgl. currents gelts. It. wij gaven van dat onze zilvers XXIX sts. It. een goude gulde dede doen der tijt XXVij sts. Dit heeft K a t r y n H e y n e n besorget."

1507. „Int Jair XV^{C} ende Vij worde gecoft die fluwele cap [8]) ende coste XCiij gulden. Te wete XXX gulden die boert, XXXiij gulden dat fluweel en XXX gulden van voeringen ende franje en arbeytsloon."

„It. int selfde jair is gemaeckt die spanne [9]) ofte brits, [10]) van XXXij loot gebrant silvers en die ofter van die cap van vier loot silvers. En deze twee hebben gecost van maken XViij rijnsgl. dat welck alte samen gecregen is wtten arbeyt der susteren boven hair gewoenlicke arbeyt, soe wel die cap als die brits en knoop." [11])

1508. „Int Jair XV^{C} en Viij worden gemaeckt die grote silvere pullen [12]) van xxi loot, die gecost hebben XXiij rijnsgl. Dit heeft alte samen besorcht suster mouris mourisdr. costerisse buten den gemeen arbeyt."

1510. Int Jair XV^{C} ende X worde gemaect die cleyne monstrancye [13]) om dagelix mede te comuniceren, die welcke weecht XXXij loot min een vieryser. [14]) En hier toe creech ick wt die gemeent XXViij loot silvers, behalve die cop, [15]) die wy hadden van J a n G h y s b e r t s z. ende dat maken coste Xiij rijnsgl."

„It. L e o n a P i e t e r s d r. van Heulen heeft in die kerck laten maken Alven, [16]) choerclederen, dwalen en outair cleder en noch XI rijnsgl. dat die kerck hebben soude....."

„It. K a t h r y n G e r i t s d r. heeft doen maken dat spyn [17]) inden reventer met die bancken. Ende noch die vaen [18]) aen dat cruys."

---

1) = met figuren of heiligenbeelden beschilderen. 2) foy = voye, weg, omloop, trans van een toren; hier de hoogere omgang van het altaar. (Verdam, Middel-nederl. Handb.) *) = kolommen.

3) = JAN VAN HOUT. 4) = overhuifd kastje voor het beeld. 5) = de tombe te beschilderen met heiligenbeelden 6) = het Marianum, O. L. Vrouwe-beeld omgeven door een stralenkrans, dat in het koor aan het gewelf hangt. 7) kelk met deksel om het H. Sacrament te bewaren. Stoters silver = van een stoter = 5 groot. Troys gewicht = van Troie (Fr.) 8) = koorkap, door den priester gedragen bij H. diensten buiten de Mis. 9) Spanne, haak, agrafe. 10) brits = doekspeld, borstplaat gesp om de koorkap vast te maken (Vgl. Verdam t. a. p.) 11) de gesp voor de sluiting op de borst; achter aan de kap hing een bal van zilver. 12) = kannetjes voor wijn en water bij de H. Mis, *ampulla*.

13) = eigenlijk kostbaar metalen vaatwerk ter uitstelling van het H. Sacrament, hier gebruikt voor ciborie of kelk ter uitreiking der H. Communie. Vgl. hierboven. 14) = kleine munt, oorspr. een stuiver later drie blanken. (Verdam t. a. p.) 15) = De cuppa of het vat. 16) Alven = albe, wit priesterkleed tot op de voeten afhangend. 17) Spyn = etens- of provisiekast. 18) = vlaggetje aan het processiekruis.

**) COEMEN REYERSZ. is wellicht een Haarlemsche zilversmid.

„It. suster Weyn Geerts heeft vyff rijnsgl. gegeven tot dat cleet opt pulpitum [1]) in die kerck."

„It. suster Gerbrich Heynrix heeft gegeven dat cruys aen die vaen boven met die stock."

„It. Pater Claes Florisz. heeft doen maken met suster Griete Corszen mater een nieuwe traly int choir [2]) en heeft gecost Xlij rijnsgl."

„It. suster Grietgen Heynrickxdr. heeft een webbe [3]) gesponnen tot drie tralyen in die beneen kerck." [4])

„It. Int Jair XV^{C}..... soe heeft Mary Andries doen maken dat binnenste van 't heylich cruys, [5]) en vergulden en heeft gecost..... (opengelaten)."

1564. „It. int Jair lxiiij heeft die seltde Marry Andries doen maken en stofferen die foijers [6]) ende pylers van onser vrouwen outair, en heeft dit besorgt doir hulp van goede vriende en doir die sommige vanden sustere die hair hier wat toe gegeven hebben."

„In Jair lj. soe heeft Tryn Pietersdr. besorcht int sieck die drie borden [7]) ofte tavereelen in die drie betsteen, met die kevy [8]) int sieckhuys, noch heeft sij besorcht die Omilien van den Eersamen Beda, uit twee stucken, wair van die een helft heeft geschreven Jannitgen Dircsdr. Ende die andere helft Pater Willibroort Gelisz."

„It. Diewer Clemensdr. heeft bescickt dat beste outaircleet opt bove-choer dat welcke gecost heeft omtrent XXVj. rysgl."

En noch heeft sij bescickt den besten syden doeck opt heylich graft, [9]) die sij van hair broeder Cornelis Pauw gecregen heeft, die se van Roomen gebrocht hadde."

„It. Marritgen Symontsdr. heeft doen maken die twee lantaerges [10]) die men voirt sacrament draecht, en een nieuwe flueele stool [11]) met dat cleet after tsacrament."

„It. Annetgen Lucas heeft doen maken en scilderen die voet [12]) dair men tsacrament op set."

„It. Int jair XV^{C}lxx is onse kerck seer verbetert, want doen is gegeven een wit damast casufel met een choraal cap, een damasten dienrock, met noch een damasten outair cleet voirt hoge outair, en noch een damasten dwael voir 't pulpitum. Ende die ander vier outairs [13]) elx een zyper sytyne [14]) outaer cleet, met noch een zyper zytine dwael op het pulpitum boven met roo zytyne boerde [15]) voir elcke outaer."

Ende voirt hoge outair een root fluwelen boort met borduerde letteren, [16]) ende noch een swarte fluweelen stool, ende noch een sacraments huysken [17]) met een gouwe laken after, ende noch ij nieuwe roode saije gardynen, en heeft in als gecost alte samen ij^{C}XXXij guls."

„It. Diewer Clementsdr. heeft in die after kerck gecoft aen kandelaers en aen die gordinen te verbeteren gecost ij guld. j st."

„It. noch heeft Pater voirs. (= Willibroort) getimmert het nieuwe sacristy met school dair over ende in als gecost xliiij, gul., xvij sts.

Al deze gegevens verstrekken een merkwaardig overzicht van de rijke kunstschatten, waarmede het oude S. Agneskerkje versierd was, en van den ijver, dien de zusters besteedden, om dat alles met de opbrengst van haar handenarbeid te doen vervaardigen.

---

1) De evangelielessenaar. 2) Hieruit blijkt dat de zusters achter slot waren en het koor door een traliehek van de kerk was afgescheiden. 3) = weefsel, gordijn. 4) Deze benedenkerk is nog voorhanden met de oude balksleutels, evenals de bovenkerk met de gewelfribben in het gebouw op den O. Z. Achterburgwal. 5) Zilver verguld kruis, met een kastje voor de reliquie van het H. Kruis.

6) Zie boven. Het was blijkbaar een groot opgebouwd altaar, met zuilen en een omgang. 7) Schilderijen.

8) Slaapcellen en Kastje met tralies. 9) Beeldengroep of schilderij, voorstellende de graflegging van Christus. 10) Lantaarntjes. 11) Stool, stola, zijden priesterkleed in den vorm van een lange strook om den hals, afhangende op de borst in twee slippen. 12) = de troon om het Sacrament uit te stellen. 13) Het kerkje telde dus 5 altaren. 14) Satijn van Cyprus. (Zie GONNET, Bedevaart n. Jerusalem in 1525, blz. 155.) 15) Randen. 16) Afhangende rand van het altaarkleed met een tekst geborduurd. 17) Slank gebouwd tabernakeltje.

Portretgroep van Amsterdamsche Ridders van Jerusalem uit 1519,

DOOR

DR. J. F. M. STERCK.

NOG een andere portretgroep, met het jaartal 1519, heeft ALOYS RIEGL in zijn, in het vorige opstel genoemde studie onvermeld gelaten. [1]) Het is het tafereel van vier Jerusalemsvaarders, geknield voor de krypta der geboorte van Jezus te Bethlehem, aanwezig in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht. Het gelijktijdige onderschrift vermeldt de namen der hier voorgestelde personen: *„Int jaer ons heere XVc en XIX ware tesame te Jerusalē broeder Wouter van Hogesteyn, Jan Benninck, Jacop Heyn en Meynert Willems. Zo God heb lof"*. Aan de pilasters, die aan weêrszijden de afbeelding der krypta afsluiten, hangen twee wapenschilden met het Jerusalemskruis, terwijl boven elk der afgebeelde personen zijn wapen is opgehangen.

Ik zal trachten door deze wapens ieder der 4 Jerusalemsvaarders met name aan te wijzen en daardoor tevens te toonen, dat wij hier een echt Amsterdamsch gezelschap van Pelgrims naar Jerusalem voor ons hebben. De volgorde, waarin de pelgrims op het onderschrift genoemd worden, geeft geen aanwijzing wie zij voorstellen.

---

1) *Das Holländische Gruppenportrait. Wiener Jahrb.* XXIII, 1902, Seite 71 ff.

Het eerst wordt genoemd broeder WOUTER VAN HOGESTEYN; deze kan geen ander zijn dan de priester, die vooraan knielt links van de krypta. Zijn naam wordt het eerst in het onderschrift vermeld wegens zijn geestelijke waardigheid. Maar daardoor komt de volgorde van de andere pelgrims niet meer uit naar het opschrift. Toch is het mijn overtuiging, dat men, den priester overslaande, het onderschrift kan volgen om de personen van links naar rechts aan te wijzen.

Het wapenschild met het zilveren kruis op het gouden veld komt overeen met dat der familie BENNINCK, al zijn de kleuren niet geheel nauwkeurig. Volgens VAN DEN BRANDELER'S „Wapens der Magistraten van Amsterdam", bl. 56, voerde deze familie in goud een lazuren ankerkruis. Vermoedelijk is het lazuur zwart geworden, of hier later overschilderd.

In de volgorde van het onderschrift zou de eerste pelgrim, die rechts van de krypta knielt, dus JACOP HEYN moeten voorstellen; maar het wapen verschilt geheel met dat van deze familie, zooals het bij VAN DEN BRANDELER beschreven is; namelijk: van rood met drie gouden dwarsbalken en negen zespuntige zilveren sterren.

Toch is er een aanduiding in het wapen, waaruit wellicht kan worden afgeleid, dat het aan JACOP HEYN toebehoort, namelijk de letter *I* in het (herald.) rechtsche bovenkwartier van het schild, die den naam JACOP kan beteekenen. Meermalen worden in de wapenschilden van dien tijd, vooral bij Amsterdamsche families, de namen met een letter aangegeven. [1]) Zie hier een paar voorbeelden.

Zoo bevat een der kwartieren van het wapen, dat op de balustrade in de Boelenskapel van de Nieuwe Kerk, staat uitgehouwen, de letters *N H B* (gothiek). Deze kapel bevatte het graf van *N*ICOLAAS *H*ILLEBRANTSZ *B*OELENS, wiens wapen door deze initialen wordt aangeduid, (omstreeks 1540).

Op het groote gebrandschilderde glasraam in de Oude Kerk, geschonken door JAN CLAESZOON VAN HOPPEN, houdt de bisschop, die achter den schenker staat, een wapenschild vast, waarop de letter B enkele kwartieren vult.

De B in dit wapen zou Beieren moeten aanduiden, omdat de Bisschop, HENDRICK VAN BEIEREN voorstelt, den Utrechtschen waardigheidsbekleeder, wiens naam bovendien nog zou worden aangegeven door de letters H. B. (HENRICUS BAVARIAE), welke op een ander wapenschild in hetzelfde glas voorkomen. [2])

Maar dit zijn voldoende bewijzen, dat ook de letters op het schild van den Jerusalemsridder diens naam, en kwaliteit, kunnen aangeven, namelijk *J*ACOB *R*IDDER (van Jerusalem).

---

1) Ook bij v. D. BRANDELER, t. a. p. bl. 93, Anno 1593 wordt een wapen vermeld van ALLERD FASOL met *a* en *d*; en aldaar op bl. 90 een wapen van MARTEN HEYNENS in 1533, met zwarte M.

2) Zie *Jaarboekje van Alberdingk Thijm*, 1904, bl. 28—30.

Amsterdamsche Jerusalemsridders te Bethlehem, 1519.

JAN BENNINCK GERRITSZ. WOUTER VAN HOGESTEYN.

Boek- Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

Amsterdamsche Jerusalemsridders te Bethlehem, 1519.

JACOB HEYN FRANSZ. (?) MEYNERT WILLEMSZ. (?)

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger Amsterdam.

Het huismerk op het vierde schild zou dus aan MEYNERT WILLEMS moeten toebehooren.

Het is van belang ook eenige bijzonderheden omtrent de voorgestelde Jerusalemsvaarders op te sporen, waaruit blijken kan, dat zij van oud-Amsterdamsch geslacht zijn, en dat hun schilderij in de Amsterdamsche geschiedenis thuis behoort.

Alleen de priester WOUTER VAN HOGESTEIN is niet van een Amsterdamsche, maar van een Haarlemsche familie, en waarschijnlijk verwant aan den in 1574 overleden Commandeur van de S. Jans-Heeren aldaar, PHILIPS VAN HOGESTEIN. WOUTER is den 29sten Mei 1507 te Utrecht priester gewijd [1]) en trad in de Augustijner (?) orde, waartoe eenige Amsterdamsche kloosters behoorden. Hij heeft de pelgrims dus, als jong priester, in 1519, op hun tocht naar het Heilige Land vergezeld, om hun geestelijke belangen te behartigen.

Over JAN BENNINCK, die achter den priester knielt, valt meer mede te deelen. Hij was de derde zoon van GERRIT BENNINCK JANSZ. (geb. omstr. 1460, + 1504) en van CATHARINA DIRCK HEYMANSDR. RUYSCH. De vader was in 1498 Raad van Amsterdam.

JAN BENNINCK GERRITSZ. [2]) die schepen was 1531 en sterft in 1557, „reysde na Jh(e)r(usa)lem in het geley v(an) een Augustiner Monnick en(de) noch 2 reysbroeders, alle 4 uutgeschildert in het tafereel tot JACOB en BAERTE BENNINGH."

Zoo luidt de aanteekening [3]) van GERRIT PIETERSZ. SCHAEP in een zijner merkwaardige familie-handschriften. Deze pelgrimage werd dus in 1519 gehouden, en de aanteekening bevestigt de aanwezigheid van JAN BENNINCK op de schilderij. Hij huwde TRIJN STANSDR., dochter van STANS CLAES STANSZ. Zij hadden vijf kinderen.

Gelijk met JAN BENNINCK was in 1531 schepen JONGE KLAES HEYN. [4]) Deze was een neef van den derden pelgrim JACOB HEYN FRANSZ., die weer een germain-neef was van JAN BENNINCK door zijn moeder CATHARINA JANSD. BENNINCK, de zuster van zijn vader. JACOB HEYN stierf ongehuwd, en zijn naam komt niet voor op de lijsten der magistraten van Amsterdam. Hij was de oudste zoon van FRANS CLAESZ. HEYNEN, schepen in 1510 en Burgemeester in 1525, en van evengenoemde CATHRIJN BENNINCK.

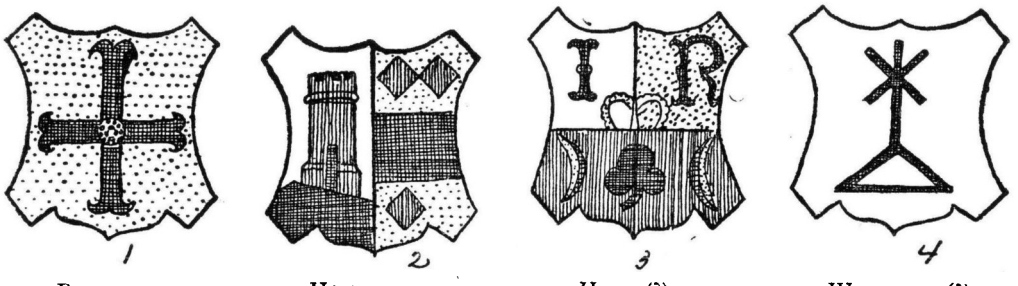
1) Zie „Naamlijst van Priesters in Utrecht gewijd," 1505—1518, door Dr. GISB. BROM, in *Archief v. h. Aartsbisdom Utrecht*, Dl. 24, bl. 411.

2) JAN BENNINCK is niet te verwarren met JAN BENNINCK, schout in 1495, Raad van Holland in 1513, die zich verdienstelijk maakte door het verbeteren van den waterstaat van Amstelland, (TER GOUW, *Amsterdam*, in voce.)

3) Volgens mededeeling bij ELIAS, *Vroedschap*. I, 43. Bij zijn wijding wordt hij echter „Ordinis Predicatorum" genoemd, d. i. Dominicaan. Augustiner is hier dus wel een vergissing. WOUTER draagt het habijt van een Dominicaan, welke orde toen niet bestond te Amsterdam.

4) VAN DEN BRANDELER, *Wapens van de Magistraten v. Amsterd.*, bl. 89.

Omtrent den vierden Jerusalemvaarder, MEYNERT WILLEMSZ., valt niets met zekerheid mede te deelen. De naam WILLEMSZ. is zóo algemeen in de 15e en 16e eeuw, dat de eenvoudige aanduiding er van niet voldoende is, om dien in eenige familie thuis te brengen. TER GOUW noemt in zijn *Geschiedenis van Amsterdam*[1]) een MEYNERT WILLEMSZ., kapitein van het Amsterdamsche garnizoen te Hoorn in 1481, die in 1495 Baljuw van Amsterdam was. Deze kan de grootvader zijn geweest van den pelgrim in 1519. De Baljuw komt voor onder den namen van „MOY MEYNERT" en MEYNERT WILLEMSZ. VAN BRETTEN. [2])

BENNINCK. HOGESTEIJN. HEIJN (?) WILLEMSZ. (?)

De genealogische gegevens omtrent BENNINK en HEYN zijn grootendeels ontleend aan het afschrift van een oude „Genealogie van DIRCK FRANCKEN", bewaard in den Amstelkring.

Het is zeer opmerkelijk, dat, terwijl van de Utrechtsche en Haarlemsche Jerusalemsvaarders in 1525, en tusschen 1528 en 1530, [3]) de portretten door JAN VAN SCOREL zijn geschilderd, die van Amsterdam zich reeds in 1519 hebben doen conterfeiten en wel geknield voor de Kapel te Bethlehem, waarvan deze schilderij dus wel de oudste en meest authentieke afbeelding geeft. Wat zal wel de bestemming geweest zijn van dit familie-tafereel? We vinden het vermeld als bewaard „tot JACOB en BAERTE BENNING", dus ten huize der familie-leden van een der afgebeelde pelgrims.[4]) SCHAEP schreef deze aanteekening tusschen 1626 en 1655, of copieerde een oudere opgave, zoodat de schilderij zich toen in familiebezit bevond. Als zeker kan echter worden aangenomen, dat zij evenals de andere memorietafels van een Jerusalemsche reis, in een kapel hebben gehangen,

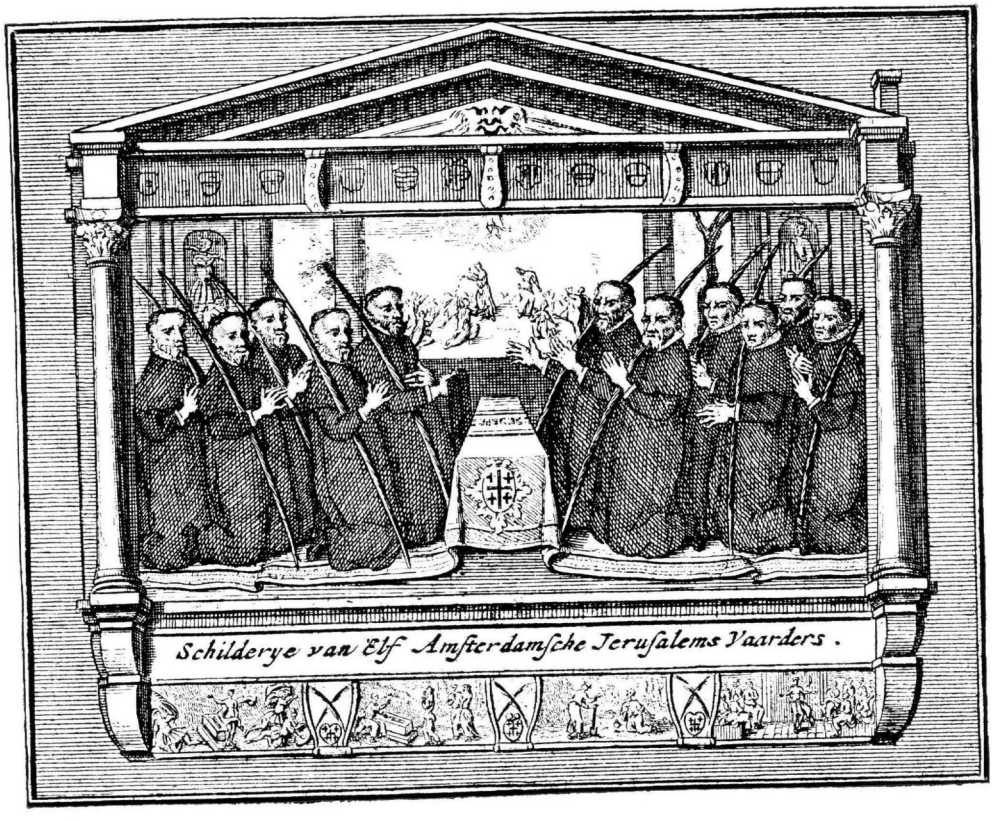
1) III, 148 en 200.

2) Door tusschenkomst van Mr. S. MULLER FZ. te Utrecht zijn mij de teekeningen der wapens, vervaardigd door Jkvr. Dr. C. H. DE JONGE, welwillend toegezonden.

3) Men zie hierover de nog steeds belangrijke studie van Mr. S, MULLER FZ.: *De schilderijen van Jan van Scorel*, Utrecht, 1880 en het merkwaardige boek van C. J. GONNET: *Bedevaart naar Jerusalem in* 1523, Haarlem, 1884, bl. 213.

4) JACOB en BAERTE BENNING, broer en zuster, waren kinderen van JACOB BENNING (den zoon van CATHRIJN DIRCK HEYMANS RUYSCH en van GERRIT BENNING) (1511—1526) namelijk: JACOB BENNING (Raad in 1578) † 1581, en BEATRIX (= BAERTE) BENNING, gehuwd met EGBERT HEYNCK. De schilderij werd dus toen bewaard bij den broeder en de zuster van JAN BENNING, die er op is afgebeeld.

„Die ridderlicke broederscap van den H. Lande."

Volgens het prentje bij LELONG.

ook de Amsterdamsche tafel oorspronkelijk bestemd is geweest voor de Amsterdamsche Jerusalemskapel, die was aangebouwd tegen de St. Olofskapel aldaar.

De herinnering aan nog een andere memorietafel der Amsterdamsche Ridders van Jerusalem, is bewaard door LELONG in een zeer onvolkomen afbeelding van de pelgrims, die van 1525 tot 1563 de reis van Amsterdam naar Jerusalem hebben volbracht. Ook dit tafereel moet oorspronkelijk bestemd zijn geweest voor de Jerusalemskapel, omdat het niet één familie voorstelt, maar een reeks van pelgrims, die te zamen uitmaakten „die ridderlicke broederscap van den Heiligen Lande", die reeds in 1498 te Amsterdam bestond, en wier leden in de kapel hun altaar hadden.

Het is van belang er op te wijzen, dat ten tijde van den geschiedschrijver IS. LELONG, dus vóór 1729, het jaar der uitgave van zijn boek, nog in de „Gasthuiskerk van het voormalige klooster der Nieuwe Nonnen", dit „Heerlyk Konsttafereel" hing, voorstellende elf Jerusalemvaarders. Het stuk was daar toen erg hoog geplaatst en reeds zeer „ten ondergang neigende". Gelukkig heeft LELONG er toen het hierbijgaande prentje van laten maken voor zijn werk over de *Reformatie van Amsterdam*, bij blz. 490, al geeft dit het tafereel stellig zeer onvoldoende weer. Het merkwaardige is echter, dat de namen der voorgestelde ridders er bij vermeld worden, met de jaren van hun bedevaart.

Het zijn: P. HZ. OPMEER, 1525.[1]) COEN BARENTSZ, 1550. CORNELIS CZ. VELT, 1551. JAN WOUTERS GAEL, 1553. MATTHYS V. BANCKEN, 1553. WOUTER BRUGMANS, 1557. FLORIS GERRITSZ, 1560. THOMAS SYMONSZ, 1561. PIETER GYSBTZ. RUYSCH, 1562. REYER WILLEMSZ, 1562. EVERT JANSZ. BACKER, 1563.

Hier hebben we dus een reeks bedevaartgangers van 1525 af tot 1563, op één schilderij vereenigd, hetgeen wijst op een vereeniging van deze mannen. Zij vormden dan ook inderdaad „die ridderlijcke broederscap van den Heyligen Lande", bestaande uit aanzienlijke burgers, te Jerusalem tot ridders geslagen, en tot teeken daarvan den veer, of palmtak dragende.

Ook deze schilderij kan dus geen particulier bezit geweest zijn, maar moest voor de evengenoemde Jerusalemkapel bestemd zijn, die gebouwd was tegen het koor der S. Olofskapel, en daar gehangen hebben tot den ondergang van dit heiligdom, en zij is daarna overgebracht naar de Nieuwe Nonnen.

---

1) In het reeds genoemde werk van C. J. GONNET wordt ook een van de op deze schilderij voorgestelde pelgrims vermeld in een uitvoerige lijst (blz. 173), getiteld: „Hier na volghen die riddermannen die ridderen gheslagen worden opt Heilige Graft: . . . . . .

Van Amsterdam,

HEINRICK PIETERSZ OPT MEER. LIJSBETH JACOPSDOCHTER, sijn wyff. PIETER HEINRICKSZ hoer beyder sone. CLAERTGIEN en TRINTGEN, hoer beyder dochteren. GHYZLANDT JANSDOCHTER, hoer alire dientmaecht ✠ ....

PIETER HEINRICKSZ OPMEER is de schrijver o.a. van *Historia Martyrum Batavicorum*, na zijn dood voor de uitgave bewerkt door zijn zoon. De dienstmaagd stierf op de reis en werd begraven te Salamis. (T. a. p. bl. 155.)

Ook te Utrecht hebben de bekende portretten der leden van de Broederschap van Jerusalem gehangen in de „Palmitentempel", een kapel, die, evenals die te Amsterdam, gebouwd was naar de Jerusalemsche H. Grafkapel. Blijkens een mededeeling van den Utrechtschen archivaris Mr. S. MULLER FZ.[1]), is deze kapel nog in het begin der 16e eeuw, vermoedelijk door den schilder-architect JAN SCOREL, nieuw gebouwd naar vorm en inrichting van de Jerusalemsche H. Grafkapel in een 12-hoek, nadat een ouder gebouwtje, buiten de muren van de stad gelegen, was te niet gegaan. Dit 16e eeuwsche Jerusalemskapelletje was gebouwd ten Oosten naast het koor van het Minderbroedersklooster.

Zeker is het echter, dat er reeds in 1498 een Jerusalemskapel te Amsterdam bestond voor die „ridderlike broederschap van den Heiligen Lande." Dit blijkt uit een plaats in het Groot-Memoriaal, I, 216 vo, medegedeeld door Dr. J. C. BREEN in de *Rechtsbronnen van Amsterdam*, bl. 615. In een besluit van 13 Maart 1498 wordt daar bepaald:

„Voert, omme die ridderlike broederschap van den Heiligen Lande in lieften, minnen ende broederlicke conversacien te doen meerderen ende wassen, soe zijn dezelve ridderen, nu zijnde voir hem ende hore nacommelinghen, uuyt versouck ende singuliere wille van den heer ende gerecht, overdragen, geaccordeert ende gesloten, dat men ewich gedurende, teen jaar onsen Heere God upten ezel halen zal mitten processie eerlicken becleet uyt Jerusalem ende brengen in de Oude Kerck, ende tander jaer uuyter Heiligen Stede in die Nyewe Kerck; te weten ellick jaer met die processie, daer die feeste wesen sal." Enz.

Het betreft hier de plechtige processie op Palmzondag, waarbij een beeld van Christus, gezeten op een houten ezel, als herinnering aan den intocht in Jerusalem, werd voortgetrokken, waaraan de ridders van Jerusalem deelnamen van uit hunne kapel. Waar deze toen gelegen was, valt evenwel uit deze bepaling niet op te maken.

Uit een Request van de Capelmeesters van de S. Olofs-Kapelle (No. 939)' voorhanden in de Amsterdamsche Notarisprotocollen ten Gemeente-archieve, blijkt dat de S. Olofskapel omstreeks 1630[2]) door aan- en inbouw van de omwonende buren, zeer sterk beschadigd was geworden, doordat

„niet alleen eenige eygenaers haere huysen te ver op de grondt van deselve capel gegetimmert, maar oock de muyren van een gedeelte met het uythouden verswackt ende wechgenomen hebben,... die alle haere huysen, staende in de S. Oloffspoort, gheen achtermuyren hebbende, daertoe gecoeren hebben ende noch gebruyckende sijn de muyr van de voorn. capel, jae suclx dat ze hare achtergevels op de muyr van deselve capel gestelt ende opgehaelt hebben, d'een meerder als d'ander; ende oock Aris Claesz. Backer eigenaer van de huyse in de capelsteegh op de oostsyde, in plaetse van sijn eygen sijdel ende achtermuyr te hebben, daertoe

---

1) t. a. p. bl. 11—12.

2) Het stuk mist door beschadiging wel is waar het jaartal, maar wordt op 1630 aangewezen door de akten waar het tusschen ligt.

(is) gebruyckende, soe wel aen d'een syde als achter, (de) muyr vande voors. capel, daerop hy oock syn gevel gestelt heeft. Behalve dat hy de muyr voor een grote gedeelte (omme also meerder ruymte ende plaetse te winnen) heeft gedaen uythouden. Gelijck mede Barent Barentsz, eygenaer van den huyse staende in de voors. Cappelsteech, geen achtermuyr hebbende, maer daertoe es gebruyckende de muyr van de Capel, daerop hy oock sijn achtergevel gestelt heeft. Behalven dat hij hem onderwonden heeft de voorsz. achtermuyr sulcx te doen uytbreken, dat hij niet alleen daertegen heeft gedaen ophaelen een schoorsteen ende sulcx genoechsaem in de muyr van de Capel es vuyrende, maer oock daerinne heeft gemaeckt ende gestelt een cas..... ende synde de muyr door 't uytbijcken [= bikken] als voren soo swack ende insuffisant, dat daerinne geen balck, als wel tot meerdere vasticheyt ende bewarnisse van de eene galerye in de Capel hoochnoodig gerequireert werd, geanckert kan werden ende sulcx de voors. Capel grote interesse ende prejuditie daerby es lijdende."

Na het lezen van dit rekwest krijgt men den indruk, dat niet alleen de S. Olofskapel zeer veel in haar bouwconstructie geleden had, maar dat ook de tegen haar aangebouwde Jerusalemskapel daarbij wel zwaar beschadigd is geworden, zoodat de bekende afbeeldingen van de ruïne dezer laatste (door P. POTTER (?) en R. ROGHMAN.) die het interessante boekje van den heer C. G. 'T HOOFT opluisteren [1]), wellicht uit denzelfden tijd dagteekenen.

Dit punt is van belang in verband met de schilderijen der Jerusalemsvaarders, welke kunststukken dus lang vóór dien tijd uit de kapel verwijderd moeten zijn, indien zij althans niet reeds bij de „alteratie" daaruit waren weggenomen.

Over de schilders van de tafereelen der ridders van de broederschap van den Heiligen Lande, uit 1519 en 1525—1563, te Amsterdam, zal ik geen veronderstelling wagen. Als kunstwerk staat het stuk achter bij die van SCOREL [2]).

Nu in JAN VAN HOUT, den schilder van het S. Agnieten-klooster, een nog geheel onbekende Amsterdamsche kunstenaar gevonden is, zal het verre van onwaarschijnlijk geacht moeten worden) dat ook andere schildersnamen nog in vergetelheid verborgen liggen, die slechts door een toeval aan het licht gebracht kunnen worden.

---

1) *Het ontstaan van Amsterdam.* (1918).

2) De schilderij is geheel gereproduceerd bij Dr. F. DÜLBERG, *Frühholländer II. Erzbisschöfl. Museum Utrecht.* Hij roemt daarbij de „topographisch so wichtige Tafel", en zegt er van: „Die Bildnisse auf dem, 1519 oder wenig später also noch vor SCOREL'S Jerusalemfahrt, gemalten Votifstück sind recht durchgebildet aber nicht eben energisch im Ausdruck; in ihrem welligen Umrisse entsprechen sie mehr der Schule des LUCAS VAN LEYDEN, als der schärferen nordholländischen Art.

Een weinig bekende Leidsche meester.

JAN WILLEMSZ. VAN DER WILDE.

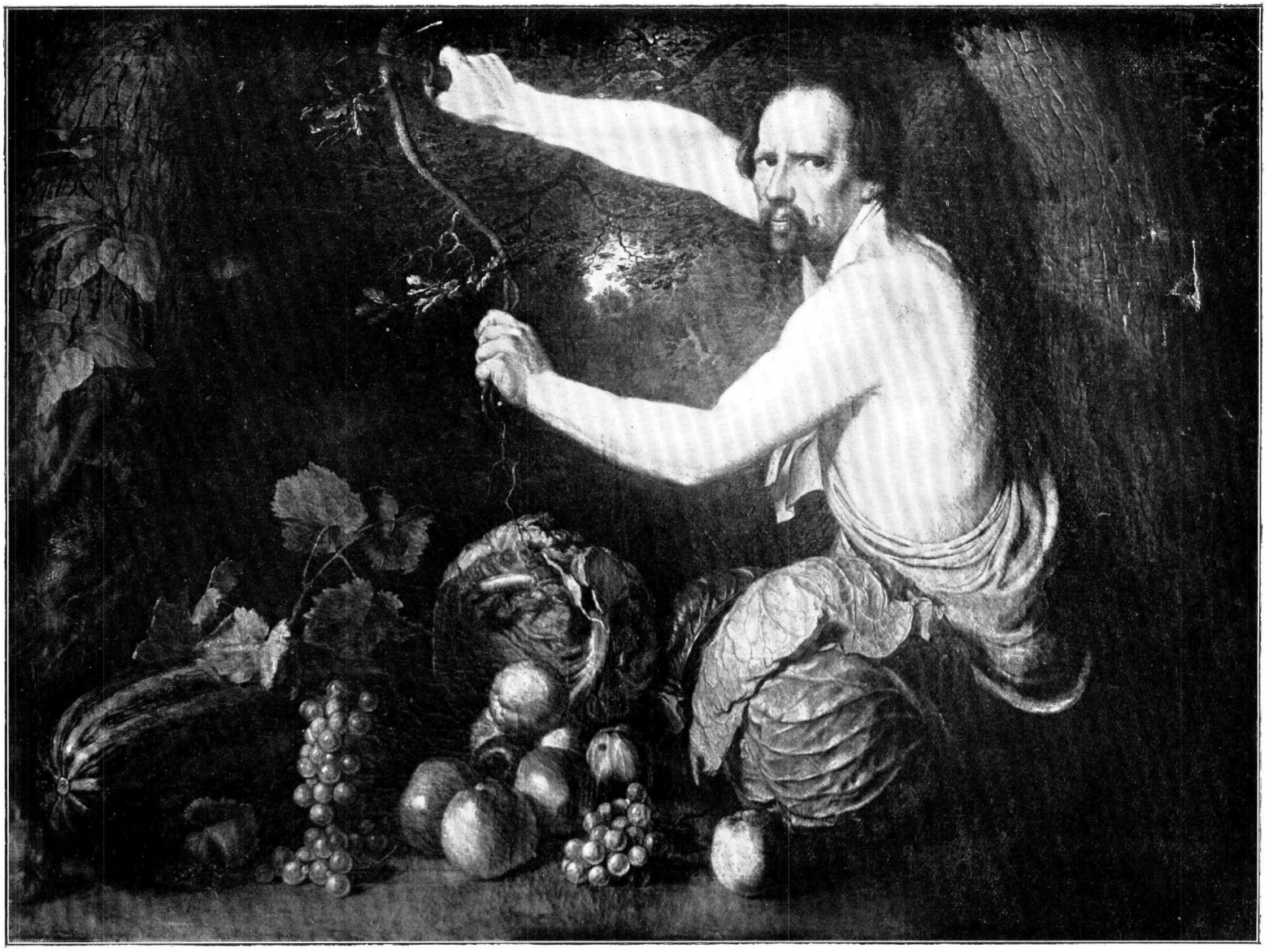
DOOR

W. J. J. C. BIJLEVELD.

In Mei j.l. vestigde de Heer A. J. VAN DRIESTEN, kunstschilder alhier, mijne aandacht op een merkwaardig schilderstuk, kort te voren in zijn bezit gekomen en thans hierbij afgebeeld. Hij zag daarin bijzondere eigenschappen en terecht. Niet alleen hebben wij hier te doen met een buitengewoon knap werk, maar bovendien is er van den vervaardiger, zoo weinig op den huidigen dag bekend, dat men gerust spreken mag van een „zeer zeldzaam voorkomenden meester". Bij de eerste bezichtiging mocht ik reeds het geluk hebben de handteekening en dateering te ontcijferen, als J. W. DE WILDE. (De J. door de W. heen). 1628. Nu was de vraag, wat over dezen schilder reeds bekend was. Helaas waren de berichten over hem uiterst sober en bovendien verward.

Het Künstlerlexicon van Dr. A. v. WURZBACH vermeldt hem als vóór 1600 te Leiden geboren (genaamd VAN DER WILDT), historie- en portretschilder, 1614 in den Haag werkzaam en na 1655 te Leeuwarden overleden. Van zijne werken noemt hij een portret van eene dame uit 1637 in de collectie P. DE KETTE, Haag, (Deze verzameling schijnt geheel onbekend te zijn, niemand kom mij daarover inlichten) en verwijst verder naar een artikel in Oud-Holland van 1895.

Bij NAGLER, dl. XXI, p. 438, heerscht groote verwarring tusschen hem en JACOB DE WILDE.

JAN WILLEMSZ. VAN DER WILDE; fantastisch zelfportret?

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

HOUBRAKEN, deel I, p. 149, noemt hem een braaf beeltenisschilder, tijd- en landgenoot van WYBRANDT DE GEEST.

KRAMM, p. 1862, die hem ten onrechte JAN WILLEM VAN DER WILDE noemt, haalt het eerst aan een bericht over 's mans burgerschap en huwelijk te Leeuwarden, in het tijdschrift Europa van 1862 door den Leeuwardschen archivaris EEKHOFF, gepubliceerd.

Wat nu betreft het artikel in Oud-Holland van 1895, p. 177, zoo vinden wij daar de lijst der in 1614 te 's Gravenhage gehouden verkooping van H. VAN DEYL, medegedeeld door wijlen MAX ROOSES, die over onzen schilder weet te vertellen, dat hij in 1614 als schilder te 's Gravenhage en 8 Aug. 1620 als te Leeuwarden gevestigd, in Leidsche notarieele protocollen voorkomt. Mij bleek, dat deze vondsten afkomstig zijn van Dr. A. BREDIUS, hoewel de heer ROOSES dit niet vermeld heeft. Deze laatste zegt nog: „Wij zouden niet één stuk van dezen schilder met zekerheid kunnen aanwijzen." De lijst der verkooping VAN DEYL geeft verder 14 werken van dezen meester op en daaronder vele stillevens met vruchten.

Een onderzoek dat ik instelde naar naam en afkomst van den meester had de volgende uitkomst:

De vader van onzen schilder was WILLEM SYMONSZ. die te Leiden in 1547 geboren is, als zoon van SYMON VRANCKENZ. pannebakker, die in 1576 stierf. Hij moet behoord hebben tot de welgestelde burgerij en komt tot 1590 steeds voor als WILLEM SYMONSZ. VAN SCHILPEROORT. In 1575 vinden wij hem genoemd, als klerk van de boelhuizen, welk ambt door de stad werd verpacht en in 1596 als boelhuismeester. Ook in later tijd als pachter der accijnzen voorkomend, o.a. in 1607 (prot. not. VAN DER LAEN) pachter van „de groote waechimpost". is hij volgens eigene getuigenis „sich ernerende met de hanteringe alderhander pachten" en beweerde daardoor voor weesmeesters geene opening van boeken te kunnen doen, toen zijne eerste vrouw overleden was, daar zijne gegevens geheim moesten blijven. In 1576 op 29 Dec. teekent hij in de Geref. kerk aan met MARIA BALTHENSDR. uit Rotterdam. Gewoonlijk komt zij voor met den familienaam VAN VLIET, éénmaal echter als: VAN DER HOUCK, hetgeen ik vermoed, dat de naam was van hare moeder, PIETERTJE JANSDR., die hertrouwd was met REYER VAN NAERDEN.

WILLEM heeft met zijne vrouw eerst gewoond op den Ouden Rijn b/d Zijlpoort; in 1581 hadden zij één zoon BALTHEN genaamd, die echter jong gestorven moet zijn, want toen MARIA BALTHENSDR. in het laatst van 1594 stierf, liet zij vijf kinderen na, die op 19 Mei 1595 bij regeling van hun moederlijk bewijs de achter hunne namen vermelde jaren bereikt hadden. SYMON 11, JAN 9, GEERTRUY 6, BALTHEN 2½ en PIETER 1½ jaar, waarover hun oom JAN BALTHENS VAN VLIET, cramer, tot voogd gesteld was. Inmiddels had WILLEM

19 Maart 1587 het huis de Roode Leeuw aan de Breestraat bij de Pieterskerkkoorsteeg gekocht, hetwelk tot 21 Oct. 1599 in zijn bezit bleef; buitendien had hij nog in 1605 het huis de Zeeridder aan den Nieuwen Rijn bij de Koornbrug, in 1606 een huis aan de Zonneveldsteeg bij de Langebrug [1]) en in 1607 ook een huis aan het Pieterskerkhof naast de commanderij, waar hij toen zelf woonde, en vermoedelijk sinds het sterven (in het begin van 1606) van zijne 2e vrouw. v. RYCKHUYSEN vermeldt WILLEM SYMONSZ. in eene acte van 17 April 1592 als W.Sz. DE WILDE VAN SCHILPEROORT, doch sinds dien komt hij uitsluitend voor onder den naam VAN DER WILDE, evenals zijne kinderen. WILLEM hertrouwde spoedig na het sterven zijner eerste vrouw; hij teekende reeds 11 Feb. 1595 aan met HELENA EVERTSDR. VAN DER POL uit Delft, waar hun huwelijk ook voltrokken is. Haar vader was er pontgaerder. Deze vrouw is zooals reeds gezegd in het begin van 1606 gestorven en liet vijf kinderen na, die 24 Juli 1606 bij de regeling van hun moederlijk bewijs genoemd worden, als: MARY oud 8, AECHTE 7, CATRYN en GEERTRUY, tweelingen, oud 6 en EVERT oud 2 jaar. Ten derde male huwde WILLEM ten Raadhuize 26 Mei 1607 met JACOBA JORISDR. Wed. JORIS MERCELISZ. Vermoedelijk is deze vrouw R. Cath. geweest. Verder weten wij slechts, dat beiden 31 Mei 1618 dood waren en dat zij geene kinderen hadden.

Wat nu de kinderen van WILLEM SYMONSZ. betreft, is het opmerkelijk, dat de zoons, die allen volwassen geworden zijn, zulke uiteenloopende beroepen hebben uitgeoefend.

De oudste, SYMON, die reeds 8 Dec. 1605 toegelaten was, tot het lichten zijner goederen ter weeskamer, was tinne- en loodgieter en huwde in April 1606 te Delft met ANNEKEN, dr. van HENRIC ALBRECHTSZ, schoenmaker aldaar. Hij had 14 Dec. 1643 nog twee onmondige kinderen, die erfden van hun blijkbaar ongehuwd gestorven oom, BALTHEN.

Van PIETER weten wij, dat hij 31 Mei 1618 zijne goederen lichtte tot het opzetten eener pompmakerij en dat hij in Juli 1624 te Maassluis trouwde met HESTER CORNELISDR., jongedr. aldaar.

GEERTRUY, de oudste dochter, sloot 12 Juni 1607 in de Hoogl. kerk een voornaam huwelijk met Doctor JOACHIMUS LAMBERTI, jongman van Leeuwarden, advocaat voor den Hove van Friesland en later secretaris zijner geboorteplaats, en zoon van LAMBERT ADRIAENSZ., die schriftelijk in het huwelijk toestemde.

Van de kinderen uit het tweede huwelijk stierven CATRYN en GEERTRUYD ongehuwd, de eerste vermoedelijk in 1626, de tweede als kind in 1606. MARY

---

[1]) Bij scheiding tusschen de mondige en onmondige kinderen van WILLEM SYMONSZ, toebedeeld aan onzen meester, werd het door dezen, „schilder, wonende tot Lieuwarden" bij procuratie op zijnen oom JAN BALTHENS verkocht in 1621.

en AECHTE huwden beiden, doch niet alhier, de eerste in 1620 met den schoenmaker PIETER DIRCSZ. VAN ELLINCHUYSEN uit het land van der Marck, 8 Maart van dat jaar, Leidsch poorter geworden; AECHTE in 1618 met CORNELIS JANSZ. VAN HAMBURG. Hun eigen broeder EVERT, was koekbakker alhier, huwde ten Raadhuize met MARITGEN HENRICSDR., van Apeldoorn, 14 Nov. 1627 en is omstreeks nieuwjaar 1649 gestorven.

Thans resten ons slechts ter behandeling, de gegevens betreffende den schilder zelf.

JAN WILLEMSZ. moet reeds vroeg neiging tot de schilderkunst aan den dag hebben gelegd, want volgens het Comparatieboek van Weesmeesteren (5[B] p. 172) is op Vrijdag 25 Juni 1599 het volgende geschied met den toen 13-jarigen knaap;

„JAN BALTHENSZ VAN VLIET, cramer, oome ende medevoocht over de weeskinderen nagelaten bij MARYTGEN BALTHENSDR. Za. geteelt aan WILLEM SYMONSZ. VAN DER WILDE, op correctie ontboden synde ende comparerende, werde hem voorgehouden, dat hij opt versouck van WILLEM SYMONSZ. voors. zoude willen consenteren, dat tsoontgen van WILLEM voorn. soude mogen continueren in de const van schilderen, mitsdien hij 'tselve tot Haerlem oft Rotterdam meynt te besteden, mits dat men hem DE WILDE daertoe yet te hulp soude comen in de montcosten uyt der handen en goeden gecomen van PIETERTJE JANS, mer persisteerde ende seyde als hy voorheen ooc hadt gedaen, dat hy tselve afslouch, niettegenstaende presenteerde uyt syn goeden te begroten, soe de kinderen naemaels derhalve quaestie mogten moveren."

Of hij ten slotte toch nog buiten de stad ter leer is gegaan, of hier zijne opleiding heeft voltooid, blijkt niet, alleen weten wij dat hij volgens de not. acte van 1 Febr. 1614 (Nots. CRAEN) gevestigd was te 's-Gravenhage, en dat hij voljaard, de quitantie voor ontheffing van het beheer zijner goederen ter Weeskamer 19 Dec. 1611 teekende. Hij moet dus, ook in overeenstemming met de acte van 19 Mei 1595 in 1586 geboren zijn. Niet lang daarna schijnt hij van daar vertrokken te zijn en wel naar Leeuwarden, ongetwijfeld in verband met de voorname plaats, door zijn zwager, aldaar ingenomen. Volgens welwillende mededeeling van de archivaris van Leeuwarden, Mej. R. VISSCHER, is hij aldaar in 1617 poorter geworden en tevens staat in het trouwregister van het Raadhuis (puiboek) van dat jaar:

„Mr. JAN WILLEMS VAN DER WILDE, schilderer geboren binnen Leyden ende SYTSKE JOOSTESDR. weduwe van wylen SIMON FREDRIX zijn de proclamatien heuder echte geaccordeert."

Over zijne verdere lotgevallen in Frieslands hoofdstad, kon de archivaris mij niets zeggen, evenmin werken van zijne hand aanwijzen.

Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT, die bij een bezoek aan Leiden, het doek bij den Heer VAN DRIESTEN tevens in oogenschouw nam, had de goedheid mij daarna mede te deelen, dat volgens h-s aanteekeningen van wijlen den Heer W. EEKHOFF, JAN WILLEMS DE WILDE in 1634 rentmeester en hoofddiacon van Leeuwarden, eene overeenkomst sloot met GEERTRUYDT DE WILDE Wed. van den stadssecretaris Dr. JOCHEM LAMBERTSZ. en in 1636 stierf. Op een verzoek om nadere inlichtingen aan Mej. VISSCHER, ontving ik bericht, dat er in 1633 en 1634 melding wordt gemaakt van den rentmeester JAN DE WILDE, en dat deze gestorven of afgetreden zal zijn vóór 12 Mei 1635, wanneer aan den oud-schepen SIMON ERASMUS „t rentampt deser stede is toegestaen". Waar nu de schilder zelf de not. acte van 1614 teekent als DE WILDE met een J. en W., (misschien gedeeltelijk tevens voor V geldende) dooreengestrengeld, hoewel hij in de acte VAN DER WILDE wordt genoemd, en waar wij verder zien, dat zijn jongste volle broeder PIETER omstreeks 1625 ook meermalen met de meer gewone schrijfwijze „DE WILDE" voorkomt, lijkt het mij niet twijfelachtig, of onze schilder is wel degelijk de rentmeester van Leeuwarden geweest, die in 1636 misschien na eenigen tijd van ongesteldheid, die hem de waarneming van zijn ambt belette, gestorven is.

Verder vestigde Dr. HOFSTEDE DE GROOT mijn aandacht op twee pendantportretjes van 1626 op koper, geschilderd door dezen meester en bewaard in het Friesch Museum. Zij stellen voor een jongmensch en een jong meisje. Dat van het meisje is gemerkt met Anno 55. Wat beteekent dit getal? Het is mij vrij raadselachtig, daar het na het boven aangevoerde, niet op den schilder (in 1626 40 jaar) kan slaan en toch evenmin op de voorgestelde persoon. Wellicht gaf het aan A. VON WURZBACH de gedachte in, om des schilders sterven na 1655 te stellen.

Het nu teruggevonden stuk van 1628 munt uit door de schitterende kleuren en de meesterlijke behandeling zoowel van de halfnaaktfiguur, als van het stilleven op den voorgrond[1]). Het meet thans 1.16 bij 86 cM. en is aan de zijkanten ongeveer 1 cM. op de rand van het raam omgebogen. Op het donkere gedeelte van den pompoen, doch niet te onderscheiden op de reproductie, vindt men handteekening en jaartal. In de donkere bosschage daarboven valt op het origineel de gestalte van een satyr, die zich achter een boom verschuilt, te herkennen. Door eenige herstelling en schoonmaak zal het doek bepaald nog winnen. Of wij hier met een zelfportret te doen hebben, zooals de heer VAN DRIESTEN meent, en wat, gezien de voorstelling der figuur, wel aannemelijk lijkt, zal misschien later blijken, als andere werken uit dien tijd, met zekerheid aan dezen schier onbekend geraakten meester kunnen toegeschreven worden, uit de opvallende en voortreffelijke bewerking van deze vrucht van zijn penseel.

Leiden, Juli 1918.

1) Vgl. ook een artikel, geteekend V. D. verschenen in Leidsch Jaarboekje 1919.

De restauratie van de Leidsche kerkorgels na de beroerten

DOOR

MR. DR. J. C. OVERVOORDE.

REEDS vroeg werd te Leiden de dienst in de hoofdkerken door orgelspel opgeluisterd. In de sint Pieterskerk geschiedde dit reeds in 1402, in welk jaar Mr. CLAES BOERKEN tot organist werd aangesteld[1]), nadat Mr. WILLEM een korten tijd het orgel belangeloos had bespeeld[2]), en in de sint Pancraskerk wordt zelfs reeds in 1389 een orgel vermeld en in 1422 een organa campanilis naast een organa maior[3]). In de Vrouwenkerk werd omstreeks 1453 door de kerkmeesters een klein orgel naast het groote orgel aangeschaft[4]). Bij verschillende diensten vindt men orgelspel bedongen, o. a. in 1481 en 1510 in de sint Pieterskerk, en in 1446, 1447 en 1472 in de sint Pancraskerk[5]), en zelfs de kloosterkapel van Rodenburg onder Zoeterwoude bezat een orgel, aan het klooster vermaakt door een oud-koster uit Leiderdorp[6]).

---

1) Stedeboek 279 vs. 2) Zie mijn artikel over: Rekeningen uit de bouwperiode van de sint Pieterskerk te Leiden, in Bijdr. voor de Geschied. van het Bisdom Haarlem.

3) Zie mijn artikel: De sint Pancras te Leiden, in Leidsch Jaarboekje 1917 blz. 30.

4) Zie den door mij uitgegeven Inventaris van de kerken te Leiden. Regest no. 660.

5) Aldaar. Regesten nos. 351, 477, 1851, 1866 en 2038.

6) Zie den door mij uitgegeven Inventaris van de archieven der kloosters te Leiden I blz. 207.

Verschillende namen van organisten te Leiden uit de 15e en 16e eeuw zijn in de oude bescheiden vermeld en de Leidsche orgelmaker CLAES GERIJT CLAESZZ., in 1479 in het Stedeboek genoemd, stond ook buiten de stad zoo goed bekend, dat hem in 1487 het vermaken van het orgel in de Hofkapel te 's-Gravenhage werd opgedragen.

Toen de orgels van de twee hoofdkerken na de beroerten in slechten staat verkeerden, schijnt er echter te Leiden zelf geen orgelmaker bestaan te hebben, die bekwaam werd geacht om de orgels weder goed bespeelbaar te maken. De kerkmeesters traden in onderhandeling met Mr. PIETER JANSZ., „orgaenmaecker" te Utrecht, en 21 Juni 1582 verleende het gerecht zijne goedkeuring aan het hierbij afgedrukte contrakt, hetwelk eene bijzondere waarde ontleent aan de gedetailleerde beschrijving van het orgel, dat kort vóór de beroerten door mr. PIETER zelf voor de kerk was vervaardigd. Uit het contrakt blijkt, dat toen ook een „cleyn werxken" door hem voor de kerk was aangenomen.

Het contrakt luidt:

„Gehoort t wedervaren van J. VAN HOUT, secretarijs, als dat JACOP ANTONISZ. HOBBE FLORIJSZ. ende GIJSBERT DIRCZ. COOL ende DIRC VAN DER GRAFT, kercmeesteren, opten XVen Juny XV^{C} LXXXII onder t behagen van Schout, Burgemeesteren ende Gerechte overgekomen waren mit Mr. PIETER, orgaenmaecker van Uytrecht, omme te repareren twerc staende in de Pancraeskerc over de plaetse, die men de sacristie plach te noemen, by hem eertijts gemaect ende géduyrende de voorleden beroerten vernielt, waerinne van outs geweest zijn ende by hem hermaect zullen werden de naervolgende registers: eerst een prestant luydende VI voeten van fijn Engels tin, dubelt van t benedenste G solvent heel uyt spreeckende, noch een octaef van III voet, noch een mixtuer, noch een scharp, welcke IIII registers een goet principael maecken zullen, wel luydende ende snydende alst voorgaende geweest heeft. Noch een holpijp, luydende zes voet. Noch een fluyt van III voet. Noch een gemsenhoorn van anderhalve voet. Noch een schuflet. Noch een asaet. Noch een trompet van VI voet. Noch een sinc, (?) alles t voorwerc van boven. Vorder in de borst een quinte dee van VI voet, een fluytgen van anderhalve voet, een schalmey van III voet, een cromhoorn van zes voet ende voor t pedael een trompet van VI voeten ende een toirseyn van zes voeten.

Voorts dat hy de blaesbalgen van goet coeyenleer zal verleeren ende alle de secreten goet ende perfect op zal leveren, zoo zy voergaende zijn geweest, waervoren de kercmeesteren belooft hebben vijfhondert zeventich gulden, ter mindernisse van welcke penninghen hy onderhouden zal de hondert gulden, hem

meester PIETER van den kercmeesteren van sint Pancraes voor de beroerten aengetelt ter reeckening van zeecker cleyn werxken, dat hy in de voorscreven kerc over t capittelhuys zoude hebben gestelt, waermede t zelve verdrach ten wederzyden vernieticht wert.

Zullen voorts betalen L gulden binnen vier weecken, L gulden Kersmisse XVc LXXXII eerstcomende, hondert gulden ten opleveren van t werc, t welc ten langsten Paesschen LXXXIII zal zijn, ziecte ende andere notelicheyden uytgesondert, ende de rest op twee kersdagen daeraen volgende, telcken de helfte.

Vorder zal meester PIETER t werc een jaer lang onderhouden, overcommende tot coste van de kerc ende voor de voorgenoemde C gulden ende II mael vijftich gulden zal hy tot borch stellen WILLEM WILLEMSZ. OUWELAND, brouwer in de Lelye. Ende hebben schout, burgemeesteren ende gerechte de voorscreven overeenkomste bewillicht ende bevesticht."[1])

Het werk viel niet mede en Mr. PIETER zag zich genoodzaakt om eene extra vergoeding te vragen, „mitsdien dat secreet bedurven was ende zulx geheel vernieuwt hadde moeten werden, daerover hy wel, behalve costen, vijf weecken onledich hadde geweest"[2]). Den 17 Juli 1583 werd daarop besloten om hierover nader met den orgelmaker te onderhandelen.

De opdracht schijnt tot aller tevredenheid te zijn uitgevoerd en ook de na-rekening schijnt niet tot moeilijkheden geleid te hebben, want reeds enkele weken later, 11 Augustus 1583, werd aan Mr. PIETER eene nieuwe opdracht verstrekt, gelijk uit de volgende aanteekening blijkt.

„*t Groot Orgaen van St. Pieters.*

Opt vertooch van de kercmeesteren, dat zy onder tbehagen van die van den gerechte overgecomen waren mit meester PIETER, orgaenmaecker, omme tgroot orgaen van sint Pieters gaende te maecken, hebben daervoor beloift VIc gulden te betalen, gereet C gulden, op II jaren telcken IIc gulden ende tIIIde jaer Ic gulden, verzouckende approbatie. Es daerinne bewillicht, indien de kercmeesteren middel hebben van betalen; indien niet, es afgeslagen.[3])"

Na oplevering van dit werk werd den 18 November 1585 aan Mr. PIETER JANSZ. het verder onderhoud van beide orgels opgedragen voor eene rente van 18 Carolusgulden, welk onderhoud later overging op zijnen zoon DIRC PIETERSZ.

---

1) Gerechtsdagboek A, 21 Juni 1582 fol. 164

2) Gerechtsdagboek A, 27 Juni 1583 fol. 219 vs. Den 17 Juni 1583 werden de gecommitteerden benoemd om het orgel op te nemen (aldaar fol. 217 vs.)

3) Gerechtsdagboek A, 11 Augustus 1583, fol. 227.

te Utrecht, die echter in 1604 bezwaar maakte om naar Leiden over te komen, daar hij gevaar liep om gearresteerd te worden wegens een geschil met de loodgieters aldaar. Den 13 Maart 1624 werd een contrakt over het onderhoud gesloten met Mr. JAN JACOBSEN, ook orgelmaker te Utrecht, voor 36 Carolusgulden per jaar, en hem werd in 1625 het vermaken van het positief van het groote orgel in de sint Pieterskerk opgedragen voor 850 gulden en in 1629 dat van het kleine orgel op het koor aldaar voor 200 gulden en een vat bier.

Over de bovengenoemde orgelmakers kan ik nog het volgende melden, dank zij de mij welwillend door Mr. S. MULLER FZN. uit de Utrechtsche rekeningen verstrekte gegevens.

Mr. PIETER JANSZ. genoot de eer van verschillende opdrachten voor de orgels in de Utrechtsche kerken. In 1567/69 werd hem eerst 160 en daarna nog 20 en 75 gulden betaald voor het herstellen van het orgel in de Buurkerk te Utrecht, dat „meestendeels gebroken ende ontsteelt was", en in 1576/77 20 gulden „van het orgel te renoveren". In 1574/75 verwerkte hij 12 gulden aan het orgel van het sinte Catharinaklooster en ontving hij met JAN JACOBSZ., den ook te Leiden vermelden orgelmaker, 68 gulden voor het vermaken van het orgel in de Nicolaaskerk, en in 1575/6 nog eens 30 stuiver voor het „accorderen" hiervan. In 1579 genoot hij 8 pond voor het accordeeren van het orgel bij de Minnebroeders. Een uitvoeriger post in de rekening van de Buurkerk over 1581/2 luidt aldus: „Den 22 Juny 81 hebben die kerkmeesters aenbestaeyt mr. PETER JANSZ., orgelmaker, te doen die reparatie van sekere positijfi, van 3 voet, ende het groot orgel der voorsz. kercke, volgende sekere contrakt, daervan gemaeckt, omme deselve also te helpen ende voorsien, alsof sy nieuw waren, ende seer goet ende oprecht gelaudeert ende opgenomen soude werden, by kennisse van meesters, by de kerkmeesters te nomineren, ende voor al 't selve betaelt 250 gl. Item gegeven mr. PETER JANSZ. die orgelmaker sijn soon, van het cleyn orgel ofte posityf," etc.

In 1581 werkte hij aan het klokkenspel voor het stadhuis te Utrecht, doch na 1582 wordt zijn naam in de Utrechtsche rekeningen niet meer vermeld en in 1583 treedt zijn zoon hiervoor in de plaats, die ook reeds in 1581 wordt genoemd. Uit de Leidsche stukken zagen wij, dat hij aldaar in 1582 en 1583 werkzaam was en in 1585 nog eene opdracht ontving voor het onderhoud van het orgel.

Over mr. PIETER JANSZ. zijn verder geene bijzonderheden bekend. Hij is niet te verwarren met den gelijktijdig te Utrecht werkzamen PETER WYBORCH, die in 1567/78 in de rekeningen der Utrechtsche Buurkerk met MICHIEL VAN GRAENENBURCH wordt vermeld als degeen, die het door Mr. PIETER JANSZ. vermaakte orgel „opnamen ende goet gekregen hebben".

Eenige schilderijen van weinig bekende Utrechtsche schilders:

ROELOF VAN ZIJL, ANDRIES VAN BOCHOVEN EN JOHANNES DE VEER

DOOR

DR. C. HOFSTEDE DE GROOT.

I. ROELOF VAN ZIJL

HET eenige tot dusver bekende werk van dezen schilder bestaat in de met een harpspelenden DAVID, eene orgelspelende Caecilia en twee op de fluit en de bas spelende andere personen beschilderde orgeldeuren van 1608 uit de Jacobi kerk, die in het Stedelijk Museum te Utrecht bewaard worden. (Gids 1904 Nr. 659) en voorts een boetvaardige Magdalena, die WILLEM DE PAS naar hem gegraveerd heeft.

De schilder behoorde blijkbaar tot het geslacht der Utrechtsche glasschilders, waarvan tal van leden bekend zijn, wier onderlinge samenhang nog niet is opgehelderd.

Zoo vinden wij:

JAN VAN ZIJL, zoon van HENDRIK, in een transportbrief van 1551 als glaesscriver vermeld. GUICCIARDINI prijst reeds zijne werken; er waren er in de in 1552 afgebrande St. Janskerk te Gouda (Kramm.)

DIRCK VAN ZIJL leverde tusschen 1560—62 drie nog bestaande vensters voor deze kerk naar de ontwerpen van LAMBERT VAN NOORT: de Offerhande van Zacharias, de Geboorte van Johannes den Dooper en de twaalfjarige Christus in den tempel. KRAMM vermoedt, dat hij een zoon was van den vorige en de bestelling kreeg, omdat zijn vader intusschen was overleden.

GOVERT VAN ZIJL komt in 1569 voor als lid van het Utrechtsche Zadelmakersgilde, waartoe toen ook de schilders behoorden. (MULLER, Utrechtsche Archieven I, blz. 57).

Een REYER VAN ZIJLL komt in 1599 als hoogbejaard glasschrijver voor, die al zestien jaar in dienst der Staten en van den Magistraat der stad Utrecht is geweest en thans zijn zoon JAN aanbeveelt om zijn opvolger te worden, 't geen door de Staten wordt ingewilligd. In 1605 leefde hij nog (KRAMM). In 1599—1604 krijgt hij nog uitbetalingen voor geleverde glazen in de Jacobikerk, 't huis Harmelen, 't Weeshuis in de Regulierenkercke en in de huizen van JONKER GIJSBRECHT VAN SUYLEN en van EVERT VAN DOLRE (Obr. Arch. II. 241—3).

Deze zoon JAN VAN ZIJL krijgt dergelijke uitbetalingen voor glazen in de Hieronymusschool (1621/2) en in de Nicolaeskerk (1630/1) (t. a. pl. blz. 240 en 248).

Van hem was een schilderij in de veiling VAN DEN BERCH VAN HEEMSTEDE e. a. Amsterdam 7 Juli 1903 Nr. 133, voorstellende Loth in een rooden mantel tusschen zijne dochters; eene in 't geel gekleede biedt hem een beker met wijn aan; aan de andere zijde zit de andere. In 't verschiet ziet men de brandende steden Sodom en Gomorrha. Op doek geschilderd, 0.77 × 1.22 M. groot en voluit gemerkt: A/: V. ZŸL FE *ANNO 1630* Het was een merkwaardig schilderij, dat geenerlei samenhang vertoonde met de Utrechtsche school dier tijden en ook nergens anders was onder dak te brengen. Het werd voor *f* 50 toegeslagen.

In de veiling E. MOLL SR. e. a. Amsterdam 15 Dec. 1908 kwam het opnieuw voor onder Nr. 157 en deed toen slechts *f* 40.—.

Verder was er nog een DIRCK VAN ZIJL, die in 1644 en 1646 twee, ook bij KRAMM vermelde schilderijen schilderde: eene Voorstelling uit de jeugd van Christus, op doek 1.00 × 1.92 M., en de Aanbidding der Wijzen, op doek 2.85 × 2.00 M., die volgens den catalogus der veiling van 8 April 1862 te Amsterdam, waarin zij onder Nr. 175 en 176 voorkwamen, uit eene kort geleden gesloopte kerk te Gouda afkomstig waren. HOPMAN kocht het eerste (voor *f* 20.—), ROOS het tweede. KRAMM veronderstelt, dat deze DIRCK een kleinzoon was van den bovengenoemden, gelijknamigen glasschilder.

Behalve den meer bekenden GERRIT PIETERSZ. VAN ZIJL uit Amsterdam, vind ik dan nog in oude veilingslijsten vermeld een H. v. ZIJL met een aloud

R. VAN ZIJL, Kinderbachanaal; in het bezit van Mr. W. A. F. Baron GEVERS, te Berlijn.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

binnenvertrek, alwaar een zeer deftige familie vergaderd is bij een tafel, uitmuntend geschilderd op doek (Nr. 212 der veiling H. D. G. DE MAREE en W. HORSTINK, Haarlem 12 Mei 1817).

Van ROELOF VAN ZIJL is mij alleen het volgende bekend:

In 1608 schildert hij de orgeldeuren in de Jacobikerk.

In 1611 komt hij voor als lid van het Utrechtsche schildersgilde.

In 1619 wordt LAURENS SPRUYT als zijn leerling vermeld en

In 1624 desgelijks de zoon van ABRAHAM GERRITSZ.

(MULLER, Utrechtsche Archieven I, blz. 112, 119, 126).

In een Amsterdamsch rijfelarijboekje van omstreeks 1625—30 vinden wij van eenen verder niet voorkomenden ROELAND VAN ZIJL twee groote ronde landschappen gestoffeerd door JAN PIJNAS en op 30 £ Vlaamsch geschat en een groot stuk van den barmhartigen Samaritaan op 16 £ Vl. (Oud Holland IV, blz. 197). De samenwerking met JAN PIJNAS wijst op Amsterdamsche herkomst van den meester, althans op een verblijf daar ter stede, maar het is ook mogelijk, dat ROELAND een schrijffout voor ROELOF is en dat wij hier den Utrechtschen schilder voor ons hebben.

Hebben er twee schilders met den voornaam R. bestaan, dan blijft het onzeker aan wien van beiden het R. v. ZIJL gemerkte, 1628 gedateerde schilderij toe te schrijven is, dat ik kort geleden in het huis van onzen gezant te Berlijn, Baron W. A. F. GEVERS, vond en waarvan de afbeelding deze regelen vergezelt.

De eerste indruk, dien dit stuk niet alleen op mij, maar ook op andere kunstkenners, aan wie ik de photographie liet zien, maakte, was eene sterke herinnering aan WERNER VAN VALCKERT.

Inderdaad doen de levensgroote naakte kinderen op den voorgrond sterk aan dergelijke onderwerpen van v. VALCKERT denken. Men vergelijke bijv. het stuk der verzameling J. L. MENKE uit Antwerpen, dat 27 Oct. 1890 te Keulen en 1 Juni 1904 te Brussel in veiling kwam. Eenige kinderen zouden hieruit als het ware gecopieerd kunnen zijn. Ook lette men op de eigenaardigheid van eene tweede voorstelling op den achtergrond, op ons stuk de gelijkenis van den Rijken man en den armen LAZARUS. Deze komt ook voor op den achtergrond van VALCKERTS regentessenstuk in het Rijksmuseum en reeds Houbraken vermeldt een gemerkt en 10 Sept. 1623 gedateerd stuk met „levensgroote portretten en nog andere beelden, zijn eigen portret boven aan en 't verschiet Johannes de Dooper predikende in de woestijn".

De volle handteekening R. ZIJL 1629, die zeer duidelijk rechts op den meloen staat, dwingt ons evenwel aan de toeschrijving aan v. ZIJL vast te houden. Wij kunnen alleen vaststellen, dat hij sterk onder den invloed van v. VALCKERT heeft gewerkt.

De reeds vermelde voorstelling op den achtergrond, de Romeinsche bouwvallen daarachter, alsmede de bok, die links in het halfdonker staat, hebben groote overeenkomst van stijl met een ander Amsterdamsch meester, te weten NICOLAES MOEYAERT en het rijke stilleven, rechts op een plint doet zoowel wat het onderwerp als de wijze van schikking, als ook de schilderwijze aangaat, zeer sterk denken aan de werken der Haarlemsche schilders van ontbijtjes en banketjes: W. C. HEDA, PIETER CLAESZ en hoe ze verder heeten.

Alles en alles leeren wij VAN ZIJL door dit stuk kennen als een technisch bekwaam schilder, die bij zijne voorgangers en oudere tijdgenooten te rade ging en zich bij hen aansloot, waar het met zijne bedoelingen overeenkwam.

Dit schilderij werd omstreeks 1850 te New-York gekocht door Baron J. C. GEVERS, den vader van den tegenwoordigen eigenaar uit den fallieten boedel van den bankier SCHUCHARDT. Het is op doek geschilderd en ongeveer 1.20 × 1.80 M. groot.

II. ANDRIES VAN BOCHOVEN.

In 1624/5 betaalde RUTGERT VAN BOOCHOUEN aan het Utrechtsche gilde f 1. 4.— leerkindsgeld, wijl zijn niet nader aangeduide zoon discipel van JOACHIM WTTEWAEL was geworden (MULLER, Utr. Arch. I. blz. 119).

Verder zoekt men te vergeefs in de werken over onze schilderkunst naar bijzonderheden over dezen jongen man, want op het eerste gezicht zou men niet bevroeden, dat een schilderij op paneel, groot 0.50 × 0.75 M. dat den 29 Oct. 1912 in de veiling R. G. HOOGVELD e.a. bij ROOS ter tafel kwam, in den catalogus is afgebeeld, en onder Nr. 41 als het werk van ANDRIES VAN CUCHOVEN gecatalogiseerd was, van hem afkomstig is.

Toch is dit het geval. Men heeft de handteekening niet juist gelezen. Er staat zonder eenigen twijfel ANDRIES VAN BOCHOVEN fecit Anno 1628. Het schilderij, thans behoorende aan den heer SCHUTTE, Jac. Marisstraat 94 te Sloten bij Amsterdam stelt een stilleven voor, bestaande uit verschillende stukken vleesch en dierlijke ingewanden op een tafel, een koperen vijzel, grijze aarden pot, doode eend, een schotel met worst en ander vleesch, benevens een wit, bruin en zwart gevlekt hondje, dat zich aan deze heerlijkheden te goed schijnt te doen.

Het is een onderwerp, dat eigenlijk in 1628 al ouderwetsch is, zulk een slagersstilleven. PIETER AERTSEN, zijn zoon PIETER PIETERSZ, zijn navolger JOACH. BEUKELAER en verder de oude JAC. DELFF waren de meesters, die het in 't laatst der XVIe en 't begin der XVIIe eeuw met voorliefde behandelden, doch het jongere geslacht van 1628 neigt over het algemeen reeds meer tot minder bloederige onderwerpen en plaatst de voorwerpen niet meer zoo sterk verdiepings-

ANDRIES VAN BOCKHOVEN; de schilder in het ouderlijk gezin; in het bezit van den heer D. WIGGERS te Laren.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

gewijs boven elkaar en groepeert smaakvoller op de tafel, brengt meer atmosfeer en perspectievische wijking aan.

In den penseelstreek ontdekt men, zoodra men den samenhang weet, nog wel den invloed van JOACH. WTTEWAEL, die bij al zijn zwakke eigenschappen toch een technisch zeer hoogstaand schilder was en een uitmuntend leermeester zal zijn geweest.

Maar deze samenhang is nog niet aangetoond; het bewijs, dat deze ANDRIES van 1628, de ongenoemde zoon van RUTGER VAN BOCHOVEN was, die in 1624/25 bij WTTEWAEL in de leer was gekomen, nog niet door mij geleverd.

Dit bewijs vinden wij in de uitvoerige opschriften op het familietafereel in het bezit van den bekenden schilder D. WIGGERS te Laren. Hierop zijn een man, vier vrouwen en vier kinderen om een tafel gegroepeerd. Twee jongelieden staan er achter. Van hen houdt de in het midden geplaatste palet en penseelen en wijst tevens met zijn schilderstok op eene rechts aangebrachte versiering, bestaande uit drie omlijstingen boven elkaar. Hiervan bevat de bovenste een gedeeld familiewapen: rechts een rood ankerkruis op zilver, links een aan een ketting en paal gebonden hond op goud en de onderste het merkteeken fecit A° 1629.

De middelste omlijsting bevat de namen der voorgestelde personen als volgt:

Nati A° Christi nat(i).

RUTGERUS HERMANNI VAN	JOHANNA JOHANNIS VAN EEDE
(B)OCHOVEN A. 1581 28 meert.	1591 23 meert, BERNARDUS 1619
HERMANNUS 1604 25 october.	12 meert, MACHTILDA 1622 19 November,
HILLEGONDA 1606 13 meert.	JOANNIS 162., 16 meert,
JOSINA 1607 13 november.	ELISABETHA 1628 3 meert.
ANDREAS 1609 . . . september	
(PETRONELLA) 1614	

De leege plekken zijn niet meer leesbaar; het tusschen haakjes geplaatste is door mij uit de zoo straks te geven oorkonden aangevuld.

Uit dit stuk blijkt:

1°. dat de man links, de eenige, die in 1581 kan geboren zijn, RUTGER VAN BOCHOVEN is.

2°. dat de schilder ANDREAS moet zijn, krachtens zijn monogram AvB. fecit en hiermede is wel het bewijs geleverd, dat de ANDREAS, die het stuk van den heer SCHUTTE schilderde, de ongenoemde zoon was, dien zijn vader RUTGER in 1624/5 bij JOACH. WTTEWAEL in de leer deed.

Ook uit dit stuk spreekt trouwens en nog veel duidelijker dan uit het

andere de overeenkomst van stijl met het werk van zijn leermeester: de teekening der handen, de harde lokale tinten en de bruinroode, ietwat koperachtige gelaatskleur zijn door den leerling ontleend.

Deze was in 1629 twintig jaar oud en voor het werk van een twintigjarige is dit schilderij een meesterstuk, ook al zijn er in de onderdeelen tal van zwakke punten op te merken en is de compositie in haar geheel wat onrustig.

De schilder heeft stellig meer geschilderd. Wellicht geeft de openbaarmaking van dit schilderij aanleiding, om nog andere werken van hem op het spoor te komen.

Over de voorgestelde personen dank ik aan de welwillendheid van den Utrechtschen archivaris Mr. Dr. S. MULLER de volgende bijzonderheden:

De vader RUTGER VAN BOCHOVEN, volgens het opschrift op het schilderij den 28 Maart 1581 geboren, behoorde tot de gezeten burgerij en was aan de families WTTEWAEL en WYCKERSLOOTH vermaagschapt.

In 1627 wordt hij kruidenier genoemd. Hij woonde in 1618 tot 1635 aan de Smeebrug, bij zijn testament en zijn dood in Februari en Juni 1644 aan het Oude Kerkhof.

Hij was driemaal gehuwd en wel:

1. 18 Jan. 1604 als jonggezel met LYSBETH ANDRIES VAN GOGH, evenals hij, van Utrecht.

2. 1 Febr. 1618 als weduwnaar zijner eerste vrouw met JANNEKE JANS VAN EEDE, j. d. van Utrecht, wonende in de Twee (lees Twijn)straat. Zij overleed 21 Juni 1630, nalatend haar man met echte mondige en onmondige kinderen. Den 11 Juni 1627 hadden zij ten overstaan van Not. W. v. GALEN (Nr. 196[1], fol. 124) verklaard, de Vroedschap en de Gecommitteerden ter momboirschappen te secludeeren van de administratie en het bewind van hun boedel.

3. 18 Mei 1635 als weduwnaar zijner tweede vrouw met JANNEKEN ANTONIS DE WIJCKERSLOOT j. d. wonende aan de Neude, die hem overleefde zonder hem kinderen te hebben geschonken, althans geene, die bij zijn dood nog in leven waren. Immers hij sterft, nalatende zijne huisvrouw met echte mondige en onmondige voor-kinderen. Het is mogelijk, dat een 15 Aug. 1636 begraven kind een vrucht uit dit huwelijk was. JANNEKEN DE WIJKERSLOOTH testeert den 30 Juni 1648 bij Not. G. v. WAEY (nr. 203[a 16], fol. 40) en 27 Aug. 1655 bij Not. G. HOUTMAN (Nr. 206[25] fol. 30), beide malen in hoofdzaak ten bate van GIJSBERT en ANTONIA DE WIJCKERSLOOTH, haar neef en nicht.

RUTGERS tweede vrouw, die met hem op het schilderij is voorgesteld, was de moeder der vier voor haar gegroepeerde kinderen, de vijf anderen waren uit het eerste huwlijk.

De oudste zoon, naar zijns vaders vader HERMAN genoemd, geboren 25

Oct. 1604, overleed als jongman den 25 Jan. 1630, nalatende echten vader en (stief)moeder. Over zijn maatschappelijken staat vernemen wij niets.

De tweede zoon ANDREAS, naar zijn moeders vader genoemd, geboren in Sept. 1609, de schilder, komt in geen enkele akte voor. Hij moet zonder nakomelingen zijn overleden, voordat zijn vader in Febr. 1644 zijn testament maakte, waarin de toen levende kinderen met name worden opgenoemd. In dit testament worden de gebroeders PETER en JOHAN WTTEWAEL tot executeurs, zijn zoon BERNARD en zijn schoonzoon ROMBOUT VAN HALEN tot voogden benoemd.

De oudste dochter HILLEGONDE, geboren 13 Maart 1606, huwde den 3 Juli 1638 met ABRAHAM VAN RIJN, die haar reeds den 27 Juli 1640 ten grave zag dalen, nadat zij hem in die twee jaar echte onmondige kinderen had geschonken. Denkelijk stierf zij in 't tweede kraambed. Een der kinderen stierf kort daarop, het andere, CORNELIS wordt met name genoemd in het testament van den grootvader.

Op het schilderij herkennen wij haar in 't midden, achter de tafel.

Tusschen haar en den vader zit de tweede, tusschen haar en de stiefmoeder, de derde dochter: JOSINA, geb. 13 Nov. 1607 en PETRONELLA geb. in 1614. De eerstgenoemde stierf 12 Jan. 1635 ongehuwd; de tweede huwde 26 April 1638 met ROMBOUT PETERSE VAN HALEN. Zij leefde nog tijdens het testament van haar vader, doch was in Sept. 1646, reeds overleden (zie beneden). Haar zoon RUTGER wordt in 1645 testamentair met f 100 bedacht door JOHANNA DE WIJCKERSLOOTH, omdat zij het kind ten dope geheven heeft en het naar haar man zaliger is genoemd (PROT. G. HOUTMANS 27 Aug. 1655, Nr. 206[25] fol. 90).

Van de kinderen uit het tweede huwlijk was BERNARDUS, geb. 12 Maart 1619 het oudste. Hij leefde nog in Febr. 1644, toen zijn vader testeerde, doch was vóór 19 Mrt. 1653 kinderloos overleden. Op dien dag waren de eenige nog levende erfgenamen van R. V. BOCHOVEN: JAN V. B., ROMBOUT VAN HALEN gehuwd hebbende PETERTGEN VAN B. en ABR. V. RHIJEN, als vader van zijn onmondig kind, geprocreëerd bij HILLICHGEN v. B. (Prot. Nic. v. Lostadt Nr. 193[a 32]).

Het tweede kind was MACHTILDE, zittende voor de tafel en naar den beschouwer omkijkende. Zij werd geboren den 19 Nov. 1622 en huwde na het testament van haar vader van Febr. 1644 met den procureur JOHAN VAN HOUTEN met wien zij den 11 Aug. 1646 een testament maakt. Zij gaven elkander het vruchtgebruik van hunne bezittingen (Prot. C. VERDUYN No. 192[a 24], fol. 268). Den 4 Sept. daarop volgende is zij reeds overleden, want op dien dag sluit haar weduwnaar een overeenkomst met hare eenige universeele, geïnstitueerde erfgenamen, hare broeders BERNARD en JOHAN (Prot. t. a. pl. fol. 286).

Deze laatste staat in den rechter benedenhoek van het schilderij. Hij was geboren den 16 Maart van een jaar, waarvan alleen de cijfers 162 nog te lezen zijn. Daar zijn vóór hem geboren zusje den 19 Nov. 1622 het levenslicht aanschouwde, is 1624 de vroegste mogelijkheid en aangezien hij den 4 Sept. 1646 over de twintig jaar en mitsdien mondig was, blijft de keus tot 1624—26 beperkt.

Uit het bovenaangehaalde protocol van Not. Lostadt van 19 Maart 1653, blijkt, dat hij toen nog leefde, doch verder vernemen wij over hem niets.

Het schootkindje ELISABETH, geb. 3 Maart 1628, was den 19 Febr. 1644, toen de vader zijn testament maakte, reeds overleden.

Het is trouwens opmerkelijk, hoe de dood woedde in dit schijnbaar zoo kern gezond uitziende geslacht. Vijftien jaar, nadat dit stuk geschilderd werd, waren van de elf voorgestelde personen nog slechts vier in leven, twee jaar later nog slechts twee, en in 1653 alleen nog JOHANNES.

III. JOHANNES DE VEER.

Van dezen schilder berust sinds ongeveer 25 jaar een schilderij voorstellende de Aanbidding der herders in den stal van Bethlehem in de verzamelingen van het Museum Kunstliefde te Utrecht. De handteekening staat op de kribbe. Het schilderij kwam den 24 Maart 1892 onder Nr. 127 in de veiling PHILIPS NEVEN te Maastricht voor, is op doek geschilderd en 0.57 × 0.75 groot.

Het is waarschijnlijk het werk van denzelfden meester, die in 1641 of 42 eene Andromeda aan het St. Jobsgasthuis te Utrecht schonk (MULLER, Utr. Arch. I, blz. 134) en die volgens mededeelingen, mij indertijd door den heer de KRUIJFF verstrekt, den 26 Oct. 1658 en 17 Oct. 1659 in de schepenregisters als kunstschilder wordt vermeld. Hij overleed kort voor 24 Nov. 1662 te Utrecht.

Van zijn overig werk was tot dusver eigenlijk alleen bekend het portret van MEINARDUS SCHOTANUS op het stadhuis te Franeker. Deze geleerde leefde van 1593 tot 1644 en was tot 1637 hoogleeraar in de godgeleerdheid te Franeker, daarna tot aan zijn dood te Utrecht. Het was in 1877 te Leeuwarden tentoongesteld en wordt in Moes, Icon. Bat. onder Nr. 7007.2 beschreven.

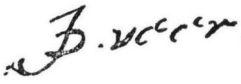
Ik ontmoette van hem eenige andere portretten, die onder valsche vlag in veilingen voorkwamen en waarop ik hier de aandacht zou willen vestigen.

Het eerste hiervan was het levensgroote borstbeeld eener jonge vrouw, eenvoudig in 't zwart gekleed met een fijne sprekende uitdrukking in het gelaat, afgebeeld in een geschilderd ovaal. Het werd bij FRED. MULLER & Co. met de verzameling L. BLOCH uit Weenen den 14 Nov. 1905, onder Nr. 8 en onder den naam van C. JANSSENS VAN CEULEN voor f 510 verkocht en ging naar Weenen terug (op doek 0.74 × 0.59).

JOHANNES DE VEER; Borstbeeld eener jonge vrouw.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

In Juli 1909 ontving ik het ter beoordeeling van DR. G. ROSAUER, 9 Zelinkagasse aldaar en vond bij die gelegenheid, dat het voluit gemerkt was met den naam van .

Bij de veiling had ik reeds aangeteekend, dat het eigenlijk meer op V. D. HELST, dan op C. JANSSENS leek en inderdaad wordt door deze beide namen ongeveer de plaats bepaald, die de maker in onze schilderschool inneemt. Aan JANSSENS herinnert de ietwat in 't bruine spelende toon in de halfschaduwen, aan VAN DER HELST de teekening en uitdrukking der sprekende oogen.

Van minder goede hoedanigheid waren de portretten van een echtpaar, die onder den naam van ANTH. PALAMEDESZ in de veiling van 28 Mei 1918 bij dezelfde firma voorkwamen (Nr. 179, op doek 0,77 × 0.65).

Bij de reiniging bleken zij beide met het monogram gemerkt te zijn, dat vrijwel met dat op het portret der verzameling ROSAUER overeenkomt, waarmede vooral de vrouw ook in de uitvoering groote gelijkenis vertoont. De man houdt de rechter hand voor de borst en aan en in de linker hand zijne handschoenen. Hij heeft lange donkere lokken en een zwart snorretje. Boven links staat zijn leeftijd: Aet. 27. De vrouw is evenals haar man in een zeer eenvoudig zwart gewaad gekleed en draagt een kraag van denzelfden vorm als die op het portret te Weenen. Zij houdt haar rechter hand voor de borst. Haar leeftijd wordt niet opgegeven.

De Visitatie eener Papistische Verghaderinge in 1649

DOOR

J. DE VRIES AZN.

DE Vrede van Munster was gesloten! De Calvinistische kerk was de Staatskerk en de Roomschen werden geduld. Ze mochten geen openbare godsdienstoefeningen houden en hun kerken moesten 't voorkomen hebben van gewone huizen.

De Staten van Holland gingen verder en verboden reeds in 1573 de uitoefening van den Roomschen godsdienst, vooral ook, omdat de begrippen Roomsch- en Spaanschgezind elkander hoe langer hoe meer dekten. Ook het onderwijs der katholieken werd belemmerd, terwijl slechte sujetten uit het noorden, in de katholieke Generaliteitslanden mooie baantjes kregen en toch is door al dien dwang 't katholicisme niet uitgeroeid en wel alleen hierdoor, dat de uitvoering der placcaten minder streng was, dan de inhoud deed veronderstellen.

In vele steden werd de mis openlijk bediend en in Amsterdam gaf de overheid den Roomschen een kerk terug.

De Staten van Holland verdraagzamer geworden door den tijd, namen zelfs katholieken in hun dienst, vooral als zij waren als Graaf TILLY, die van zich zelf getuigde: „Al is de ziel papistisch, het zwaard blijft toch een Geuzenzwaard". Mocht de Fransche gezant schrijven: „De katholieken hebben nooit een

zoo groote vrijheid genoten" en Prof. FRUIN oordeelen: „Vergeleken bij thans was het lot der katholieken zeker beklagenswaardig, vergeleken bij wat ze elders te lijden hadden, was het dragelijk en vergeleken met hetgeen in Roomsche landen de Protestanten verduurden, was het zelfs te benijden", toch waren niet alle authoriteiten in dit opzicht even verdraagzaam, wat ons kan blijken uit 't volgende relaas, door mij gevonden in 't archief van de Ned. Herv. Kerk te Nieuwe Niedorp.

„Den 23 Augusty 1649 Manendagh wesende rechtdagh op den Stadt-Huyse van Nieudorp vergadert sijnde, den Heere Herman Hertman van der Woude, hooft Officier van de Nieudorper Cogge, Hendrik Klaesz, Schoenmaker ende Cornelis Dircksz Kistemaker, Burgemeesteren tot Nieudorp, Mitsgaders Klaes Klaesz., Houtkooper, Arien Pietersz. Moerbeek ende Klaes Jacobsz., Schepenen der stede Nieudorp, de andere regenten van huys en absent sijnde,

Is bij den Officier in 't selve Collegie in consideratie ghebraeht, hoe de gheruchten gingen affirmatief, datter een Paepsche Bisschop van buyten in persoon was ghekomen op den Sijdwind [1]) ende dat van allerweghen wagenen met volck derwaerts reysden, om het formsel, soomen dat noemden, te ontfanghen en haren superstutieusen Godsdienst te plegen.

Ende of wel een vrede metten Koninck van Spanien was geslooten, dat daeromme soodanige ergerlijcke inkomste van Bisschoppen geensints was getollereert ende dat bij voorige placcaten allenthalven, alsmede de conventiculen ende bijeenkomsten waren verboden ende de kas van tollerantie soude sijn van seer quaden gevolge.

Versoeckende daeromme aengemelte Burgemeesteren ende Schepenen datse conformite van vorige placcaten met haren Authoriteyt hem geliefden te assisteeren, ende draghen kennisse van saecken te meer alsoo hij rede verstont, dat hetselve tot groote ergernisse, bij de Gereformeerden wierde ter herten getrocken.

Waerop eendrachtigh is geresolveert gewerden sonder eenigh uytstel op het spoedighste sich gesamenlijcken werwaerts te transporteren omme de saecke te ondersoecken ende te doen, dat amptshalven behooren soude. Tot dien eynde in alderijl, met een rijdende wagen komende op den aenvangh van de Sijdwind voor de Weel, hebben terstont gesien, dat veele persoonen uytwaert aen tot het preeckhuys op de wacht stonden, die met wimpels van neusdoecken malkanderen adverteerden van onse komste.

Daerop herder aenrijdende tot aen het preeckhuys vonden aldaer een ontelbare menichte van menschen, soomen seyde wel tot drieduysent in 't getal, van alle te samen gekomen bijeen, zijnde de weg daeromtrent heenen, alsmede het erf ende bogaert ende de naburige huysen, erven ende bogaerden met menschen, mannen vrouwen ende kinderen alsmede met wagenen ende paerden vervult, ghelijk mede het preeckhuys, doch kwamen de lieden, veele met doecken ghebonden om het voorhooft, op onse aenkomste meest alle het preeck-huys uytgeloopen.

Ende wij met een seedige couragie, de voor-poorte, die sijlui toehielden, geopent krijghende, sijn gesamentlijck door het volck de zuytdeure van het preeckhuis ingekomen.

Den Officier en de Dienaer terstont het preeckhuys, galderijen, kamers en de celletjes soeckende en konden den Bisschop soo men die noemden (hoewel wij naderhant berecht zijn geworden, of het een suffragaen van den Paus soude zijn) geaccompaingeert met twaelf, ende soo sommigen willen segghen wel twintig vreemde Papen (uyt nabuerige quartieren meest te samen gekomen) niet vinden, maar waren gesamentlijck soo het naderhant bleeck op onse aenkomste ghe-esscappeert ende ontvlucht.

Ende komende bij het Autaer, vonden hetselve gedeckt ende alles tot haren Gods-dienst opgestelt, doch dattet al veele op onse aenkomste afgeruckt, ende hier en daer bij articule nederlagh.

---

[1]) Thans het dorp Zijdewind.

Waerop goetvindende om alle peryckelen van overvallen te worden, sooveele mogelijcken voor te komen de deuren te sluyten ende de luijcken van buyten voor de vensters te doen.

Namen bij ons in op hare aenkomste ende versoeck eenen Willem Albertsz. ende Pieter Cornelis Dissel, twee van de voornaemste papisten in de vergaderinge, woonende op den Sijdwind.

Dien wij vraeghden, wien aldaer den dienst gedaen hadde, welcke in het eynde nae eenighe bewimpelinghe ende ontkenninghe voor antwoort gaven, datse dien persoon niet en kenden doch datse wel gehoort hadden dat hij wat meer was als haer Priester: Willem Albertsz. verklaerden daer-en-boven dat hij verstaen hadde of hij uyt Vranckrijck soude zijn.

Den officier door den dienaer van Justitie eenige beelden ende andere ornamenten van het autaer beginnende bij malkander af te setten quam daerop een groot geroep voor de vensters van buyten, sulcx niet te willen lijden, roepende eenighen met den Schout niet te doen te hebben, op hem niet te passen, hij mochte inventaris nemen, sij waren uyt het recht niet gewassen.

Welcken volgende wij door onsen Secretaris de goederen op, ende an het autaer zijnde, alsmede eenen staf met een breet lofwerck aen het eynde schijnende den Bisschops, ofte Suffragaens scepter, met gouden knoopen, in geschrifte deden inventariseeren.

Welcke den Officier aldaer als mede het geheele preeck-huys uyt den name van de Hooge Overigheyt in presentie ende aen ghemelte Willem Albertsz. ende Pieter Cornelisz. Dissel dede arresteren, ende henlieden scherpelijck door den bode interdiceeren, deselven niet te alieneren, verduysteren ofte vervoeren, haer voorts in boeten beslaende, over soodanige vergaderinge ende bijeenkomsten in qualite van 't geheele corpus, alsoo het selve aen alle persoonen niet en konde worden gedaen, hoewel, wel eenige van de voornaemste die wij kende bij ons schriftelijck waren genoteert. Voor welck arrest, interdict ende boeten Willem Albertsz. ende Pieter Cornelisz. Dissel haer constitueerden borgen, onder verbant van hare personen en goederen, elcx een vooral in solidum, volgens schriftelycke acte onder den gemelten inventaris gestelt.

Versochten voorts aen de voornoemden Willem Albertsz. ende Pieter Cornelisz. Dissel dat se ons den Bisschop ofte preeckheer souden aenwijsen, doch verklaerden deselve niet te weten:

Ende hiermede besigh sijnde, sonder yetwat in 't alderminste te beschadigen, sochten verscheyden personen door deuren ende vensters in te breecken, de luycken van de vensters opbreeckende met voornemen, soo sy met dreygementen ende scheltwoorden te kennen gaven, ons te verdrijven ende offenceren ofte anders te massacreren, welcke door den Officier ende dienaer specialijcken met bloote degens geladen pistoolen, wierden terug gekeert.

Ende verder ondersoeckende na den persoon van den Bisschop, versoeckende aen de vsz. persoonen de sleutel van de onderkiste van het autaer, alsoo vermoet wierde, door haestigheyt den Bisschop daerinne verborghen te zijn, hoewel wij naderhant bericht werden, dat hare kostelijckheden ende ornamenten daerinne wechgesloten souden sijn geweest.

Konden die niet verkryghen, alsoo sy seyden deselve niet te hebben, oock niet te weten, ende daerop noch yets verblijvende.

Zijn het volck in grooten getale van buyten op het huys aengevallen ende eerst door de deure in de zuyt-hoeck, daerna door de deure in de oost-hoeck inbreeckende, roepende: Wat is hier? Zijn wij niet eenen Schout machtig?

Doch zijn deselve gewapenderhant met puer ghewelt houwen ende steecken door den Officier en Dienaer doen retireren.

Den Dienaar de deur wederom sullende sluyten, smeet het volck van buyten geweldigh met stucken houts daertegens in. Daerna een derden aenval doende, kreghen de noordwest deure open, alwaer se stocken en palen gereet hadden, en de Dienaers, soo men seyde, van den Bisschop mede bij der hant zijnde, met Pistolen in de sack ende degens op de zij.

Maer wierden als vooren gewapenderhant door den Officier teruggedreven.

Al het welcke noch niet genoegh zijnde, is het volck, hoe langer hoe booser wordende, hoewel bij ons alle discretie wierde belooft, echter op de deuren ende vensteren aengevallen,

soeckende met groote dreygementen ende gruwelycke scheltwoorden, daertegens in te komen brengende stocken en palen rontsomme aen het huys, delvende steenen uyt den straet, soo ons van yemant van buyten, door een venster wierde berecht, houdende het huys rontsomme, wel twee uren langh beset, so dattet niet mogelijck was voor ons daer uyt te komen, roepende en schreeuwende dat wij waren gheweldenaers, ende dat wij noch den Officier om haer te storen geen macht en hadden; ende of den Officier daerop uytriep dat het geent ghedaan wierde, was uyt last vande Staten van het Lant, Hoogh-Overigheyt, ende Hoven van Justitie, ende datse wel voor haer souden sien, dat het geene sy hem aendeden datse de gemelte Hoog-Overigh souden aendoen.

Riep het volck echter ofte veele onder haer. sij vraegden na het Hof ende Staten niet. die hadden geen macht om hare vergaderinghe te beletten, met sulcke of diergelijcke woorden, sij hadden haer vrijheyt verkregen door de Vrede, roepende voorts: alle Officieren laten 't toe, ghij alleen maeckt ons het spul, ghij zijt een geweldenaer, een Vrede-breecker, belooven U het sal komen ter oore van den Koninck van Spangien, met veele dreijgementen meer. Drongen ons verder men soude haer acte geven dat men niets van daer soude voeren, 't welck toegestaen zijnde, begeerden wijders. dat het geschrift ende den Inventaris bij ons gemaeckt, haer voorgelesen ende in eeniger handen onder haer volck overgelevert soude werden, dat mede toegestaen zijnde, begeerden noch veele ende verscheijden dinghen, als namentlijcken, dat den Officier soude geven acte dat hij niemant soude molesteeren (hoewel niet toegestaen) ende andere meer.

Ende wanneer wij maer in eenige poincten weygerachtigh waren, was den roep ter stont onder 't volck, 't sa, 't sa, laet ons aen vallen, zijnde door niemant te verspreecken. En de geduerigh daerop aenvallende, hebben ons eyntlijcken ghedwonghen, of souden alle overvallen ende gemassacreert hebben gheworden, dat den Officier de gemaeckte Inventaris van goederen, eenige van de voornaemste persoonen ons bekent, de acte van arrest ende borghtogte voor haer voeten t'eene maele souden aen stucken scheuren, het welke den Officier om leven noch sterven niet willende doen.

Hebben wij. hoorende en siende al het ghenaers bevende alteratien ende dreygementen, ende dat het op het uyterste was ghekomen, geen ander middel ter werelt siende ons lijf en leven te salveren, de gemelte Inventarisse ende acte van Borghtogte, door onsen secretaris teghens een venster uyt voor het volk t'eenemael aen stucken doen scheuren, ende aen sijn hant, in de hant van eenen Cornelisz. Jansz. Vennicker, Paeps Vroetschap tot Winckel do en beloven op lijf ende leven, dat niet een letter meer diesaengaende bij ons berustende was, ende datse niets ter werelt van daer souden voeren. Kregen daerop in alderhaest de oostdeur open, blijvende Willem Albertsz. en Pieter Cornelisz. Dissel borgen als vooren ende passeerden met den wagen alsoo van daer. Daerbuyten zijnde, verstonden wij haest daernae door anderen ende mede uyt den mont van Papisten, in de vergaderinghe present gheweest zijnde, dat den Bisschop nevens verscheyden Papen wel ghewapent waren met degens op de sij ende pistoolen in de sack, gehabitueert als Militaire persoonen, datter mede veele lieden uyt verscheyden quartieren (ende stede-lieden van Enckhuysen, Hoorn, Alckmaer ende gewapent) present waren, onder welcke dat verscheydene riepen: Blauter in, bruyter in, wij staender voor, konnen 't met gelt boeten, ende dat het Sam(??) was, soo haest bij den Officier geschooten wierde, dan mede toe te schieten ende massacreren: dat sommighe oock voorgaven, om ons met het Preeckhuys met al te doen verbranden ende dat 's avonts na ons vertreck omtrent ten vijf a ses uuren, den Bisschop ofte suffragaen, ghewapent te Paert met Pistolen op den Sael, met noch eenighe te Paert ende noch een waghen vol, daer voerman van was, eenen Theunis Pietersz., door den Heer — Huygen — waert mede van daer is geesschappeert.

Verclaerende onsen Voerman Jacob Cornelisz. Oosterleek, dat de lieden om 't huys, menighte van stocken ende paelen rontsomme het huijs hadden gebracht, seggende tegens hem: dou schelm, waerom hebstouse hier gebracht, dou machtse den Officier doot brenghen tot Nieudorp, maer niet levendigh, bruytse allegaer mette wagen van den Dijk ende haeltser niet weer uyt met veel andere Injuriën ende vilanien meer tegens ons uytspouwende.

Ende alsoo wij, met groot peryckel onse lyt ende leven van die Charge hebben gesalveert,

met achterlatinge van onse geschriften als voren, hebben wij niet kunnen naerlaten van de voorsz. feytelen actiën, dese acte ende verklaringhe in gheschrifte doen depesscheren, omme nae behooren, t'oirconde hebben wij desen gesamentlycken ondertekent onder betuyginge van den Eed by elck van ons in den aenvanck onser respective bedieninge gedaen, dato ut upta, ende was onderteyckent H. Hertman van der Woude, Hendrick Cornelis Schoenmaker, Cornelis Dircksz. Kistemaker, Klaes Klaesz. Houtkooper, Ariën Pietersz. Moerbeek, Klaes Jacobsz., K. van der Bijl, Secretaris.

Onder stont accordeert metten principalen bij mijn Secretaris voorsz. t'oirconde K. van der Bijl.

Onderstont naer collatie is desen daermede bevonden te accordeeren, bij mijn ondergeschreven Not. Publ. binnen Alcmaer residerende op den achtsten Septemb. 1649 ende was geschreven J. de Jong Not. Publ.

Heeft van Goyen te Haarlem gewoond?

DOOR

DR. A. BREDIUS.

MEN heeft altijd aangenomen, dat de geestigste onzer landschapschilders, wiens vroege werk zoo nauw verwant is aan dat van ESAIAS VAN DE VELDE en SALOMON RUYSDAEL geruimen tijd te Haarlem vertoefde.

Wanneer men echter VAN DER WILLIGEN's „Peintres de Haarlem" opslaat, zoekt men tevergeefs VAN GOYEN'S naam in het Register. En aan de hand der documenten zien wij, dat hij van Leiden, waar hij geboren werd, en lang vertoefde, naar den Haag trok en daar bleef, terwijl ESAIAS VAN DE VELDE, een zijner leermeesters er hofschilder werd en stierf.

BODE schrijft nog wel [1]), dat VAN GOYEN tweemalen te Haarlem vertoefde, tenminste hij zegt:

„Dann geht er mit 19 Jahren (dus 1612?) auf Reisen um im folgenden Jahre „*noch einmal* in Haarlem zu einem Meister in die Lehre zu gehen, zu ESAIAS „VAN DE VELDE".

Voor dit vroege bezoek aan Haarlem hebben wij echter geen enkel bewijs. Mogelijk is het, maar hij kan ESAIAS VAN DE VELDE ook elders, te Amsterdam of te Leiden hebben leeren kennen.

---

[1]) In zijn „Meister der Holländischen und Vlämischen Malerschulen.

Toen ik de enkele blaadjes nog eens doorzag, die van het eens zoo rijke Archief van het Haarlem'sche St. Lucasgilde overgebleven zijn, vond ik de volgende korte aanteekening:

1634 - 1635.

5 September 1634. Bekeurde boeten:

van Mr. J. v. GOOIEN: *f* 3 : 0 : 0.

Hij was er dus wèl geweest, maar eerst laat. En nu de nadere uitlegging! In de Memoriaelen van de resolutieën van Haarlem's vroedschap lezen wij:

18 Augustus 1634. YSAACQ RUYSDAEL als borge sijnde voor JAN VAN GOYEN, gearresteert van Deecken en Vinders van t St. Lucas Gilde alhier ter stede, ter saecke deselve VAN GOYEN hem hadde onderwonden ten huyse van voorn. RUYSDAEL (sijnde geen vrij meester schilder, dan alleenlyck te boeck bekent voor leerknecht en oock voor kunstvercooper) te schilderen, en deselve VAN GOYEN daerover was bekeurt, es verstaen, dat d'voorsz. RUYSDAEL de boete van drye gulden aen d'voorsz. Deecken en Vinders voor denselven VAN GOYEN sal betaelen en voldoen.

Lang heeft diens oponthoud in de Spaarnestad dus denkelijk niet geduurd. Maar lang genoeg om invloed op den schilder of van hem uitgaande na te laten; indrukken van het vroege werk van SALOMON VAN RUYSDAEL ... of was het niet eer de laatste die indrukken van VAN GOYEN ontving?

Bode zegt nog: „Da sich VAN GOYEN in Haarlem nur als Schuler des ESAIAS VAN DE VELDE aufhielt, zu einer Zeit als ... SALOMON VAN RUYSDAEL erst etwa 12 Jahre alt war ... ist eine engere Beziehung zwischer beiden Kunstlern unwahrscheinlich."

Thans wordt de groote verwantschap van de SALOMON RUIJSDAELS van 1630—1640 met de VAN GOYENS uit dienzelfden tijd eerst verklaarbaar. Het zijn de „groene", de bruingeele SALOMON RUYSDAELS die zoo sterk lijken op die heldere stukken in lichte groene tinten geschilderd uit VAN GOYEN'S tweede periode. Dan komen de bruine landschappen, die weer plaats maken voor de koele, grijze stukken van ± 1650—1656. Maar nog iets leert ons dit korte document. Er is veel geschreven over de vraag, of ISAACK VAN RUYSDAEL ook geschilderd heeft, of alleen maar „ebben lijstemaker" was. Bode schreef hem een aantal landschappen toe, waarvan het fraaiste gebleken is een WK (aanéén) gemerkt stuk, en wel het meesterwerk van WOUTER KNYFF te zijn. (Museum van Leipzig.) Elders[1]) deelde ik echter mede, dat volgens zeer oude Inventarissen

[1]) Oud Holland, 1915.

ISAACK VAN RUYSDAEL toch enkele landschapjes moet geschilderd hebben. En zie daar, hij is inderdaad nog als „leerling" in het St. Lucasgilde opgenomen geweest, zal toen die stukjes geschilderd hebben, maar ziende, dat hij niet verder kwam, werd hij geen meester van het gilde maar hield zich verder met kunsthandel en lijstemaken bezig.

Vermoedelijk nu had hij VAN GOYEN over laten komen, om voor zijn handel met de vlugheid en virtuositeit die wij van hem kennen, in korten tijd een aantal „plankjes" afteleveren, die — wij weten ook dit — toen maar luttele guldens opbrachten. De drie guldens boete wordt dan ook door den „kunstvercoper" betaald.

KORTE MEDEDEELINGEN.

I. EEN NOG NOOIT AFGEBEELD MEESTERWERK VAN FRANS HALS.

In Bode-Binder's in 1914, voor het uitbreken van den oorlog verschenen prachtwerk, waarin alle toen aan de samenstellers bekende schilderijen van Frans Hals zijn afgebeeld, leest men aan het slot van het Vorwort; „Nur von Madame Brugmans in Brüssel, die das köstliche Kinderbild von F. Hals besitzt, sind wir auf unsere Anfragen ohne Antwort geblieben."

In hetzelfde lot hebben vele anderen gedeeld, die hetzelfde gevraagd hebben, of getracht hebben het stuk te zien te krijgen.

Mij is dit éénmaal gelukt en daardoor heb ik van het schilderij onder Nr. 430 van mijn Beschr. u. Krit. Verzeichnis eene voldoende beschrijving kunnen geven.

Kort geleden vond ik onder de naamlooze teekeningen in 's Rijksprentenkabinet het hier afgebeelde blad, waarin ik zonder moeite het schilderij van Mevr. Brugmans herkende en dat ik mij haast hier in reproductie weer te geven.

Het is een lijnteekening met de pen, uit het laatste der XVIIIe eeuw, toen het schilderij nog in Nederland was. Den 10 April 1829 werd het met de verzameling J. A. Bennet te Leiden onder Nr. 58 voor de kapitale som van *f* 25 verkocht. (Thans is het waarschijnlijk vier à vijf ton waard!)

In Leiden leefde Pieter de Mare (1757—96), die meer dergelijke teekeningen in omtrek maakte, die voor den plaatsnijder bestemd waren. Zoo bestaat er van hem een prent naar Lucas van Leydens Laatste oordeel in drie bladen royaal folio. Het is mogelijk, doch volstrekt niet zeker, dat deze teekening ook van hem is en bestemd was als voorbeeld voor een prent te dienen.

Natuurlijk geeft zij de schitterende eigenschappen van het oorspronkelijk werk in geenen deele weder. Geheel afgezien van de kleur mist men er de perspectievische wijking en den breeden penseelstreek van den meester geheel in. Zoolang er evenwel geen betere afbeelding van het stuk bestaat, meen ik goed te doen deze door den druk te vermenigvuldigen. C. H. D. G.

II. BEELDHOUWWERK VAN J. B. XAVERY.

In het „Memorieboeck" van Adam van Broeckhuysen, kapitein en commandant van een compagnie gardes, dat gevonden wordt tusschen de stukken van het rechterlijk archief van het dorpje Chaam in de Bar. van Breda, bewaard in het Rijksarchief te 's-Hertogenbosch, vindt men de volgende curieuse aanteekeningen:

(1738). Den 2 Junij. Bij Xaverij mij laaten boutseren, geseten van 4 tot 7 uren, het wesen ten rauwsten op de plaat gebragt en de borst aangedouwd.

Den 4 Woensdag van 4 tot over 5 ure het wesen verbeterd.

Den 6 van half 4 tot half 6 't wesen in staat gebragt.

Den 7 van half 4 tot ses het wesen volkomen afgemaakt.

De paruyk gebockelt, harnas en das geformeert en verder heeft hij het daarna alleen afgemaakt.

(1741). Junij Dijnsdag de 6 het pourtret van mijn door Saverij, geboutzeert op de form als dit was, in den hoven doorgebosten, omdat de plaat, daar het aan vast is, van de selve stof is, daarom op een houte plaat te hegten.

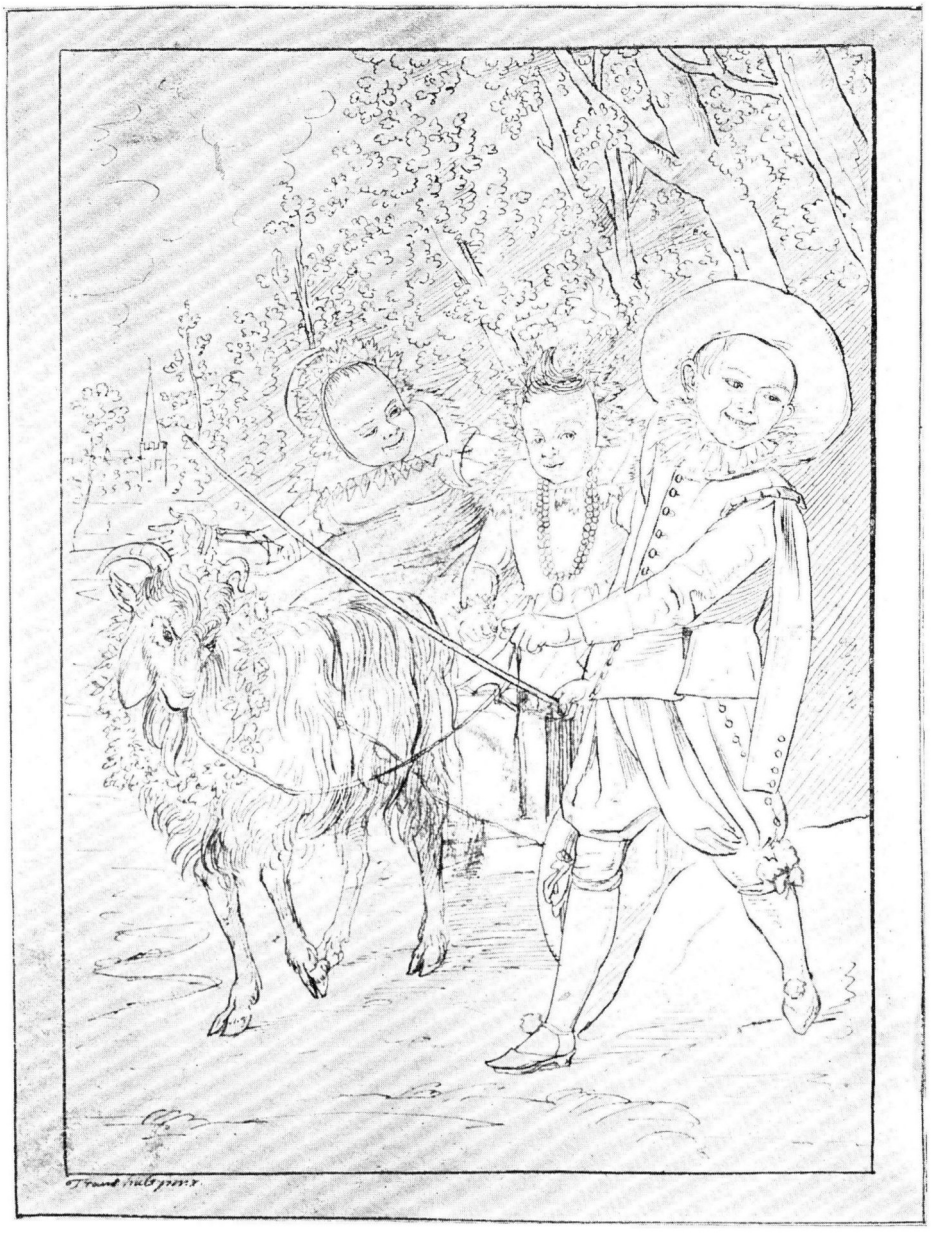
Woensdag 7 namiddag so goet als het wese afgedaan.

Ju ij 6 gemonsterd.

(1742), (Julij). Mijn voogemelde (*sic*) portret afgemaakt sijnde, was Xavorij, den meester den Mas, bij hem gemaakt, op de spits van de zaaltrap tot Breda setten, en na Braband gaande is gestorven.

Heb het bij de schilder zijn broeder Berestein laten afhalen en beyde bij quitantie betaald den 30 deser.

Mr. J. P. W. A. SMIT.

Penteekening naar een schilderij van FRANS HALS in het bezit van Mevr. BRUGMANS te Brussel.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

Bijdrage tot de kennis van de Kleederdracht in de Nederlanden in de XVIe eeuw,

naar archivalische en litteraire gegevens en volgens de monumenten der beeldende kunst in chronologische ontwikkeling der afzonderlijke kleedingstukken gerangschikt

DOOR

JONKVROUWE DR. C. H. DE JONGE.

Vervolg.

HOOFDSTUK III.

DE „CRAEGHE".

IN aansluiting bij de bespreking der mannenkleeding, die door het ontbreken van voldoende afbeeldingen, waar op men het geheele costuum zou hebben kunnen zien, nog zooveel questies onopgelost of althans problematisch liet, wil ik trachten aan een tot dusver slechts terloops aangeduid kleiner onderdeel: den kraag, de ontwikkeling gedurende de XVIe eeuw nog eens nauwkeuriger te volgen.

Wanneer, in het eerste tiental jaren van dit tijdvak de paltrok niet meer tot boven aan den hals aansluit maar vrij laag, hetzij vierkant of rond uitgesneden, op de borst eerst begint, zien we daarboven het hemd uitkomen. In de wijze, waarop dit zichtbare hemd wordt afgewerkt en gedragen,

84 1508

85 1521

kunnen wij wederom eenige vaste typen onderscheiden. Het ligt voor de hand uit te gaan van het type, dat niets anders oplevert dan het ongezocht effect van het ingerimpeld hemd met zoom, waar dus de nuttigheidsvorm zelve tevens als constructieve siervorm dient.

Type I A. — (Tabel VI, no. 84. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XXV en XXVI). Het model van deze afwerking aan den hals (Halsausschnitt) is nog onvast. Gewoonlijk is het hemd rond uitgesneden en wijd en soms niet eens aan beide kanten zichtbaar, zooals men toch verwachten zou van een kleedingstuk, dat bij den uitgesneden paltrock noodzakelijk tot voltooiïng van het geheel behoort. Het doet, vaak scheefhangend en slordig gedragen, nog te veel aan bij ongeluk zichtbaar ondergoed denken en lijkt bij de vroege voorbeelden van 1508 en omstreeks dien tijd geenszins gelijkwaardig in zorgvuldige afwerking aan de bovenkleeding. Latere voorbeelden, 1515, 1516, 1524 (zie bijlage I pag. XXV) hebben wel het eenvoudige karakter behouden, maar vertoonen het nonchalant-toevallige in het dragen niet meer. Dit eenvoudige type komt weinig voor en schijnt in het algemeen spoedig vervangen te worden door het met versierden zoom afgewerkte hemd, de z.g. „ghefronste craeghe".[1]) (Tabel VI no. 85. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XXV en XXVI.)

[1]) Dat de „craeghe" ook als surrogaat voorkwam — evenals het z.g. „frontje" voor een overhemd in onze dagen — bewijst de volgende plaats bij CORN. EVERAERT. (Zie bijlage III Litteratuur. pag. XLIII):

S. Siet daer een nyeuwe / ghefronste craeghe
Om elckerlyc Vlamync Wale / ofte juradieus.
E. Wat au dats ommers / seker wat nyeus.
Ic wilde wel weten van desen fatsoene
Watmer mede / pleicht te doene
Twaere goet dat men mij 't verlanghen stremde.
G. Om elckerlyc Sulc Scaemel die maer een hemde
An te doene heift / tsy ghefronst of plat.
Wanneer et vuul zy of by twasschen nat
Sulc een craeghsken slooft hij over thooft.
E. Wats dan?
S. Elckerlyc worter bij verdooft
Want al waert dat Sulc Scaemel / stoude of clemde hiet
Elckerlyc et voor / een gheheel hemde ziet
Ghelyc de onderhalscleers van de vrauwen.

Ook in deze benaming ziet men reeds, dat het op den kraag, op het boord eigenlijk aankwam, nu de zichtbaarheid ervan een vereischte was geworden. De technische bewerking komt geheel met het moderne „smokken" overeen, terwijl wij tegenwoordig aan fronsen de beteekenis rimpelen hechten, die in betrekking tot gene techniek de eenvoudigere moet genoemd worden. Ik zal in het vervolg de termen „gerimpeld, gefronst" tegenover „gesmokt" gebruiken, ter differentieering der voorbeelden.

Het is noodig hier nader te beschrijven, hoe „de gefronste craeghe" er eigenlijk uitziet om daardoor tevens technisch te verklaren, hoe het overige zichtbare gedeelte van het hemd aan zijn vorm komt.

Wanneer men door de techniek van het smokken een gecompliceerd ruiten patroon als eindiging van het hemd verkrijgt, zal de inrimpeling van de losse stof van het hemd, ontstaan door den ondersten ingehaalden draad, een regelmatig rythme van plooien krijgen. Ditzelfde rythme ontstaat aan den bovenkant van het boord boven de gesmokte strook en ziet er dan uit als een ruche. Nu is er geen bezwaar tegen, dezen bovensten ingehaalden plooirug met den naam van ruche te betitelen, mits men er niet onder versta een zelfstandig strookje, dat afzonderlijk aan de boordeindiging is genaaid. Hiervan is tot ongeveer 1550 geen sprake, zooals ik nader zal aantoonen.

De voorbeelden voor het liggende, gesmokte boord zijn talrijk, vooral uit de jaren 1520 en 1521, bij DÜRER tijdens zijn reis in de Nederlanden, bij LUCAS VAN LEYDEN, bij MATSYS en den MEESTER VAN DEN DOOD VAN MARIA, etc. (zie bijlage I pag. XXV en XXVI.) Op een miniatuur van den Hortulus Animae, 1517—1523, en ook op het portret van BART BRUYN zien we dan, dat deze kragen ook wel met gouddraad werden gesmokt.

Type I B. — (Tabel VI no. 86 - 89. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XXVI en XXVII). De voorbeelden

86 1513

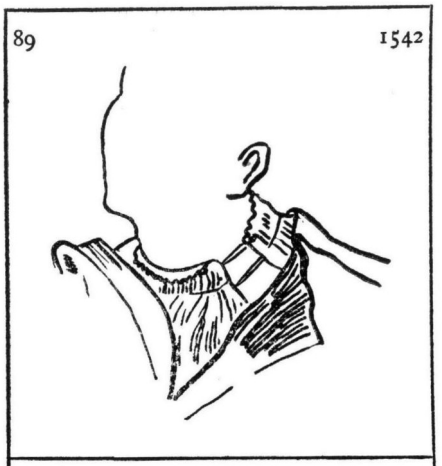

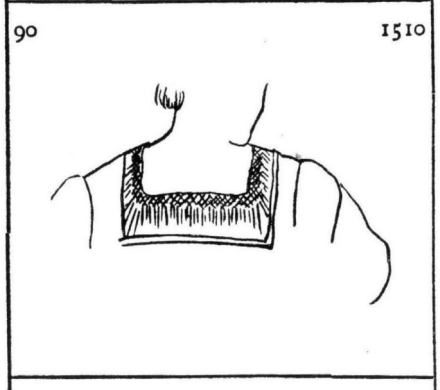
87 1519 (?)

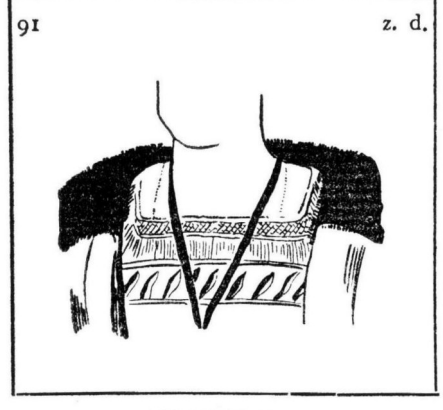

88 1541

van ± 1520 bij bovengenoemde meesters leveren ons echter toch geen terminus post quem. Hiertegen pleit een eenigszins afwijkend type van den kraag, — dat niet in constructie of techniek verschilt van het vorige, maar wel hierin, dat het hemd nu een staand boord heeft. Al in 1514, 1516 vinden we voorbeelden van een staanden gesmokten kraag bij DÜRER, (LIPPMANN 532, 533, 262) terwijl het Jongensportret en-profil van LUCAS VAN LEYDEN in het Britsch Museum, van 1513, het éérste voorbeeld is van een gerimpelden staanden kraag (Tabel No. 86). Op de prent van P. CORN. KUNST, — de geboorte van Maria voorstellend — gedateerd 1517, komt een gesmokte kraag voor, terwijl het, om de dateering veel bestreden, zelfportret van LUCAS VAN LEYDEN te Brunswijk weer een gerimpelden kraag heeft.[1]) (Tabel No. 87). Voor de talrijke voorbeelden zie men de lijst Bijlage I pag. XXVI en XXVII die nog gemakkelijk aan te vullen zou zijn. De houtsneden in de Cronyck van Vlaenderen schenen mij toe hetzelfde type weer te geven, al schijnt het wat eenvoudiger bewerkt, wat in dezen wellicht minder aan de kleederdracht dan aan de techniek van den kunstenaar zal moeten worden toegeschreven.

Slechts zelden vond ik een afbeelding, waarop men zien kon, dat deze kraag op zijde, ter hoogte van den schouder, met knoop en lus wordt gesloten. Deze sluiting vindt men echter o.a. bij DÜRERS portret van zijn broer (LIPPMANN 533) van 1514, nog op een later mansportret (LIPPMANN 360), op het mansportret van JAN GOSSAERT in de National Gallery te Londen (Cat. 656) en op het schilderij van M. VAN ROEMERSWAEL — een advocatenkantoor voorstellend — van 1542 (München Pinakotheek Cat. 139. Tabel VI No. 89). Wellicht mogen we deze sluiting dus ook voor de andere kragen aannemen.

Eenige exemplaren zou ik hier bovendien uit mijn

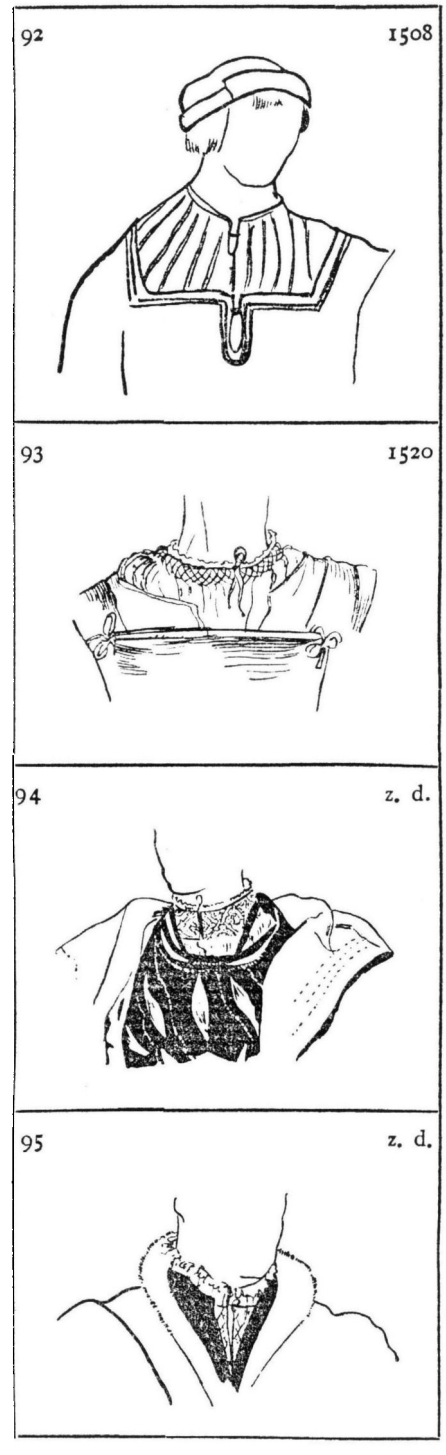
1) De dateering van het zelfportret van LUCAS VAN LEYDEN kan door het costuum voorloopig nog niet met besliste zekerheid op 1519 gesteld worden, al zou men er sterk toe overhellen dezen datum meer dan dien van 1509 (1510) te vertrouwen in verband met de andere gegevens, Voorbeelden van gerimpelde kragen vóór 1510 vond ik tot dusver niet. Al deel ik dus de meening van den Heer F. VERMEULEN (Onze Kunst Dl. XXVII 1915, pag. 98 vlg.), wat betreft de dateering, tegen zijn bewijzen uit de costuumgeschiedenis heb ik mij uitgesproken in een artikel in het Bulletin van den Ned. Oudheidk. Bond 1916, p. 248 vlg.

materiaal willen lichten ter nadere bespreking van de wijze, waarop deze kragen volgens de voorstelling op de schilderijen onderling van maaksel verschillen. Allereerst het zelfportret van LUCAS VAN LEYDEN. Hier is de inrimpeling grof, en het boord toont de rimpeltjes in verschillende richting, waaruit ook volgt, dat de z.g. ruche een veel grootere zigzag gaande lijn vertoont dan bijv. op het portret van CORN. VAN DER DUSSEN, waar het smokpatroon zeer stijf en vast in elkaar zit en dus ook het beloop van de ruche een veel compacter in elkaar gedrongen figuur oplevert. Op de familiegroep door B. BRUYN, te Peters, burg, draagt de vader een kraag, waaruit men heel duidelijk de makelij uit één stuk kan zien. En ook is het karakter, of beter gezegd het rythme van het smokpatroon duidelijk op het mansportret van JACOB CORNELISZ te Amsterdam (1533), dat door zijn afwisseling van klein en groot een ruche doet ontstaan, dat weer geheel afwijkt van de tot dusver opgenoemde.

Zoo zien we dus in de geschilderde voorstelling deze kragen duidelijk gedifferentieerd. Maar tevens blijkt hier ook, dat ze toch behooren tot één en hetzelfde soort van maaksel. Bij minder goede schilderijen, als bijv. het mansportret uit Alkmaar (Provenhuis van PALINC en VAN FOREEST, Tent. Utrecht 1913, Cat. 183) zou men door de houterige manier, waarop inrimpeling patroon en ruche zijn weergegeven, werkelijk den indruk kunnen krijgen alsof hier een apart ruche was aangezet, indien niet een vergelijking met de tallooze andere beter-geschilderde voorbeelden deed zien, welke bedoeling wij moeten veronderstellen.

Hoe ontwikkelt dit type zich nu verder?

Een stelselmatig crescendo van de grootte van de ruche is niet aan te wijzen. Naast elkaar vinden we groot en klein reeds omstreeks 1519, en dit blijft hetzelfde als we de voorbeelden van ± 1530 en 1533 vergelijken. Toch is er een enkelen keer, zou men zeggen, een reden voor het zelfstandig worden van het geplooide strookje. Zoo bijv. op het portret van AERT VAN DER GOES. Daar

96 1544

97 1556

98 1563

leidt echter het bijzondere geval er eenigszins toe. De paltrock sluit hoog aan den hals, zoodat men van den kraag slechts de ruche ziet. De witte afsluiting heeft hier dus een belangrijke functie als eenigen overgang tusschen de donkere kleeding en de gelaatskleur. (Tabel VI No. 88). Maar of we hier werkelijk al te doen hebben met een los opgenaaide ruche — zooals dat in latere jaren het geval is, men vergelijke de Schutterstukken van DIRCK JACOBSZ (o.a. 1557, Amsterdam R. M.) — is hier niet na te gaan.

Behalve de effen witte gesmokte patronen, zijn ook de gekleurde halskragen niet ongewoon (zie de chronologische lijst. Bijlage I. Pag. XXVII.)

Type II. — (Tabel VI No. 90 en 91. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, pag. XXVII en XXVIII). Dit type houdt eenig verband met type I A, doordat beide laag zijn uitgesneden. Hieraan zien we evenwel duidelijk de bedoeling een vierkant of ovaalvormig uitgesneden décolleté te maken. Vroege voorbeelden zijn er reeds van 1510, (Tabel VI No. 90), terwijl de paar bekende portretten van Bisschop PHILIPS VAN BOURGONDIË er op wijzen, dat ook vóór 1524 deze mode nog in aanzien was. (Tabel VI No. 91). Men vindt talrijke voorbeelden bij portretten uit de voorname wereld, maar de prenten en schilderijen van LUCAS VAN LEYDEN duiden aan, dat ook de burgerij deze kleedij droeg. Ik meen te mogen aannemen, dat nà 1525 dit décolleté niet meer in de mode bleef. Althans alle voorbeelden ontbreken na het éérste kwart der 16e eeuw, indien men tenminste aanneemt, dat de houtsneden van 1531, die in de Cronyck van Vlaenderen zijn opgenomen, gemaakt zijn naar vroegere portretten, wat mij waarschijnlijk voorkomt.

Type III A. — Met type III A (Tabel VI No. 92 en 93. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, pag. XXVIII) gaan we uit van het hemd, dat v a n v o r e n wordt gesloten. (Tabel VI No. 92). De voorbeelden hiervoor zijn schaarsch en meestal uit den vroegsten tijd. Zij toonen een zekere verwantschap met type I A. De dracht is uiterst eenvoudig, met weinig of zelfs zonder eenige versiering, terwijl daarnaast aan hetzelfde type de liggende gerimpelde of ge-

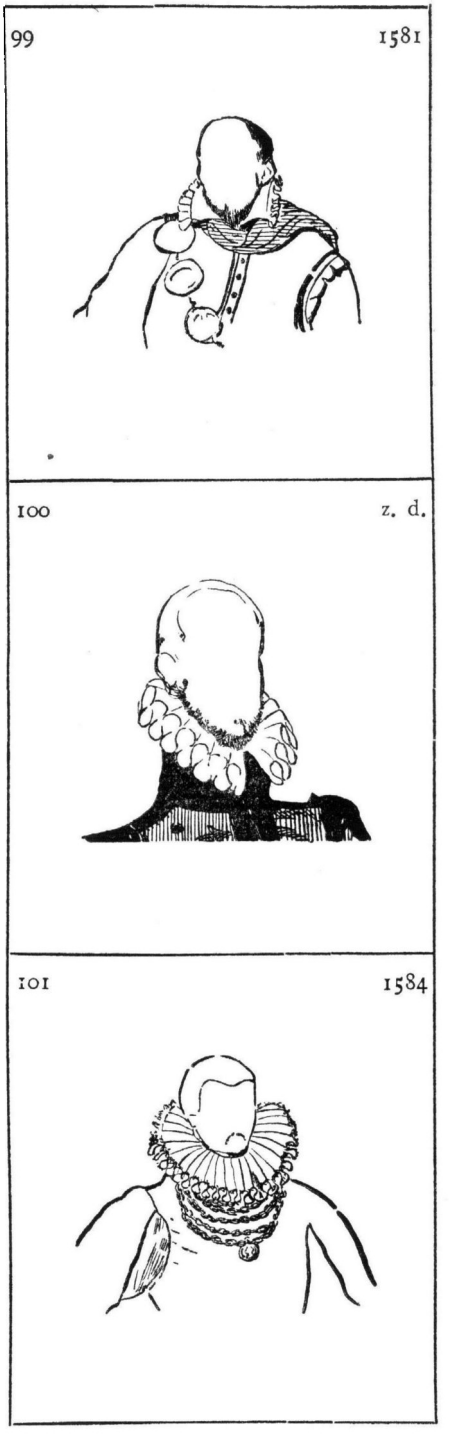
smokte kraag voorkomt, juist zooals we bij type I A. hebben waargenomen. (Tabel VI No. 93) Men vergelijke slechts de talrijke teekeningen in DÜRER'S Skizzenbuch om zich te overtuigen van de algemeenheid dezer kragenmode om streeks 1520.

Type III B. — Daarnaast komt misschien even veelvuldig het staande gesmokte boord voor, dat van voren wordt gesloten. (Tabel VI 94 en 95. Meerdere voorbeelden Bijlage I pag. XXVIII en XXIX). Geteekende portretten door LUCAS VAN LEYDEN uit de jaren omstreeks 1520 geven daarvan reeds een voorbeeld; maar ook nog later hebben we voor dezen variant III B goede specimina. Ik noem slechts costuums op de zijvleugels van de triptiek van DIRCK JACOBSZ, kort na 1529 gemaakt, of het jongensportret van SCOREL van 1531 en het boven reeds genoemde schilderij van M. VAN ROEMERSWAEL van 1542.

Toch valt bij dezen vorm ook een vergrooting der ruche op te merken na 1530. Het portret van den raadsheer VAN AICH in de „Sammlung Huldschinsky" te Berlijn door B. BRUYN moet althans na 1530 geschilderd zijn, daar wij het geboortejaar van den geportretteerde kennen (1510). (Tabel VI, No. 95). Op een mansportret van 1547 in het Friesch Museum te Leeuwarden is de vergrooting der ruche heel duidelijk zichtbaar. (De toestand van het schilderij is te slecht om het te reproduceeren).

Voor de gekleurde exemplaren van dit type wil ik hier alleen wijzen op het portret van JOHAN VAN WASSENAER te Leiden † 1523, (zie Bijlage I pag. XXIX) die zijn initialen als ornament rondom den kraag liet borduren, en op het portret van den Bourgondischen prins in het K. F. Museum te Berlijn, Cat. No. 586 A., waar we een voorbeeld aantreffen van een opgezetten goudgeborduurden band als boord, die aan den bovenkant echter weer de ingehaalde ruche van het hemd laat zien. (Tabel VI, No. 94).

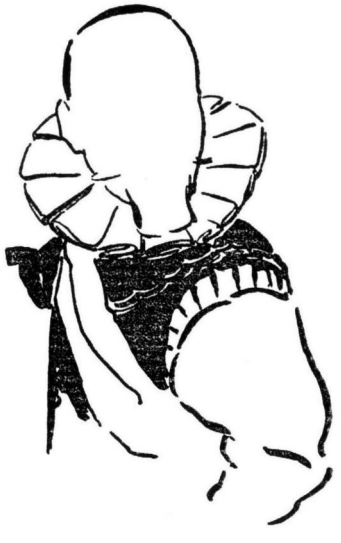
Ondanks de verschillende typen, die wij, getrouw aan onze systematische indeeling, hebben kunnen vaststel-

102 1587

103 1604

len, valt het toch niet te ontkennen, dat de mode der kragen van omstreeks 1510 tot 1540 vrij standvastig gebleven is. Bij haar geleidelijke ontwikkeling bleef toch steeds de hoofdzaak, hoe de versiering en afwerking zou zijn van het liggende of staande boord met gerimpeld of gesmokt patroon. Dit is de eigenlijke geschiedenis van de „gefronste craeghe." Eerst omstreeks het midden van de XVIe eeuw — misschien mag men nog nader preciseeren: nà 1540 — wordt de eisch van de halsbedekking een andere. Bij de ontwikkelingsgeschiedenis van paltrock en wambuis hebben wij gezien, dat deze kleedingstukken hooger aan den hals gaan aansluiten; het min of meer zichtbare gedeelte van het hemd verdwijnt en de ruche is daarvan het eenige overblijfsel, die nu alleen de afscheiding van wambuis of paltrock tegen het gelaat accentueert.

Van dat oogenblik af is de functie van dit detail veel belangrijker en kan men van deze „craeghe" een aparte ontwikkelingsgeschiedenis nagaan. (Type IV). Overgangsvormen tot deze nieuwe kragenmode noem ik dan de twee hieronder afgebeelde portretfragmenten, waarop een type van kraag (of wil men ruche) valt waar te nemen, die als uitzondering moet beschouwd worden. (afb. 10 en 11)

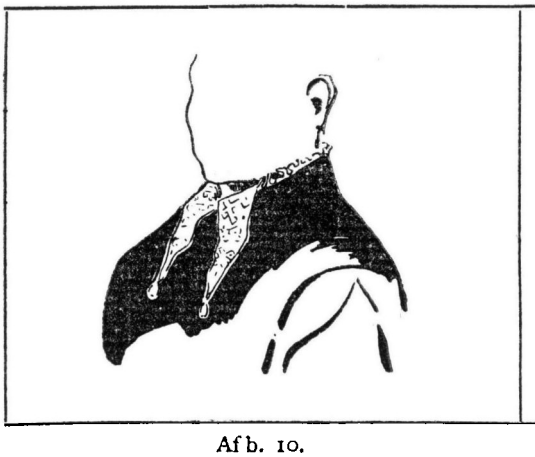
Type IV A. — Als type IV A (Tabel VI No. 96—100)[1]) nemen wij aan de ruche, van voren gesloten — of ook wel open gedragen — met zichtbaar, al of niet vastgestrikt koord.

Gedurende de geheele tweede helft van de XVIe eeuw is de mode van dezen kraag vrijwel constant gebleven, waarbij maar één ontwikkeling valt op te merken: het voortdurend in grootte toenemen van de geplooide strook. Als eerste voorbeeld mag men wellicht aannemen het portret van J. VAN SCHOONBEKE door PIETER POURBUS. 1544. (Tabel VI. No. 96)[2]); hierbij zouden zich dan aansluiten enkele portretten van JOOS VAN CLEVE, den Zotte

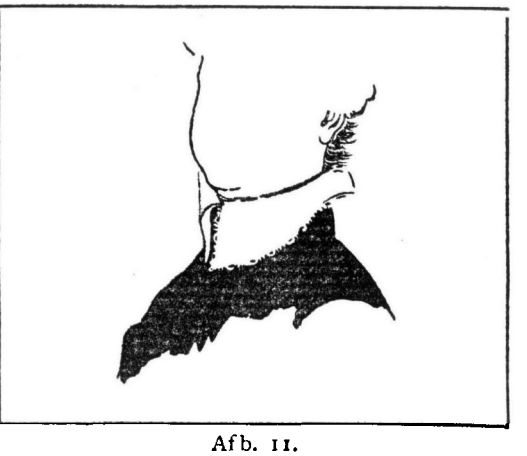
1) Daar de voorbeelden voor de kragen bijna alle op dezelfde monumenten voorkomen, die ik bij de behandeling van de geschiedenis van den paltrock en het wambuis heb gebruikt, verwijs ik naar dit materiaal, dat in de Bijlage I pag. X—XIX is opgenomen.

2) Antwerpen Museum Cat. 696.

(o.a. te Berlijn. K. F. Mus. Cat. 633 A; te Althorp Park. Afb. Preuss. Jahrb. XVI pag. 16. Art. van Justi; te Hamburg Sammlung BROMBERG (vroeger WEBER) afb. Cat WEBER No. 99), die slechts een klein omslagje aan het van voren toegebonden hemd vertoonen, terwijl het gesmokte patroon niet meer van belang is en nauwelijks verschijnt; wèl staat de paltrok of het wambuis nog een weinig open. Zoo zou

Afb. 10.
Portret van een Clavecimbelspeler.
A'dam, R. M. Cat. 2194.

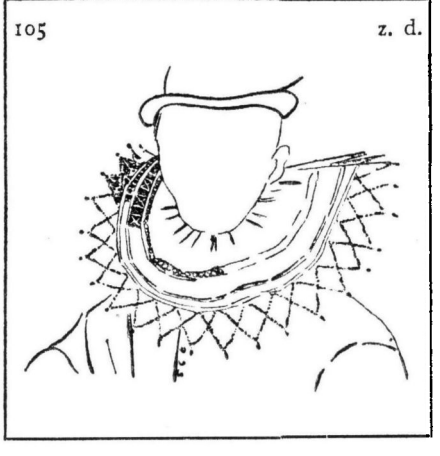

Afb. 11.
Jongensportret. (In bezit van Mr. VAN DER FEEN DE LILLE te Alkmaar.)

dan voor deze ongedateerde portretten — en ook voor andere eventueel hier aan toe te voegen voorbeelden — de dateering tusschen 1540—1545 moeten aangenomen worden, een resultaat waartoe we langs anderen weg ook voor de baret en den paltrok gekomen zijn, zoodat onze gegevens elkaar versterken.

Na 1550 zien wij dan de ruche voorloopig ter breedte van ongeveer 2 cM. regelmatig ingehaald, vermoedelijk reeds „gepijpt", uit het staande boord van het wambuis komen. (Voorbeelden bij DIRCK JACOBSZ 1556, 1557, etc. Tabel VI No. 97). Wanneer het boord niet gesloten is en daardoor het hemd met de ruche ook meer opengeslagen, kan men zien, dat de ruche aan den binnenkant van het hemd is vastgenaaid. Dunne koordachtige bandjes gewoonlijk eindigend in een knop of balletje, hangen als sluiting voor op het wambuis neer; toch heb ik na 1550 nooit een voorbeeld gevonden, dat men ze inderdaad gebruikte om den kraag vast te binden. Feitelijk was dit ook overbodig, daar de kraag al was vastgenaaid. (Tabel VI. No. 98 en 99). Het portret van JAN VAN DER NOOT 1577, het Mansportret door JAN WIERIX 1558; de Trommelslager door GILLIS COGNET 1581 zijn nog voorbeelden van het dragen van een open boord. Maar toch is dit overigens na 1570 niet meer de gewone manier. De kraag wordt grooter en sluit het hoofd rondom in. Onder dit grooter worden heeft men te verstaan zoowel

104 1612

105 z. d.

het hooger worden van de golflijn der pijpplooien als het breeder worden van den kraag zelf, die nu al spoedig zeker 5 c.M. breedte heeft. (Tabel VI No. 100.)

Nu kan men in dit gegeven nog meerdere variatie brengen. (Type IV B. Tabel VI No. 101—104). Men heeft inplaats van de enkele zigzaglijn een ingewikkelder golving verzonnen (Tabel VI No. 101 en 102) of ook wel inplaats van, wat ik zou willen noemen, de verticale golflijn een horizontale (Tabel VI No. 103 en 104). Maar een eigenlijke verandering in den kraag zelf brengt dit niet.

Geheel correspondeerend met den kraag aan den hals droeg men na 1550 aan de polsen een ruche als eindiging en versiering van de hemdsmouw. Voor de ontwikkeling van het costuum hebben deze „ommeslaechkens" — zooals ze in de inventarissen genoemd worden (bijlage II pag. XXVIII) — geen zelfstandige beteekenis. In dit opzicht kan men met de geschiedenis van den kraag volstaan.

In later jaren vinden we den kraag als afzonderlijk kleedingstuk herhaaldelijk in inventarissen vermeld in opsommingen van het „linnewaet":

1598 o.a. „Twaelff manshemden
Achtyen manshemdecraegen"
(bijlage II pag. XXVIII.)

Naast den naam „craege" kende men op het einde van de XVI eeuw het woord „lubben" of „lobben" voor den geplooiden kraag. Behalve een plaats in den inventaris van 1588 (bijlage II pag. XXI).

„een paer linnen mouwen voor met lobbegens"

vond ik het bij ROEMER VISSCHER gebruikt in zijn Brabbelingh

„Zijn lubbetjens gezet en gekruld is zijn haar"

en elders:

„Dat mooie mannetjen met zijn gele haar
Wiens lubbetjens altijd staan effen in het rond"

Afb. 12.

Afb. 13.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

terwijl het ook voorkomt op de inscripties bij de spotprenten over deze mode (zie afb. 12 en 13). Uit deze rijmen maak ik ook op, dat, wat wij zouden noemen kragen „pypen" in het einde van de XVIe eeuw genoemd wordt: „Lubben zetten" of „opsetten". [1])

Tot in de XVIIe eeuw komen deze geplooide kragen voor. Daarnaast meen ik op het einde van de XVIe een nieuw model op te merken. (Type V Tabel VI No. 105). Ik vond slechts twee voorbeelden en beide werden ze gedragen door knapen: een Jongensportret (richting KEY, Museum Darmstadt) en een prent van HENDRICK GOLTZIUS 1597 „Jongen met Hond"). Dit nieuwe model is een breede uitstaande kraag aan het halsboord een weinig ingerimpeld, overigens geheel glad en aan het einde àjour geborduurd en met een piquotrand afgewerkt. Het is de voorlooper van den kraag, die in de XVIIe eeuw en dan platliggend algemeen wordt.

[1]) Volgens de afbeelding No. 12 schijnt mij het instrument, waarmee de lobben werden opgezet, ook anders te zijn dan tegenwoordig nog in gebruik is, bijv. voor het plooien van mutsen. Hier is het een ijzer in den vorm van een smallen schop, terwijl het tegenwoordige ijzer meer gelijkt op een schaar met twee opstaande rondgebogen in elkaar passende helften.

BIJLAGE I.

C. CHRONOLOGISCHE LIJST VAN VOORBEELDEN BIJ HOOFDSTUK III.

Vervolg.

DE „CRAEGHE".

B. = Beeldhouwwerk; M. = Miniatuur; Pt. = Penteekening; T. = Teekening;
H. = Houtsnede; P. = Prent; S. = Schilderij; z. d. = zonder dateering

Type I A. De Craeghe.

1508	Lucas van Leyden,	David en Saul [1])	P.
± 1508	„ „ „	Het afscheid [2])	P.
1515	Anonym Zuidnederlandsch,	Intocht van Karel V in Brugge [3])	M.
1516	Anonym Noordnederlandsch,	De rei publicae Cura [4])	H.
1524	P. Corn. Kunst,	Bevrijding van gevangenen [5])	P.

Voorbeelden van liggende gesmokte „Craeghe".

1520	A. Dürer,	Portret van Hans Pfaffrot [6])	T.
1520	„ „	„ „ Jobst Plankfelt [7])	T.
1521	„ „	„ „ Lucas van Leyden [8])	T.
1521	„ „	Mansportret [9])	T.
1521	„ „	Portret van Joachim Patinier [10])	T.
1521	Lucas van Leyden,	Mansportret [11])	T.
1523	Anonym Zuidnederlandsch,	Maaltijd van de Heeren van Liere [12])	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Mansportret [13])	S.
vóór 1540	Joost van Cleef d. O.,	Zelfportret [14])	S.
„ 1530	Quinten Matsys,	Mansportret [15])	S.
„ 1540	Joost van Cleef d. O.,	Mansportret [16])	S.
„ 1540	„ „ „ „ „	Zelfportret [17])	S.

1) Afb. BEETS, Pag. 16.
2) „ „ „ 8.
3) Weenen Codex. 2591. Afb. Bulletin de la Société de Réproduction de Manuscrits. 1912. Pl. XXIX.
4) Titelprent. Gedrukt te Leyden... in Aedibus JOHANNIS SEVERINI.... Anno Dmi 1516. Een ex. op de Universiteitsbibl. te Utrecht.
5) Parijs. Verzameling RODRIGUES. Tent. Utrecht 1913. Cat. Teek. No. 8.
6) LIPPMANN II 178.
7) „ II 196.
8) Rijssel, Museum. Afb. Oud-Holland 1899.
9) LIPPMANN I 59.
10) „ II 158.
11) Leiden, Lakenhal.
12) Bennekom, Baron VAN WASSENAER. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 110.
13) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 41.
14) Florence, Uffizi.
15) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 113.
16) Amsterdam, R. M. 21.
17) Berlijn, Collectie VON KAUFMANN.

„Craeghen" met goudborduursel:

1517 / 1523	Anonym Zuidnederlandsch,	Hortulus Animae fol. 14 [1])	M.
± 1530	Bart. Bruyn,	Mansportret [2])	S.

Type I B.

1513	Lucas van Leyden,	Jongensportret [3])	T.
1517	P. Corn. Kunst,	Geboorte van Maria [4])	P.
1519(?)	Lucas van Leyden,	Zelfportret [5])	S.
± 1520	Jacob Cornelisz,	Portret van Augustijn van Teylingen	S.
1524	Bart. Bruyn,	Portret van Agrippa von Nettesheim [7])	S.
z. d.	Anonym Duitsch,	Mansportret [8])	S.
z. d.	Bart. Bruyn,	„ [9])	S.
z. d.	„ „	Familiegroep [10])	S.
1529	Dirck Jacobsz.	Cloveniersdoelen [11]) (middenpaneel)	S.
± 1530	„ „	Cloveniersdoelen (zijpaneelen)	S.
1529	Richting Scorel,	Portret van Pieter Bicker [12])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Juw van Botnia [13])	S.
z. d.	„ „ „	Portret van Douwe van Botnia [14])	S.
± 1530	Lucas van Leyden,	De Kaartspelers [15])	S.
± 1530	Lucas van Leyden,	De Preek [16])	S.
1531	„ „ „	De Genezing van den Blinde [17])	S.
1531	P. Cornelisz Kunst,	Spijziging der Hongerigen [18])	P.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret van Christiaan van Denemarken [19])	H.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 192	H.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 169.	
1541	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 102	H.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [20])	S.
1532	Jacob van Utrecht, (toegeschreven)	„ [21])	S.
z. d.	Jan Gossaert,	„ [22])	S.

1) Uitgegeven door Dr. DÖRNHÖFFER 1907.
2) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 95.
3) Londen, Britsch Museum. Afb, KLEINMANN, Serie IV, Bl. 57.
4) Parijs, Verz. RODRIGUES. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 6.
5) Brunswijk, Museum, Cat. No. 160.
6) Rotterdam, Museum BOYMANS, Cat. No. 53.
7) Frankfort, Verz. GOLDSCHMIDT. Tent. Dusseldorf 1904, Cat. No. 73 m. Afb.
8) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 80.
9) Lyon, Museum, Afb. Pag. 31.
10) Petersburg, Ermitage. Afb. Les Chefs d'Oeuvre Pag. 201.
11) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1288.
12) Voorst, Baronesse SCHIMMELPENNINCK V. D, OYE. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 95.
13) Leeuwarden, Portrettengalerij VAN HARINXMA THOE SLOOTEN.
14) „ „ „ „ „ „
15) Afb. BEETS, Pag. 116.
16) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1452.
17) Petersburg, Ermitage. Afb. les Chefs-d'Oeuvre Pag. 67.
18) Parijs, Verzameling RODRIGUES. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 12.
19) Cronyck van Vlaenderen, fol. 15.
20) Alkmaar, Provenhuis van PALINC en VAN FOREEST. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 183.
21) Den Haag, Mr. M. M VAN VALKENBURG. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 97.
22) Londen, National Gallery. Cat. 656.

z. d.	Jan Gossaert,	Mansportret [1])	S.
z. d.	„ „	„ [2])	S.
z. d.	Jan van Scorel, (Oude copie.)	Portret van Corn. v. d. Dussen [3])	S.
z. d.	Richting Scorel,	Mansportret [4])	S.
1533	Jacob Cornelisz,	„ [5])	S.
1534	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Wyhe Gerryts von Jelgershuis [6])	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Andries W. van Sonneveld [7])	S.
z. d.	Jan van Scorel(?),	Familiegroep [8])	S.
vóór 1540	Joost van Cleef d. O.,	Mansportret [9])	S.
vóór 1541	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van P. Claesz Palinc [10])	S.
1541	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Aert van der Goes [11])	S.
1542	M. v. Roemerswael,	Advocatenkantoor [12])	S.
1542	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Worp Ropta [13])	S.

Gekleurde gesmokte „craeghe":

1529	Bart. Bruyn,	Mansportret [14])	S.
z. d.	Anonym,	Portret v. Frans Minnema (linkervleugel Triptiek) [15])	S.
1532	Anonym Noordnederlandsch,	Familiegroep van Ockinga [16])	S.
z. d.	Jan Mostaert.	Mansportret [17])	S.
1533	Anonym Noordnederlandsch,	„ [18])	S.
vóór 1538	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Karel van Gelder [19])	S.

Type II.

1510	Lucas van Leyden,	De verloren Zoon [20])	P.
± 1510	„ „ „	Het Schaakspel [21])	S.
1519	Barend van Orley,	Portret van Dr. Zelle [22])	S.
vóór 1524	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bourgondie, Bisschop van Utrecht [23])	S.
vóór 1524	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bourgondië, Bisschop van Utrecht [24])	S.

---

1) Berlijn, Verzameling VON KAUFMANN. Cat. Ausstellung Berlin 1914.
2) Brussel, Museum, Cat. No. 589.
3) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 644.
4) Parijs, L. BOURGEOIS. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 192.
5) Amsterdam, R. M., Cat. 721.
6) Leeuwarden. Friesch Museum.
7) Alkmaar, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 188.
8) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 161.
9) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 651.
10) Alkmaar, Provenhuis van Palinc en van Foreest. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 186.
11) Den Haag, Baron VAN DER GOES VAN DIRXLAND. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 60.
12) München, Pinakotheek, Cat. No. 139.
13) Amsterdam. R. M. Cat. 147.
14) Den Haag, Mauritshuis, Cat. No. 739.
15) Leeuwarden, Friesch Museum.
16) „ „ „
17) Brussel, Museum, Cat. No. 538.
18) Utrecht, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 57.
19) Arnhem, Sted. Museum. „ „ „ „ „ 185.
20) Afb. BEETS, Pag. 116.
21) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 574A.
22) Brussel, Museum, Cat. No. 334.
23) Londen, Percy Macquoid. Tent. Brugge 1902, Cat. No. 161.
24) Amsterdam. R. M. Cat. 1498.

z. d.	Richting Gossaert,	Mansportret [1])	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret van Karel V [2])	M.
1525	Lucas van Leyden,	Virgilius in de mand [3])	P.
1531	Anonym Zuidnederlandsch.	Cronyck van Vlaenderen fol. 296	H.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 1	H.
z. d.	Jan Gossaert	Portret van Guillaume de Croy [4])	S.
z. d.	„ „	Portret van een Ridder van het Gulden Vlies [5])	S.

Type III A.

± 1508	Lucas van Leyden,	De Fakkeldrager [6])	P.
1521	„ „ „	Portret van Erasmus [7])	T.
z. d.	„ „ „	Gevangenisscène [8])	T.
1520	A. Dürer,	Portret van Caspar Sturm [9])	T.
z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barmhartigheid [10])	P.

Voorbeelden van liggende gesmokte „Craeghe":

1520	A. Dürer,	Portret van Felix Hungersperg [11])	T.
1520	„ „	„ „ „ „ [12])	T.
1520	„ „	Portret van een goudsmid uit Mechelen [13])	T.

Type III B.

1521	Lucas van Leyden,	Mansportret [14])	T.
z. d.	„ „ „	„ [15])	T.
z. d.	A. Dürer,	„ [16])	T.
1521	„ „	Portret van Barend van Orley [17])	T.
1521	„ „	Portret van Lucas van Leyden [18])	T.
1521	„ „	Mansportret [19])	T.
z. d.	Bart. Bruyn,	Stichtersfiguur Triptiek [20])	S.
z. d.	J. Neufchatel (?),	Mansportret [21])	S.
z. d.	Joost van Cleef d. Zotte,	„ [22])	S.

---

1) Antwerpen, Museum, Cat. No. 263.
2) Statutenboek van de Orde van het Gulden Vlies, fol. 91. Afb. Preuss. Jahrb. V Pag. 263, vlg. Art. von Frimmel.
3) Afb. Beets, Pag. 96.
4) Brussel, Museum, z. n.
5) Brussel, Museum, Cat. No. 720.
6) Afb. Beets, Pag. 8.
7) Haarlem, Teylers Museum.
8) Londen, Britsch Museum, Afb. Kleynmann, Serie II, Bl. 25.
9) Lippmann IV 340.
10) Afb. Veilingcat. Fred. Muller, Juni 1908.
11) Lippmann V 562.
12) „ V 561.
13) „ V 445.
14) Stockholm, Nat. Musnum, Cat. No. 4.
15) Amsterdam, Prentenkabinet.
16) Lippmann I 66.
17) „ III 287.
18) „ IV 403.
19 „ IV 372.
20) Antwerpen, Museum, Cat. No. 632.
Berlijn, K. Fr. Museum, Cat. No. 632.
Florence, Uffizi. Afb. Preuss. Jahrb. XVI Pag. 17; Art. Justi.

± 1530	Dirck Jacobsz,	Cloveniersdoelen (zijpancelen [1])	S.
1531	Jan van Scorel,	Jongensportret [2])	S.
z. d.	Bart. Bruyn,	Portret van Johan van Aich [3])	S.
z. d.	„ „	Mansportret [4])	S.
1542	M. van Roemerswael,	Advocatenkantoor [5])	S.
1547	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [6])	S.
z. d.	Meester van de Vrouwelijke halve figuren,	Aanbidding der Koningen, (Moorenkoning linkervleugel triptiek) [7])	S.

Gekleurde gesmokte „Craeghe":

vóór 1523	Jan Mostaert,	Portret van Johan van Wassenaer [8])	S.
z. d.	„ „	Mansportret [9])	S.
z. d.	„ „	Portret van een Bourgondischen Prins [10])	S.

1) Amsterdam, R. M. Cat. No. 1288.
2) Rotterdam, Museum BOYMANS, Cat. No, 275.
3) Berlijn, Samml. HULDSCHINSKY, Afb. BODE Die Samml. HULDSCHINSKY Tafel VIII.
4) Berlijn, Samml. HULDSCHINSKY, Afb. Op. Cit. Tafel VII.
5) München, Pinacotheek, Cat. 139.
6) Leeuwarden, Friesch Museum (Depot).
7) Kunsthandel.
8) Leiden, Lakenhal. Een dergelijk exemplaar in het Louvre te Parijs.
9) Berlijn, K. F, Museum, Cat. No. 591.
10) „ „ „ „ „ 586 A.

BIJLAGE III. LITTERATUUR.

A. Uit: Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike: hoe sy Vrou Lortse *verheffen* [1]).

1497—1501.

Vers 122—126.

Hoort U ghi enghe meyskens met Uwen faelgekens
Hoort ow ghi lycentykens en quackernellekens
Hoort ow ghi frayarts / hoort ou ghesellekens
Diet bonetke draghen gherne over dweers
Int midden ghegordt....

Vers 138—140.

Met ghehuerde cleederen frisch en moy syn
En op ghespoelt naden nyewen toy syn.

Vers 271—276.

Menich robbeknol / sy en hebben naw een mijte
Oft een hemde aent dlyf tharen onproffyte
Van buten hem toonende al warent jonckers
Dbonetken behanghen / doorstict als pronckers
Met syden nestelkens / met vergulden spannekens.

Vers 298.

Hola laet maken twee breede pantoffels.

Vers 303.

....en oec ghefrontste paltrocken.

Vers 325—338.

Segdy dat dees knechten die naw en winnen
Eenen stuver sdaechs te contrefeyten beghinnen
Die edele / die rycke / in cleederen / in schoen
Al soudense met droogh broot haer maeltyt doen
Sy moeten oeck hebben in allen kanten
Pantoffels so breet als voeten van olyfanten
Ghestrypte coussen / wambeysen doersneden
Tabbaerts met bree lappen: en soot es reden
Dees meyskens die eerst springhen uter muyten
Moeten heden sdaechs hebben sonder guten
Hooftdoecken so cleyne al warent ionffroukens
Proper gordelkens syden oft camelotte moukens
Flouweelen borstlapkens / al souwen syt borghen
En qualyc betalen....

Vers 418.

Met keerle / coers / oft ryem....

---

[1]) Elis, Neurdenburg. Acad. proefschrift Utrecht 1910.

B. Uit: Den triumphe ende t p a l l e e r s e l *van den vrouwen.* [1]

1514.

Int beghinsel pantoflen te hebben es ons noot.
(Pour commencher des pantouffles nous fault.)
Een schoenmaker behoeft ons na myn bevroeyen
Die ons scoenen make fray wtghelesen
Om die g e n t e voeten mynder vrouwen te scoeyen.
(Avoir nous fault ung bon cordouannier
Qui nous fera des sollers par maistrise
Pour le gent piet de madame chaussier.)
Hadden wi nu een c o u s m a k e r van eeren
Die twee c o u s s e n maecte voer myn vrouwe
Om haer p a l l e e r t s e l in duechden te vermeeren
Van dalder fynste l a k e n....
(Venez advant, ung maistre chausseteur
Qui nous fera chausses pour ma maistresse
Continuant cest abit de valleur
Du plus fin drap, du plus bon et milleur
Dont l'on poura recouvrer par adresche.)
Nu syn de voeten g h e p a l e e r t en die beene
Maer wi moeten noch voerder hebben merck.
Op dat die op ghestreken coussen gent en reene
Haren stant niet en verliesen som noch gheene
So behoeven c o u s b a n n e n bi maten sterck
. . . .
Den c o u s b a n t ghemaect wort ghemeynlyck
Van tselve l a k e n d a e r d i e c o u s e a f e s g e s c e p e n
Den cousbant bint die cousen vast certeynlyck.
(Or avons nous pietz et jambes parees;
mais il convient avoir l'oeul et regard
que ses chausses qui sont sy bien tirees,
Soyent tenues gentement et gardees
de jaretiers par fachon et par art
. . . .
Le jaretier se fait communement
Du propre drap couvrant la jambe nue.)
Ons behoeft een goede l i n e n nayersse
Die ons mach doen sniden ende nayen
Een goet h e m d e voer myn meestersse
Vad fyn stoffe....
. . . .
Dit hemde moet syn van eelen doecken

---

1) Hier beghint een suverlyck boecxken gheheten tpaleertsel en den triumphe der vrouwen, welck boecxken in walsche maecte heer Oliever vAn der marchen. In synder tyt hoefmeester van den edelen coninc van castillen Philips, wiens sielen Xrs ghedincken wille Amen. Ende om des wille dat veel lieden gheen wasch en connen Soe hebbict in duytsche ghetranslateert en gheprint in der manieren hierna volghende.

Gheprint int yaer ons Heeren duysent vyf hondert ende veertiene den veertienden dach in Merte. (den Haag, Kon. Bibl. I 155).

(Ter vergelijking met het origineel schrijf ik den Franschen tekst onder den Nederlandschen over. Voor de uitgave naar de Handschriften zie de Inaugural-Dissertation von JULIA KALBFLEISCH geb. BENAS, Bern [Rostock] 1901),

Dat draghen sal so duechdeliken wyf.
Daerom laet ons vanden fynsten soecken
. . . .
Themde der vrouwen g e w e v e n v a n f i n e n g a r e n.
(D'une lingiere nous convient la maistrise
qui nous saiche faire ceudre et taillier
pour ma maistresse une bonne chemise
de riche estoffe,. . . .
. . . .
De fine toille la chemise doit estre
. . . .
Toille de lin se doit la entremectre.)
Den o n d e r r o c k o f t c o u r s. . . .
Eenen cleermaker behoeft ons ghereet
Om mivrouwe eenen cours te maken ter stede
. . . .
Desen c o u r s moet na der edelee sede
Van w i t d a m a s t s y n suver en reyn
Want dat draghen die coninghinnen ghemeyn
. . . .
(Ung cousturier nous convient rencontrer
pour coste simple taillier a ma princesse
. . . .
La coste simple, je la veul pour noblesse
d'un blanc damaz, de blancheur necte et pure
c'est ung abit de roialle porture.
. . . .
Ce noble abit droichy mys en boutté,
blanc en coulleur. . . .)
Eenen b o r s t l a p myn meesterse hebben moet
Van dalderbeste c r a m o s y n / gloeyende root
Om haer te verchieren. . . .
. . . .
Den b o r s t l a p bedect die borst ende therte
Ende dedelste deel van den lichame
. . . .
Men sieten somtyts n z(?) / int wit noch swerte.
(Une pieche fault a madame avoir
de cramoysy, le plus ardent qu'on face
. . . .
La pieche coeuvre le coeur et la fourcelle
le biau du corps et les nobles partyes;
l'estomach tient en challeur naturelle,
par foiz se monstre, par foiz elle se scelle.)
Mi vrouwe moet een r y s n o e r hebben pure
Om haren c o u r s met toe te rien
Van s i d e n ghewracht blau van colure
. . . .
Dit rysnoer van blauwer sien
Sal dlichaem den cours / ende borstlap houden versaemt
Trisnoer so elck wel weet
Hovt den borstlap styf ende effen.

(Ung courdon fault pour madame lacer;
de bleue soye, oour mieulx lustrer l'abit
. . . .
Le lacet lye le corps et agenssit,
et coste et pieche entretient fermement
ou mal yroit tout nostre habillement).

Myn meestersse moet een swert gordel draghen
Op haer gent lichaem lustich van manieren
Al met ducaet goude beslaghen
. . . .
Dit gordel draecht die cleyne instrumenten
Die de vrouwen daer aen te hanghen ordineren
Hemlieden dienende als vrouwen ende regenten
In alle saken ende accidenten.

(Ung demy chaint qui soit noir comme meure
avra madame pour son noble corps chaindre
ferré' tout d'or, du milleur qui se treuve
. . . .
Le chaint soustient toutes tes utansilles
et les ostilz dont dames sont garnyes
a les servir comme femmes soustilles.)

Wi moeten in de cremerien
Nerstelyck soecken sonder sneven
Een spellecussen onder die mercerien
Om mede te stofferen, vol sinnorien
Mynder vrouwen gordel verheven
Dat van swerter siden lustich es gheweven
. . . .
Dit spellecussen moet hebben een couerture
Van gouden laken naer dbetamen
Van wullen laken moet syn die boerdure.

(Recouvrer fault des pieches d'un mersier
et acheter hors de sa mercherie....
ung tabourin qu'on dist ung espinglier
. . . .
la chainturette en doibt estre garnye
. . . .
Cest espinglier doit avoir couverture
d'un bon drap d'or pour princesse servir
de drap de laine doit estre la bordure.)

Een borse costelyck ende diere
Moet men hanghen aen tgordel wel gheraect
Ghestoffeert met gout ende perlen menighertiere
. . . .
Die borse moet stricken hebben om tsyn volmaect
Mede te sluyten en tonsluyten in trouwen.

(Une bourse qu'on dist une aulmosniere
nous convient pendre a ceste sainturette
d'or et de perlles brodee par maniere
qu'elle apere de grant valleur et chiere
. . . .
La bourse doit pour estre plus parfaicte

avoir clouans pour seurement garder
ce que dame veult tenir ou donner).
Mijn princesse moet een m e s hebben sonder hoone
. . . .
Dit mes sal hangen met een siden s n o u r oft lint
Den h e c h t saecht hebbende / die lemmet claer
Die scee gent / al eest dat mense luttel siet oft t w i n t.
(. . . .
Or nous convient en perseverant doncques
ung coustelet en villes et chitéz
. . . .
mais je treuve le cousteau proufitable
que dame porte sur soy pour se servir
a tout besoing qui lui peult sourvenir.
Ce cousteau pent a ung cordon de soye
le manche doulx, l'alymelle aserree
la gaigne gente combien peu se voye.)
Ick en mach mynder vrouwen niet vergheten
Ic moet haer een h a l s c l e e t gheven
Om met te decken haren hals / scoon onghemeten
Ende d e suverlycke borstkens in secreten
Te verwaren voer alle sneven
Desen halsdoeck moet so fyn syn gheweven
Dat men daer doer sien mach telcker stont
Sonder ontdecken / die gente borstkens ront.
(Alons plus hault! affin que riens ne scelle
a madame fault ung gorgerette
pour lui couvrir le col et la fourcelle
. . . .
La toille doit estre fine et clarette
de doulx fillez ausi bon que de soye,
affin que l'oeul sans descouvrir le voye.)
Omte volbringhen dit werck sonder verlangen
Moet myn vrouwe met een h e c h t s e l p l a y s a n t
Verschiert syn / dat aen haren hals sal hanghen
. . . .
Sal dat syn van finen goude b e k a n t
Ende daer in beslaghen een dyamant.
(Continuons es pompes que je forge
parons madame d'une bague tres digne
qui lui pendra au col et a la gorge
. . . .
d'une diamant des milleurs qui se fine.)
Om den lichaem te chieren van onder tot boven
. . . .
Es ons noot eenen t a b b a e r t / weert om loven
. . . .
Van c y p e r s oft v e n e e t s g o u t / groot van prise
Ghemaect na die nieu mode oft wise
Met a r m i n e n g h e v o e d e r t naer dbetamen
. . . .
Dus sal myn vrouwe hebben den ryckelicken tabbaert

. . . .
Hi es weert dat men wel verwaert
Want tes een scoon cleet int aenscouwen
Ghevoedert alomme en in die mauwen
Metten arminen....

(Pour mieulx parer se corps debout encor
en seur propos, vertu et bonne guise
robbe nous fault qui sera de drap d'or,
de coulleur pourpre et qui vaille ung tresor
tout le milleur de Lucque et de Venise
a la grant gaure comme une chose usquise
et richement soit d'armines fouree;
madame est lustre et de real sang nee.)

Ick moet tot den goutsmey sinden
Dat hi make een scoon keten
Van den fynsten goude dat men can vinden
Gentelyck ghemaelleert op alle inden
Om met te ghorden die edel vrouwe onghemeten
Eenen paternoster sonder vergheten
Moet daer aen hanghen van cassidonien wit
. . . .
Dinstrument dat aen den lichaem doet sluten tcleet
Es den riem / daer hem met ghorden mans en vrouwen
Dlichaem so met den riem ghesloten es
Dat men in gheender manieren dit versint
Wtghedoen en can eenich cloet syt ghewes
Tabbaert / cours / noch hemde / syt seker des
Voer dat men den riem ontsluyt oft ontbint.

(Ung orfevre nous convient recouvrer
qui nous saiche faire une cordeliere
du plus fin or que l'on poura trouver
esmailliee de blanc, noir, rouge cler
pour a madame faire chainture chiere.
Des paternostres pour faire la maniere
pendront devaint de fin blanc cassidoine;
. . . .
Le dernier point qui clot du corps l'abit
c'est la chainture dent se doit dame claindre
. . . .
(Le corps) ne peult estre des abitz desvesture
jusques le chaint en face desfermure
soint de robbe, de chemise ou de cotte)

Ick en mach niet vergheten twee hantscoene
. . . .
Ick sou om leer sinden in almaengnien
. . . .
Oft sinden daerom in champaengnien
Maer beter sal dienen dleer vam spaengnien
Want dats saecht en eel int ghenaken.

(Ung ganter fault qui nous face des gans
. . . .
Pour cuir avoir irai ge en Alemaingne

pour ses biaulx gans achever et parfaire
ou se mieulx serf cuir venant de Behaingne
Tout ce ne vault? Nouis irons en Espaigne.)

. . . .

Haer scoon haer ghelyck den goude able
Moet ghekimt worden int palleren net
Eer men daer huyve / doeck op doe oft templet.

. . . .

Maer als ghi trout blincken die scoone vlechten
Teenen teeken dat men mercken mach aen thooft
Dat ghi ws maechdoms niet en syt berooft.

(. . . .
Mais il s'entent, quant vous vous mariëz,
c'est l'ensaigne de quoy se pare celle
que peult dire: j'ay teste de pucelle.)

Tghekimde haer mynder vrouwen seer scoone
Moet met een haersnour ghebonden syn
Ende gheleyt worden op thoot sonder hoone
In selcker manieren dat hem gheensins en thoone

. . . .

Dat hairsnour vaet my bedien
Moet van cleyngharen syn ghewracht.
Twilt oock luttel oft niet syn ghesien.

(Ces biaulx cheveulx pignes honnestement
d'un blanc ruban nous conviendra lyër
et le couchier sur le chief tellement
que les cheveulx n'aperent nullement
. . . .
Ce ruban soit de fil moyen tissu
pour mieulx tenir des cheveulx la lyure.)

Noch moet myn vrouwe goedertieren
Paternosters hebben van aghetten oft corale
Oft van ammeren lustich int bestieren

. . . .

Dees paternoster moet men onderschieten
Met scoon teekenenen van goude ghemaect
Gentelyck ghemaelleert sonder verdrieten.

(Komt niet voor in den Franschen tekst.)

Ghehuyft moet syn dat haer ende hoot

. . . .

Met eender huyven ghewracht minoot
van fyn siden ende van goude root
Om te verchieren tpalleersel voerscreven

. . . .

Die huyve heeft int ghemeyn
menich gat / oft waer een net.

(Quoiffer nous fault les cheveulx et la teste
Ceste coiffe, qui n'est pas deshonneste,
d'or et de soye sera pour enrichir
Comme la coiffe est tissue et lassee
communement a fachon d'une roix.)

Na dat ghehuyft es thoot mynder vrouwen soet
Moet si hebben vaet myn verstant

Een t e m p e l e t van stoffen goet
Dwlck si stellen moet
O p h a e r h o o t b o v e n h u y v e e n d e h a e r b a n t.
(Or est coiffee madame debonnaire
et nous convient conduire son atour
d'une templette, ou n'aura que refaire
de coulleur propre pour aux veans mieulx plaire
sur le cerviau doit faire son sejour.)
Om te volmaecken mynder vrouwe cleedinge
Moet ick wyslyc toe sien als clerck
. . . .
Ik heb palleersel ghesien menighertieren
Den vrouwen ende den maechden draghen
Om hem eerlyck te verchieren
H o o g h e t u y t e n / vremt van manieren
Hooghe h o o r n e n / als stilen van scraghen
Ende noch meer andere sonder vertraghen
Maer boven al es den c a p r u y n van mi verheven
Dien ick mynder vrouwen wil gheven.
Die eerlycke statelycke c a p r o e n e
Der grooter vrouwen syn flouweel oft sattyn
Der borghers vrouwen syn divers van fautsoene
Van lakene / root / swert / oft groene
Nadat syt hebben in elck t e r m y n.
(Je vis atours de diverse maniere
porter aux dames pour les mieulx atourner:
l'atour devant et celluy en deriere
les haulx bonnez, quevrechiez a baniere,
les haultes cornes pour dames triumpher:
maintenant voy simples atours porter
Qui bien me plaist, ce sont les chapperons;
c'est temps present, et nous en parlerons.
Les chapperons dont dames sont parees
sont de vellours, de dames ou satin,
en different de bourgeoises louees
qui ont leur chief d'escarlate atournees
Chacun estat n'est pas pareil en fin.)
Mynder vrouwen capruyn gent van t a e l l e n
Moet na die mode ghestoffeert syn
Met gouden ketenen / looveren / oft p a e l l e n.
Want men draechten sonder h u y c k e oft f a e l l e n
Na die hoefsche maniere in elck termyn
So datten ieghelyck sien mach sonder ghepyn
Daerom en moghen niet vergheten wesen
Die gouden looveren gent wtghelesen.
(Ce chapperon, pour embellir ses gestes,
nous fault parer selon le temps qui court
d'aficqués d'or, de chaines, de paillestes
pour embellir et estre joliëstes
c'est la maniere maintenant de la court.
Après les grandes chacune va et court,
soit en abit ou de chief ou de corps
a qui mieulx mieulx par renfors sur renfors.)

Mynder vrouwen behoeft een signet
Van ducaet goude ghemaect seer gent
Half ront en ghemaelleert onghelet
Int dwelcke bi figueren si gheset
Haer wapen / divise / oft merck gheprent
Si moet oock hebben twee ringhen excellent.
Daer in eenen carbonckelen saphier sal staen.
(Komt niet voor in den Franschen tekst.)

G. Uit: Dürers Schriftlicher Nachlass. Tagebuch der Reise in die Niederlande. [1])

1520. — Pag. 109. — Und den Niclasen, meinen Vettern, hab ich geschenkt mein schwarz gefütterten Rock, mit Sammet verbrämet....

Pag. 110. — ....und der ein Münch hat mir ein Fazalet geschenket.

Pag. 116. — Mehr hat mir Herr Erasmus geschenkt ein spaniolenes Mäntele....

Pag. 116. — Mehr hat mir des Tomasins Bruder geschenkt.... ein Paar Handschuh.

Pag. 118. — .... Do die ganze Stadt versammlet was von allen Handwerken und Ständen, ein Jeglicher nach sein Stand auf das Köstlichs bekleidet. Es hätt auch ein jeglicher Stand und Zunft ihr Zeichen, darbei man sie können möcht.

Pag. 119. — Item der Tomasin hat meinem Weib geschenkt 14 Elln guten dicken Haras zu einer Höcken und dritthalb Ellen halben Atlas zu unterfüttern.

Pag. 119. — Ich hab den Goldschmieden eine Visirung gerissen von Frauenkopfbündlein.

Pag. 125. — .... und er hat mir wieder geschenkt eine schwarze spanische Taschen, 3 fl. wert.

Pag. 126. — .... und der Ruderigo schenket mich etlich Federn, calecutisch Ding.

Ich hab der Susanna kauft ein Höcken pro 2 fl. 1 Ort.

Pag. 128. — Ich hab 6 Stüber um ein Paar Handschvh geben.

.... davon hat er mir geschenkt VII Elln Sammet.

Pag. 129. — Item 23 Stüber geben für ein küllrücken Kürschen (d. h. ein Pels von Kaninchenrücken).

Item hab 31 Stuber für ein rotwillen Hemd geben.

Pag. 130. — .... und hat mir ein gulden Ring geschenkt, antica, gar mit ein guten geschnitten Stein, ist 5 fl. wert.

Pag. 134. — (Ich hab) zwei Weiss für ein Gürtel geben.

Pag. 134. — Item hab 1 Philippsgulden für ein scharlach Brusttuch geben.

Pag. 135. — Mehr 2 Weiss für ein Gürtel. .. 6 Weiss für ein Paar Schuh geben.

Pag. 139. — An S. Mertenstag hat man zu Antorff...· meinem Weib ein Beutel abgeschnitten....

Pag. 141. — Item der Tomasin hat mir 4 Elln grau Damast geschenkt zu einen Wammes.

Item hab zu Pergn meinem Weib gekauft ein niederländisch dünn Tuch auf den Kopf, kosft 1 fl. 7 Stüber. Mehr 6 Stüber für 3 Paar Schuh.

Pag. 145. — Item der Factor van Portugal hat mir geschenkt ein braun Sammettaschen.

1521. — Pag. 146. — Gerhart Pombelly hat mir geschenkt ein gedruckt türkisch Tuch und Herr Wolff von Rogendorff hat mir geschenkt 7 brabantisch Ellen Sammets.

Pag. 148. — Der Ruderigo, Scriban de Portugal hat mir geschenkt zwei calacutisch Tücher, das ein seiden. Und hat mir geschenkt ein geschmucktes Birett....

Pag. 149. — Item Herr Lorenz Sterck hat mir ein spaniolischen Pelz geschenkt.

Item des Tomasins Bruder, Gerhart, hat mir geschenkt 4 Elln brabantisch des besten schwarzen Atlas....

---

1) Hrsg. von K. Lange und F. Fuhse. Halle a. s. 1893.

Pag. 153. — Ich hab 3 fl. 16 Stüber geben für die 5 seiden Gürtelein, die ich will verschenken.

Dem Pirckhamer hab ick geschenkt ein gross Barett. Dem Jacob Mufful hab ich geschenkt ein scharlach Brüsttuch ein Elln, Hans Imhoff Kind ein geziert scharlach Birett.... der Kramerin 4 Elln Zendeldort 4 fl.

Pag. 155. — Ich hab 16 fl. für ein Stuck Schamloth geben, hält 24 Elln.

Pag. 159. — Ich hab 10 fl. 8 Stüber für ein Stuck Harass geben.... zu zweien Mänteln.

Pag. 160. — Item zu meinem schamlothen Rock ist kummen 21 Elln brabantisch, die ist um 3 Zwerfiuger länger denn die Nürnherger Elln. So hab ich darzu kauft schwarz spanische Fell, kosten zu drei Stübern. Und ihr sind darzu kommen 34, thut 10 fl. 2 Stuber. So hab ich dem Kürschner zu machen geben 1 fl., so ist zu Brämen Sammets kommen 2 Elln: 5 fl., item für Seidenschnür und Faden 34 Stüber.... Item der Schamloth, der beim Rock ist, kost 14 fll. ½.

Pag. 161. — Ich hab 36 Stüber für ein breits Birett geben.

Pag. 161. — 4 Stüber geben für ein alt Birett zu putzen.... Ich hab aber 2. fl. für ein neu Birett geben. Ich hab das erst Birett verwechselt, dann es war grob, und hab 6 Stüber zugeben um ein anders.

Pag. 167. — Ich hab 14 Stüber vm 2 Paar Handschuh geben.

Pag. 167. — Ich hab auch auf grau Papier mit weiss und schwarz zwo niederländischen Kleidung conterfet.

Pag: 172. — Item hab 21 Stüber für ein Dutzend Frauenhandschuh. Ich hab 6 Stüber für eine Taschen geben.

Pag. 173. — 3 Stüber vor ein Paar Schuh in die Hosen (= für einsetzen von neuen Fussstücken in enganliegende Hosen, deren untere Theile die Stelle der Schuhe vertraten.)

Pag. 174. — Item der Ruderigo hat mir geschenkt 6 Elln schwartz Küteruchstuch (= grobes Leinentuch) zu einer Kappen, kost ein Elln ein Krona.

Pag. 178. — Ich hab 1 Stüber um ein Paar Söcklein geben.

D. Spelen van Cornelis Everaert. [1])

1525. — Pag. 88.

Uit: Tspel van den Hoogen Wynt ende den Zoeten Reyn.

Personen:

Eenich, een persoonage ghecleet als een coopman

Menich, „ „ „ „ „ ambochtsman.

. . . .

Redelicke Verstannesse, een vrauwe persoonage jentelic gheabituweirt als een rudders vrauwe.

1513. — Pag. 108.

Uit: Esbatement van den Coopman die vyf pondt grooten vercuste.

Vers 132: (de Weerdinnen tot den Koopman)

Vrient sit neffens vier doet den capproen of.

1525. — Pag. 118.

Uit: Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen.

Personen:

Menichte van Volcke, een personage ghecleet als een poorter....

Inwendich Verstant, een personage als een weerlic doctuer eerlic ghehabytuweirt.

z. d. Pag. 133.

Uit: Esbatement van Scamel Ghemeente ende Trybvlacie.

Vers 69:

Eerst jnde sonde / van hoveerdichede
Ghelyc elc mercken magh / zoo ghy ghaet

[1]) Uitgegeven door J. W. Muller en L. Scharpée, Leiden 1898.

Ghebondt ghevoert / boven uwen staet
Ghefluweelt / ghecameloot / ende ghedamast.

Vers 117:

Wildic een vraukin / met eender f a y l g e
Dat haddic by my / jn corten tyden
Jent ghehabituweirt / jn cameloot of zyden.

Vers 166:

Siet ghy hyet draghen / vander nyeuwer snede
Heeren / cooplieden / Scamel Ghemeente wil mede
Al en heifthy een cruce / jnde buerse nauwe.
Commen se ten huwelicke / tzy man of vrauwe
Brynghense jn ghelde twaelf pondt ghereedt fyn
De achte moeten ter stondt vercleedt zyn
Om te onderhoudene der pompuesheyt staet nu.

1523. — Pag. 145.

Uit: Tspel vande Wellecome vanden Predicaren jnt Capyttele Provinciael.

Personen:

Brugghe, een vrauwelicke personage zeer tryonphant ghecleet
als een rudders vrauwe met b a g h e n ende keetenen.
Vreidsaem Regement, een personage ghecleet als een scout
ofte baluy van eender stede.
Minsaem Onderhoudt, een personage ghecleet als een eerbaer
poortere ofte rentier.

Vers 247:

Doen kende men doctuers.
Jae ande p e e r s s c h e b o n e t t e n
Ofte ande c a p p r o e n e n / d i e s e d r o u g h e n u p t s c o e r e
Kent nu eenen prelaet
By een simmplen broere.
Tes jnt zien alleens / zoo zy g h e s l o o f t ghaen.
De capproenen moeten / nu al up thooft staen
By Twelck clergye rooft waen / te zijne gheheert.

Vers 450:

Bruge uut commende zeer tryonphant ot ghedaen hebbende t c l o x s k i n daer mede dat haer baghen ende juweelen bedect waeren....

1527. — Pag. 166.

Uit: Esbatement van Stout ende Onbescaemt.

Vers 235:

Daer legghic myn r y e m e / ende hier myn k e e r l e.

Vers 251:

Want jc hebbe k e e r l e / ende b u c h t ghelaten.

z. d. Pag. 209.

Uit: Tspel van den Crych.

Vers 169:

Deene ghebreict een bonnette
Dander c o l e t t e n mauwen.

1526. — Pag. 233.

Uit: Esbatement van Boerdelic Pleghen ende Ghenoughelic Voorstel.

Vers 33:

Haelt my eenen cam om den c r o o c te byndene.

1530. — Pag. 243.

Uit: Tspel van dOnghelycke Munte.

Vers 316:

Sulc Scaemel Aerbeyder / wil alzo moy ghaen
Als eenich poorter ofte eenich rentier.

1512. — Pag. 377.

Uit: Een Tafelspeilken vander Beke.

Personen:

. . . .

Beraedtsamich Advys, een personage ghehabytuweirt als een medecyn ofte apotycaris

1530. — Pag. 409.

Uit: Een Tafelspeilken up een Hoedeken van Marye.

Vers 174:

Et es een h o e d e k e n van ghesteente
Ghelyck een s p a n n e van een w e s t e r s c h e maecht
Waen ten es.
So en eist gheen hoedeken datmen draecht.
Up thooft jn dhandt / of ande ryeme.

z. d. Pag. 437.

Uit: Spel van Ghemeene Neerrynghe.

Personen:

Elckerlyc, comende als een coopman an hebbende een k e e r l e met een p o r d e i x ghegort, up thooft eenen priesters c a p p r o e n gherolt, zyn rechter been gheleerst ende ghespoort ende an zyn luchter been een schippers b o c h s an.

Vers 135.

S. Siet daer een nyeuwe / g h e f r o n s t e c r a e g h e
Om elckerlyc Vlamync Wale / ofte j u r a d i e u s.
E. Wat au dats ommers / seker wat nyeus.
Ic wilde wel weten van desen fatsoene
Watmer mede / pleicht te doene.
Twaere goet dat men my tverlanghen stremde.
G. Om elckerlyc Sulc Scaemel die maer een hemde
An te doene heift / tsy ghefronst of plat.
Wanneer et vuul zy of by twasschen nat
Sulc een craechsken slooft gy ouer thooft.
E. Wats dan?
S. Elckerlyc worter by verdooft.
Want al waert dat Sulc Scaemel / stoude of clemde hiet
Elckerlyc et voor / een gheheel hemde ziet.
Ghelyc de o n d e r h a l s c l e e r s vande vrauwen.
E. Hoe maekent zy dan met de mauwen?
De aermen moeten dies naect ende bloot staan?
G. Wat lieue man / ten es gheen noot waen.
Tot al es raet / dier wel up ghist.
Sulc Scamel weet/ tot allen dinghen list
Met nyeuwicheyt te souckene tsy cout of waerm.
S. Sulcke maukens / stryctmen anden aerm
Daer ouer z w e e t r o c i j s / de vrauwen l y f v e k e n s.
. . . .
S. Siet daer een wambays / van vreimder sneden.
In allen dynghen zouckic / eenen nyeuwen ploy.
. . . .
G. Sulc Scamel dect aermoede / daer hy can vry
By r o c x s met h a l f v e m a u k e n s / ofte een s a m a e r k e n.

E. Vyndt men sulcke k u e r s s e n?
S. Wat een goet jaerkin.
Nyeuwicheyt / om vrauwe als man jc zoucke.
Wat fatsoen dynct hu dat?
Van een broucke
E. Onder den c o u s s c e p p e r s gheheetten den h a u.
G. Ruetelaers zynde in Pouers benau
Die gheerne braggheren / hebbende scaers
Die quaelic een paer / coussens sjaers
Cunnen ghecryghen / hoe zy rommen of blaesen
Vermueghens / altemets een paer b a e s e n
Twee jaer of drye / zynse ghestoffeirt.
S. Met sulc een paer / scoens / scaers g h e l e i r t
Omden minstens cost zo scieten zy duere.
E. Tes cleen bescut tjeghens watre of muere
Alsmen onvoorzien tardt / jnder plasschen ooghe
G. Lieve man / tes al eer drooghe
Wat jn sulcke scoen wort / ghesturt ghehoten
Dan jn andere hooghe / ende vaste ghesloten.
Twaeter blvft er min jn / zo my den zin somt.
E. Hoe zoo?
S. Et loopter weder uut / alzoot der jn comt.
Twaere noot wistget al / ghelyc deze b e s c i c k e r k i n s.
Wat goeyken es dat?
G. Twee v r a u w e n c l i c k e r k e n s.
Wat dynct hu daer of jnt bemerck?
E. Jc en zyer gheen ghebrec andt werck
Anders dan dat se c o r t g h e h i e l t zyn
. . . .
S. Siet daer een mantel vander nyeuwer mannieren,
De ployen houden als een peerle stede.
E. Wat verloren fatsoen.
G. Men verspaerter een keerle mede
Van zes ellen lakens / tsy fyn of slicht.
Ze zyn ghemackelyc ende om draeghen licht.
Sulc Scamel zouct nyeuwicheyt omde moythede.
. . . .
S. Siel daer eenen b o n e t t e n h o e t.
Tfatsoen comt nyeuwe uut der munte.

E. Uit Veelderhande Geneuchlycke Dichten, Tafelspelen ende Refereynen. [1])

z. d. Titel: Van de bonte K a p k e n s / diemen nu eerst nieus ghepracktiseert ende gheuonden heeft.

Pag. 16.

Ziet / het zyn dese K a p k e n s / ghevoert met bont /
Diese eerstmael vont / dat was een Meester gheacht
Want het is een seer warme dracht /
Oock zynse sacht / en sluyten soo om de ooren
Dat men daer nauwelycx een vinger soude by in boren
. . . .

[1]) Uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1899.

Maar ziet myn Heren wat een dracht heb ick gevonden /
Dese worden ghebonden / onder der kinnen /
Hier en kan gheen wint comen binnen /
. . . .
De gansche neck wordt bewaert van coude /

Titel: Den Reghel / ende scharpe sware Oorden van Aernouts arme Broederen....

Pag. 91.

Ghy moet v klederen eerst verdrincken /
t' Zij broec / wanbays / oft mantel net /
Ghy moet het al doen onbelet /
U hoedt u coussen en schoenen jent
Moet ghy alhier laten present /

Titel: Den rechten weg nae t' Gast-huys....

Pag. 131.

Die hem smorgens langhe kleeden om dat haer nestelen gheen naelden en hebben / ....

Titel: Een sotte vraghe van Claes / ende een wyse antwoorde van Jan.

Pag. 196.

J. . . . .
De Schippers die by den water varen
Visschers arm / ende ryck | dese draghen al ghelyck /
Die Kappen aen den hals verstaet het bediet /
Soo en ontwaytse haer den wint niet.

C. . . . .
En zynder niet meer die deese kappen draghen?

J. . . . .
Ziet hoe deese straet-jonckers met spaensche kappen gaen
Gheboort met Zyde of Fluweel
. . . .
Zy laten haer bocxsen aen kleyne riemen snyden /
Ende laten bederven soo costelycken laken /
Daer zy soo grooten geldt af geuen van maken /
Zy en connen de gec oock niet binnen houwen /
Zy dragen dan quispels aen haer halsen en mouwen /
En latense ouer haer schouderen blincken /
. . . .
En dese meyskens en machmen niet vergheeten /
Zy draghen keurssen met lange slepen
Een klierken om haer hals proper en net /
Ende haer doecxken int vierkant geset /
Zy en vraghen nae vrinden noch na maghen /
Zy doent om haer vryer te behaghen /
Zy en kunnen ooc de gec niet binnen houwen /
Want sy draghen wel Fluweele mouwen /
Ende oock goet laken van Damast /
Maer t' hemde is wel met seven knoopen vast /
Noch draghense om haer vryers te behaghen /
Halsdoecxkens met goude kraghen /
Met een borstlapken seer ient bereydt /
Ende haer hayrken op 't spaensch gheleydt
Met twee pantoffelen met langhe tuyten,
. . . .

F. Uit: Het Antwerpsche Liedboek. [1])

Vóór 1544. — Pag. 9 Lied V.

. . . .
Myn wyf soude so geerne zijn een c a e l g i e
Ende draghen alle daghe een nyeu fatsoen
Een r i e m, k o e r s, k e e r l ende een s a e y n a e l g i e
dan gebreken haer noch coussen ende schoen

Pag. 13 Lied VIII.

. . . .
Si was fraey gheciert
Scaerlaken had si aengedaen

Pag. 15 Lied X.

. . . .
Ic seg vrou maecht bint op u hayr
Met roode gout Ende met groene side

Pag. 78 Lied LIV.

Aechtken ende nelleken
Die met den k o e r s b e r o c t

Pag. 143 Lied XCV.

Si band haer gheluwe hayr
Bi een claer fonteyne

Pag. 195 Lied CXXIX.

Wi willen haer leeren breyden
Van siden een h u y v e l y n
Van siden was die huyve
Van goude so was die s n o e r
daer sal die vrome lansknecht
Syn gheluwe hayr in doen

Pag. 279 Lied CLXXXIII.

Wy maken ons cleeder d o o r s n e d e n
Naer doude lantsknechts seden.

Pag. 288 Lied CLXXXVIII.

Ick sal v gheven sonder sneven
Een r o y c u e r s met een t r y p e n b o o r t

Pag. 305 Lied CXCVIII.

Coop ic nyeu cousen oft t r y p e n s c o e n

Pag 321 Lied CCVII.

Hy gaf mi acht stuyvers een grooten meer
Daer cocht ick me twee s a y e n mouwen
. . . .
Ick cochte twee d o e c k e n vat dit verstant
En een c u e r s van r o o t schaerlaken

Pag. 335 Lied CCXVI.

Het docht hem wesen een schoen aenscouwen
Twee t r y p e n s c o e n so draecht si aen
En daer toe twee f l e w e e l e n m o u w e n
. . . .
En uwen staet en souts niet wel vermuegen
s c a e r l a k e n c o e r s e n te dragen naer myn behoort

---

1) Horae Belgicae, Deel XI. Uitgegeven door Hoffmann VON FALLERSLEBEN. Hannover 1855.

met fleweele gebort om myn verhuegen
. . . .
Een sayen faelle sal ic v gheunen
En daer toe twee flleweelen mouwen
. . . .
die hem lyden sullen met halfosetten mouwen
. . . .
Noch segic mynen staet en vermaech niet wel
Me doen draghen fleweelen colieren

G. Uit: de Refereinen van Anna Byns. [1])

Ref. VId. Pag. 118.
Wat soeckt men al niewicheden in de habyten,
Syde, laken, flueel en soude niet verslyten,
Waert niet duerhouwen, duerhackelt, duersneden.
Ref. XVf. Pag. 152.
Omdat men vint soo veel nieuwe sneden.
Ref. XVg.
Omdat boeren hen nu syden en flueelen.

H. Uit: de Nieuwe Refereinen van Anna Byns [2]).

z. d. Ref. XIV. d.
.... tes: coopt wullen en lynen,
Om cleeren, hemden, doeken oft baghynen,
Schoenen en plattynen; dits al haer beiach.
1525. — Ref. XXXVIII. f.
Zy bieden U juweelen en proper dingen,
Schoon silveren riemen en gouden ringen
Van grooter weerden.
1525. — Ref. L. b.
Wullen oft lynen en mach haer niet ontdieren,
Daer sy dlyf me chieren
Zy dragen diamanten en robynen,
Die zeer claer schynen, met dryen, met vieren,
Van alle manieren.
Haer boelkens gaen als Venus camerieren
Met langen steertten, met fluwelen colieren.
Ref. L. C.
Men schinckt hem ketenen en gouden ringen,
Fluwelen tabbaerden, zwert, peersch oft roodt.
1527. — Ref. LXIX. d.
Ten es niet om seggen, wat een wyf al cost,
Ghevoederdt, gevost, frisschelyck gedost,
Willen sy gaen proncken langs der straten;
. . . .
Dan moeten sy hebaen eenen sleypenden coers,
Paternosters, riemen met guldenen platen,
Groot boven maten.
Dan gaen sy blaten

---

1) Naar de nalatenschap van A. BOGAERS uitgegeven door W. L. VAN HELTEN, Rott. 1875.

2) Uitgeg. door W. A. JONGKBLOET en W. L. VAN HELTEN, in de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen. 4e Reeks No. 6. Gent 1886.

Met gefronsten halsdoeken, lampers oft floers,
Daer de borstkens doorschynen recht op syn hoers,
Gheluwe, dinne doeken, gestyft wel styf.

Ref. LXIX. e.

Prinsche, de vroukens syn gheerne proper en moy;
Rustich op syn hoofs, naden niewen toy
Moeten de habyten gemaeckt, gesneden zijn.

1528. — Ref. LXXXVI. c.

Zy cleedense als ruters, verstaet myn dichten,
Met geschakierden, duerhackelden cleeren.

Ref. LXXXVI. e.

Zy pallerense van ionckx, al warent hoerkens,
Zy bleycken haar tuytkens en legghen tspaens scheelken.

. . . .

I. Uit de: Refereynen int Vroede, int Zotte, int Amorueze.... Vertooght binnen Ghendt by de XIXcameren van Rhetorycken aldaer compareerende den XX April M.D. neghen ende dertigh. [1])

1539. Uit: Brugghe int Zotte.

Tvolck die subtylic haers wyfs buchtkin stelen

Uit: Leffinghe int Zotte.

Qualick kent men een priester op strate vry
Voor een werlicke, zoo moet hy ghecleet gaen
Een heycxkin ant lyf cort van baten fy
Tmes an de zyde hanght daer ghereedtwaen

Uit Nieukercke int Zotte.

Prince noch ziet men zotheyt ghebaren
Van ander gryzaerts die ghaerne waren
Ghemint van ionghe qwackernellekins
Of aude commeren van vyftigh iaren
Die zyn ghezint op ionghe ghezellekins
Zy vesten de tuutkins met cleene spellekins,
Omdat zy der iongheyt zauden behaghen
Lustelic ghecleedt met burszen met bellekins
Ghelyc de iongvrauwen gherne draghen
Maer dickwyls moeten zy de nueze vaghen
Oft colierkin wierde met druepelen ghelooght

J. Een spel van sinnen „van de Hel van 't Brouwersgilde" genaempt. [2])

1545. — vs 540 vlg.

Dees vrouwen, die nu vol pomposicheyt steecken
moeten ses ellen laeckens tot een tabbaert geheel hebben,
dat se om ende om dubbelt compt, wat vreemde treecken,
ist mouwen, ist clet sy moetent al van flluweel hebben:
„Dienstmaechden, die niet veel hebben, draegent", hier wel op let
een halsdoeck met dubbelde lubben moeten sy om haar keel hebben,
so hooch datter t hooft met ooren gans in steeckt. met paerlen beset,
die slippen van die doeck staen om hooch opte schouderen gespelt aent clett

1) Gheprent te Ghendt teghen over tstadthuis, by my Ioos Lambrecht Lettersteker. An M.CCCCC.XXXIX. (den Haag, Kon. Bibl.)

2) Uit: Satiren der XVIe eeuwsche Kleine Burgerij door Dr. H. E. van Gelder. Oud-Holland 1911 XXIX. pag. 201 vlg.

so staet se voor wyt open en grynst als een wan,
also staet dat niet maechdelyck . . . .
wrongen in de doeck de om huyff deur te sien, siet dit malle goet aen
dit doen se al om te comen onder den man;
Een hooch voorhooft te crygen sy nu list gebruycken
Met een pecklap trecken sy nu het ouwe haer daarvan
daer leggen sy dan vlechten van anderluy haer, dat heet men pruycken
dat leyt en crult so wilt . . . .
dus gaen die . . . . joffers haer nu vercieren.
stinckende van hoverdye men macht wel ruycken
met f o r t i g a e l e n an haer keurs oft coelcoussen, dit syn die manieren
daer staettet lyff als een clock . . . .
Wie sou die hoverdy van die mans off vryers gewaegen?
Dees moet ick jaegen int helsche codt,
want t is al damast dat men nu siet draegen
dan hebben sy c r a e g e n van drie off vier gulden, ten is geen spot
t moet al gevoert syn met sye, fluweel carmesye off camelot
een paer hoosen van drie pont vlaems, besiet dees pronckers
t silver hangt aent rappier en poeyngaerts, als waert snot

K. Uit: Spelen van Sinne.... ghespeelt.... binnen der Stadt van Andtwerpen op dLant Juweel by die veerthien cameren van Retorycken die hen daer ghepresenteert hebben den derden dach Augusti int Jaer ons Heeren - M. D. LXI. [1])

Fol. 12 vlg.

1561. — Eerst ende al vore zyn die voorghenoemde Cameren van Retorycke / .... inghehaelt gheweest.... alle seer ryckelyck ghecleet in Violette rytabbaerts / hoeyen ende sluyers vanden selven / haer wanbaisen / coussen ende l e e r s k e n s wit / die plumagien Violet root ende wit / ....

In den eersten presenteerde hem die Goubloemen van Andtwerpen.... met roode mantels binnen groen / roode hoeyen / haer wanbaysen / coussen / cranssen ende plumagien wit / ....

Ten tweeden den Olyftack van Andtwerpen.... met groene hoeyen / haer wanbaysen / coussen / plumagien ende cranssen wit / ....

Ten derden der Vreuchdenbloeme van Berghen op den Zoome.... Met tancyte casacken / roode hoeyen ende wambaysen / swerte coussen / witte l e e r s k e n s / die plumagien wit ende swert / die cranssen rood ende gheel....

Ten vierden die Pione van Mechelen.... ghecleet in rocken van fyn incarnaet stammet gheboort met gouden passement / roode hoeyen wambaysen / coussen / plumagien gheel / die cranssen gout / swerte leerskens.

Ten vyfden den Groeyenden boom van Liere.... in groene rocken met wit geboort / groene hoeyen / roode sluyers / wambaysen en coussen wit / met roode en witte plumagien / swerte leerskens /

Ten sesten die Lisbloemen van Mechelen.... hen hoeyen / zadels ende rocken blau / geboort met silveren passement / den sluyer tocque dargent hen wambaysen ende coussen root met witte plumagien / hen l e e r s k e n s swert.

Ten sevensten die Cauwoerde van Herentals. . . . in bruyne tancyte casacken / groene hoeyen / peersche sluyers met witte plumagien / hen wambaisen ende coussen root / hen l e e r s k e n s swert.

Ten achtsten die Goubloeme van Vilvoirden.... groene rocken ende hoeyen / roode sluyers / wambaisen / en plumagien wit / coussen root met swerte l e e r s k e n s.

---

1) Gedrukt tot Antwerpen by M. Willem Sylvius / Drucker der Con. Mat. An. MCCCCCLXII

Ten IX die Lelieyloeme van Diest.... met Taneyte casacken / groene hoeyen / die sluyers ende wambaisen root / plumagien en cranssen gheel ende wit / coussen swert met witte leerskens.

Ten X. Die Lelikens Wten Dale van Leeuwen.... rocken ende hoeyen taneyt / roode wambaysen / gheele coussen / plumagien gheel ende wit / die cranssen gheel ende root....

Ten XI. die Christus ooghe van Diest.... in rouwaensche oft goutgheele rocken / hoeyen ende coussen root / wambaysen blauwe / plumagien ende leerskens wit / groene sluyers....

Ten XII. die Roose van Loven.... met incarnate oft lyfverwe rocken met wit gheboort swerte hoeyen met roode sluyers / wambaysen ende coussen swert / plumagien root ende wit....

Ten XIII. Den Vierrighen Doern van Shertoghenbosche.... ghecleet in groene rocken met gouden passement gheboort / met een root hanghende mouken / wambaysen / coussen / hoeyen / oock root met witte plumagien / ende swerte leerskens.

Ten XIV. en leste het Marien Cransken van Bruessel.... alle ghecleet in roode cramoiside lange casacuen / gheboort met silveren passement / roode hoeyen ghemaect in fatssoene van antycsce helmetten / wambaysen / plumagien / leerskens wit / ghegort met eenen gordel zeer curioselijk ghevlochten van gouden tocque / van vierderley coleuren gheel / root blau ende witte....

My en docht oock niet van noode te zijn / met specificatie in sonderheyt te beschrijven / Die Princen ende hooftmannen.... noch oock hoevele datter van elcx ghecleet waren in flueel / satyn / damast / camelot / torx grove greyn etc....

Uit de: Corte beschryvinge vander incomste der Cameren van Rhetorycke des Haechspels alsoo zy hen in ordinancien ghepresenteert hebben voor der Heeren Tanneel den 24 Augusti 1561.

Fol. 5. (Uit den zelfden bundel. Vervolg.)

1561. — In den eersten presenteerde hem het Jeannette bloemken van Liere / .... ghecleet in zwerte ghefrizeerde rocken / geboort met gheel passement / coussen ende hoeyen zwert met roode sluyers / de plumagien wit / rood ende groen / hen leerskens wit.

Ten tweeden het Heybloemken van Turnhout ghecleet in tanneyte Casacken / zwerte coussen / roode hoeyen / witte plumagien / hen sluyers blau ende wit....

Ten derden / Den bloeyenden Wyngaert van Berghen.... in tanneyte Casacken met een blauw hangende mouwken / groene hoeyen met blauwe sluyers / hen plumagien wit en root / witte leerskens ende zwerte coussen / met diveersse fraye figuerlycke punten....

Ten vierden / de Corenbloeme van Bruessele.... in blauwe rocken ghestreept oft ghebigareert met wit / root ende blauw / de mouwen ende hoeyen ghestreept met groen / wit ende root / hen plumagien wit / zwerte coussen met witte leerskens.

L. Uit de: Verhandeling over het Landjuweel van Antwerpen in 1561 *door* E. van Even (1861).

1561. — Pag. 51.

Eigenhandige aanmerkingen van Melchior Schetz wegens de kleeding aan te nemen door de leden van de Rederykerkamer der Violieren tot het inhalen der Brabandsche Kamers:

Cousen en wambais wit mit roet deursport minst de cousen. Roy brosekins met witte spoeren en stegerepen. Eenen roed riem mit een roy scede aen t rappier.... Den hoet violet met wit en roede sluyer, daer op 3 plumen van wit roet en violet. Dat oppercleet violet gebordt mit wit en bynnen gevoyert met wit. Die een oppercleet veuren wit. Diet gesloet maecket en bedarff den kost niet....

Pag. 53 vlg.

Bewysstuk XIX.

Intrede der Rederykkamers binnen Antwerpen.

. . . .

Goutbloem alhier.

. . . . Prins en Hooftman, wambeysen, cousen, b r o s k e n s, riemen, scheyde cransen, pluymen wit, hoeyen, mantels root met groen gevoedert.

Olyftak alhier.

. . . .

. . . . 6 lacceyen, 4 met groen c u e l d e r s, 2 int wit, 5 paer int fluweel, met Prins en Hooftman, pluymen, cransen, wambeysen, cousen, rappieren, b r o s k e n s wit, hoeyen, mantels groen met wit ghevoedert....

Berghen op Zoom.

. . . . Seven manspersoonen in tenneyte saeyette ghecleedt,.... twee in camelot,.... 13 met tanneyt dammast ghecleedt, roode carmosynen wambeysen en hoeyen, de pluymen swert en wit.... Naer desen wagen volgden 2 (sc. maeghden) met dammaste rocken, 8 daer nae met floveele.... Alle dese persoonen ... waren ghecleedt als boven en hadden de rocken oft casacken van tanneyten coleure, de wambeysen, hoeyen root, swert en witte plumagien, daer op swerte cransen....

Mechelen, Pioene.

. . . . Wambeysen en cousen geel, roode rocken, swerte broecken, roode hoeyen gheel pluymen, de rocken met geel en goud passement gheboordt. . . .

Liere, de groeyende Boom.

. . . . Witte cousen, witte wambeysen, swerte b r o s k e n s, groen rocken met wit gheboort, groen hoeyen, roy sluyers witte pluymen . . . .

Lisbloeme van Mechelen.

. . . . rocken blauw met wit passement geboort, blauwe hoet, blauwe sadele, witte pluymen, roode coussen, roode wambeysen, witte broskens.

Herenthals.

Roode wambeysen, roode cousen, de rocken tanneyt, groen hoeyen met witte pluymen, violetten sluyers, swaerte b r o s k e n s.

Goubloeme van Vilvoirden.

....roode coussen, witte wambeysen, groen rocken, groen hoeyen, swerte b r o s k e n s, witte pluymen, roy sluyers.

Het Leliken van Diest.

....tanneyte casacken, wambeysen, coussen swert, hoeyen groen met gheel en witte pluymen, b r o s k e n s wit.

Soutleeuwe.

....gheel coussen, roode wambeysen, swerte hoeyen, tanneyte casacken, pluymen root en wit, b r o s k e n s swert.

De Roose van Loven.

....de rocken l y v e r w i c h, met wit gheboort, coussen en wambeys swert, hoeyen swert, witte b r o s k e n s, pluymen root en wit.

De Christus-oogen van Diest.

In goutgeel rocken oft casacken, blau wambeysen, groen sluyers, roode hoeden, witte b r o s k e n s, witte pluymen.

M. Uit: Spelen van Sinne etc:.... ghespeelt ende verthoont.... binnen die stede van Rotterdam.... den XX dach in Julio Anno 1561 [1])

Pag. 110 Delft.

Lust om weten (spreekt tegen Poeterye):
Seght my eerst van waer ghy comt en hoe u namen // syn
buyten die palen van Hollant ick gheen weet // laet
hoe comt dat ghy dus kakelbont ghecleet // gaet
ghy dunckt my al wt vremde landen // comen

1) Tot Antwerpen, op de Camerpoort Brugghe / inden gulden Enghel / by M. Willem Silvius / drukker der Con. Mat. An. M. D.LXIIII.

Uit denzelfden bundel:

Dryderley Refereynen ghepronuncieert op te Rhetoryckfeest der Blauvv Acoleyen van Rotterdam 1561.

Pag. 39.

Refereyn van d'oude Camer van Haerlem:
Daer syn sommighe sotten die en houwen geen maet
sy ghaen ghecleet verre boven haren staet
men can thans die knecht nau buyten synen heer
. . . .
Noch zynder sotten met groote hopen
die teghen een hoochtyt te borch copen
Sydt en Fluweel ende oock wollen laken
en zy en connen haer selven niet bedropen
ende hebbent wel soo seer opgheschopen
met dat zy die cleeren soo costlyck deden maken
en over die hoochtyt verstaet dese saken
gheven sy die weder min dan om half ghelt.

N. Uit Pegasides Pleyn ofte Den Lusthof der Maechden. In sesthien boecken ghecomponeert door Jehan Baptista Houwaert. [1])

1582. — Boek II Pag. 124.

U opghetrost habyt vol orgueilleusheden,
Behanghen met menich costelyck juweel,
Was soo uytwendich vol pompeusheden,
Dat Uw lichaem maer en scheen t minste deel,
U aenschyn was met Apellis pinceel
Witvervich ghecoleurt, met blosende caken,
Duytwendich chieraet can t hert hoveirdich maken.
Maer u goutgeel hayr dwelc gefriseert gecrollt was,
U bagghen, ringhen, u costelyck ghesteynte,
U purpuren habyt, dwelck seer net ghevolt was,
En gheborduert met uytnemende reynte,
U lieflyck aenschyn dwelck (tuwer vercleynte)
Claer blinckende ghelickte van t blancketsele,
Waren cause dat ghy....

Pag. 148 . . . .

Op de Bruydcamer en was bancket, noch fruyt,
Noch ghy en saet niet verchiert ten thoone
Metten hanghenden hare, ghelyck een bruyt,
Noch mette broke, noch beperelde croone,
U cleeren en waren costelyck, noch schoone,
Uwen besten tabbaert was een slapelaken socht,

Pag. 154.

Maer ghy vroukens wildy daer in eeren houwen
Dees wet, soo en wiltse oock niet contrarieren,
Een vrouwe en mocht doen maer, twee cleeren houwen,
Een daghelyckx cleedt, en een om te braggheeren.
En dit behooren de mans u wel t'accoorderen,
Want dit zyn der vrouwen oude manieren,
Naer zyn werck moet elck hem pareeren,

---

1) Tot Delft by Adriaen Gerritsen boekvercooper aan de Coornmerct. Anno 1615.

Op feestdaghen meucht ghy u tamelyck verchieren,
Maer weer ghy edel vrouwen zyt, oft camerieren,
Coninginnen, Princerssen, oft van wat state,
Niemant en magh excederen de middelmate.
Een yeghelyck mach zijn accoutrementen wel
Tsy van flouweel, zyde, damast, oft laken,
Naer zynen staet, en incomende renten wel
En naer zynen ouderdom, statelyck doen maeken,
. . . .
Elck behoort hem te cleeden naer den betame fyñ
Naer staet, en naer maniere van den lande,
Als d habyten den persoon bequamen syn
Soo en can daer niemant aff spreken schande,
Ghelyck d eerlycke habyten van de valiande
Statelycke persoonen, Princen en Heeren,
Mitsgaders oock die digniteyt van de
Dochters, en vrouwen, connen vermeeren
Soo doen te slechte oft te uytwendighe cleeren
Veel schandighe oneeren, al diese draghen.
. . . .
Ten is my oock niet gheorloft, Godt weet
Te tellen die veranderinghen van den Feytsoene,
Want sy zyn alle daghe ghewoene
Te versiere eenighe vreemde snede.
En elcken dach brenght een nieuw feytsoen mede.

Pag. 161.

. . . .

Maer t is een wyse vrouw die draecht een tamelyck cleet,
En die eerlyck naer lantsede gaet versiert,
En die haerselve naer haren staet regiert.
Maer daer zyn dochters die arm en hoveirdich zyn,
Die voort stellen veel meerder pomperyen,
Dan die edel, ryck en eerweerdich zyn,
Al en draghen sy flouweel noch sye,
Onder eenen grauwen rock schuylt by tye
Meer hovaerdye, dan onder gouwen laken,
En sy bersten som van haet en van nye,
Dat sy ander dochters sien de Joffrou maken
En dat sy niet en connen gheraken
Aen uytwendighe cleeren en costlyck chieraet,
. . . .
Om die hoverdye te volbringhen,
Soo vercoopen sy som haren besten pant,
Om ketenen, cartanten, oft om ringhen,
Om brasseletten, oft habyten triumphant,
Oft om eenige ander iuweelen playsant,
. . . .

Pag. 201.

Can ick beteren reghel van desen schryven
Betamelyck naer staet en manier van doene?
Neen ik, want gheen cleeren in wesen en blyven,
Maer veranderen daghelyckx van feytsoene.

. . . .
Wt jonsten ick u al ghelyck bevele
Dat ghy voor alle saken u selven kent
Soo en suldy egheen accoutrement,
Noch p a r e e r s e l noch costelyck chieraet vroech noch laet
. . . .
Gheensins draghen boven uwen staet metter daet.

O. Uit de: Zeven Spelen / van die Werken van Bermhertigheyd. In rym ghemaeckt / en nu tot Aemstelredam opentlyck ghespeelt / Anno 1591. [1])

Uit het derde spel:
Personagien . . . .
Subtyl geest, Een gemeen Burger, op die nieuwe snuff ghecleet.
Subtyl geest:
. . . .
Duer my hebben alle nieuwe vonden haer wesen
Ick vinde nieu fatsoen van cleeren / om te vullen myn kisten
. . . .
Siet wat pelterye / dat men nu draecht / ou ghy baes
Hiertoe is gehoort subtylheyt boven sommen
Fyn laken te weeven / daer af can ic my berommen
Siet hoemen nu borduerwerckt / in tapesserye bedryven
. . . .
Siet wat men al vande syde maect / om de hovaerdye
. . . .
Siet wat costelheyt en Juweelen / men nu vergaert
Uit het vierde spel:
Personagien Den meesten hoop, Ghecleet op nieu fatsoenen
. . . .
Hoverdye
Elc cleet hem om t ryckelycx / opdat men hem groot sou achten
Dees meyskens blanckette haer / dat sy blosen als eriecken
Ander maecken hem ghelie en bleeck / als siecken
En dat om haer schoonheyt begheert
. . . .
Ydel Glorie
Ick heb oock Meest al de Werelt / een lesse gheleert
Van dagelycx / een nieu fatsoen van habyten
te dragen geboort / gesneden / so dicwils verkeert
Datse de cleeren / niet en connen intyts verslyten
Hy moet een nieuw fatsoen hebben / oft t sou hem spyted
Sou hy niet gelyck ander dragen die nieuwe talye
Men sout oock Joncvrouwe schoenlappers verwyten
Dat sy niet en hadde te dragen een s a e y e n f a l y e.
Hoverdye
Ja voor vol dam st / al hebbense niet een m a l y e
Dis hoverdye en sal haren aert niet laten
Als sy so ter kercken gaet / is dat niet een c a l y e
Hoe hoger dach / hoe hoverdiger volck in alle staten.
. . . .

1) t Amstelredam, by my HERMAN JANSZ. MULLER / Figuersnyder / woonende inde Warmoesstraet / in den vergulden Passer Ao 1591.

Dit heeft Hoverdye al op gebrocht / t is die nieuwe snof
Sy moet een bonte tabbaert hebben / vry niet verbeeten
Ses of acht pont waert zynde / t gater al te grof
Men sparet gelt / aen die cleeren min dan stof
Al sou men se daer na tot myn oomkens gaen vercoopen
Dan moeten sy ghemaeckt zyn na t fatsoen vanden hof
Silveren riemen keetenen en rhingen met hoopen.

Vleyschelyck Solaes.

Wa / Meest al de werelt geeft nu hoe langher hoe min
Hy mint hemselven veel te seer / ick hebt al gheloert
Hy gaet veel te gaeren / gevost- / ghebont / ghevoert
Sachte fyne hemden / die men duer een ring sou trecken
Draecht hy oock gaerne / . . . .
. . . .
t moet nu al met bont / en grau gaen /

Ydel Glorie.

Wij sullen u wel helpen uwen staet vermeeren
Maer ghy moet een tabbaert hebben / met eenen schoeve

Vleyschelyck Solaes

Die somercleeren licht / en tot t lichaems behoeve
Die wintercleere gevoert / mackelyck om dragen

Meest al de werelt

Waer mede sou icxe doen voeyeren / na t lichaem behagen

Behaghelycken schyn

Met costelycke pelterye / die beste bekende
Vossen / rommenysche vellen draecht die gemeene bende
Maer Flouwynen / Maerters / Sabels / en watermalen
Al en sydy niet eel / die muechdy wel dragen sonder amende

Ydel Glorie

Doet syn cleeren maken / na die snee van 't Hof
Nae den nieuwen snof / soo mach hy over al gaen mede

I. BAREND VAN ORLEY, JORIS VAN EGMOND, Rijks Museum.

II. KAREL V. Raam te 's-Gravenhage.

III. Raam der Kanunniken te 's-Gravenhage, H. Maagd.

IV. Kaarten van HEEMSKERK, SIBYLLA ERYTHRAEA, Rijks Museum.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger Amsterdam

De ontwerpers der Haagsche glasramen,

DOOR

JHR. DR. J. SIX.

MET zijn onderzoek omtrent de glasramen der St. Jacobskerk te 's-Gravenhage, uitgegeven in den XXXVIsten Jaargang van dit tijdschrift, heeft Dr. H. E. VAN GELDER een nieuw hoofdstuk geopend voor de geschiedenis der Nederlandsche glasschilderkunst. Wat hij omtrent de glasbranders weet mede te deelen of kon vermoeden is nauwelijks minder belangrijk dan wat hij van de werken zelve kan laten zien of daaromtrent heeft bijeengebracht.

Den naam van den ontwerper heeft hij maar in één geval kunnen vaststellen en ons daarmede meteen een kunstenaar leeren kennen, RIJCK MET DER STELT, zoo goed als alleen uit VAN MANDER bekend. Hoewel wij reeds wisten dat hij kartons van vensters ontworpen had, was tot nu toe niets van hem bekend. Dat is des te meer te betreuren daar de enkele brokken, die de heer VAN GELDER terug vond, door hun gevoeligheid van vorm, verre boven de andere overblijfselen staan.

Dat juist de graaf VAN BUREN hem dat werk opdroeg, brengt in herinnering het bezoek van dezen edelman bij MOSTERT te Haarlem, waaromtrent VAN MANDER, Fol. 150 zoo smakelijk vertelt. RIJCK AERTSZ. was diens leerling. Zoo

rijst de vraag, die ik niet vermag te beantwoorden, of er soms eenigen samenhang tusschen deze feiten zou bestaan en hij door zijn leermeester voor dit werk kan aanbevolen zijn.

Anders staat het met overige vensters. Bij den eersten aanblik trof mij reeds de kop van KAREL V (Fig. II) als volkomen uit hetzelfde stijlgevoel gegroeid, als die van den Bischop in het karton van het Haarlemsche glasraam, thans in bruikleen in 's Rijks Museum en te zien in de oefenschool der Rijksnormaalschool in den tuin achter dat gebouw.

Dit karton is het ontwerp voor het raam in 1541 door den Bisschop van Utrecht, JORIS VAN EGMOND aan de St. Bavo te Haarlem geschonken en uitgevoerd door GERRIT BOELS, wiens adres na dat van BAREND VAN ORLEY zooals VAN DER WILLIGEN [1]) meedeelt reeds in 1537 op het schutblad van het register der kerk werd aangeteekend, aldus:

> Item meester BAERNAERTS VAN OERLEN die schilder van de K. Mt. wonende tot Brussel over Sint Gheraertskerck.
> Item die glasemaker tot Loven Meester GERRYT BOELS heeft dat glas anghenomen in de Westghevel.

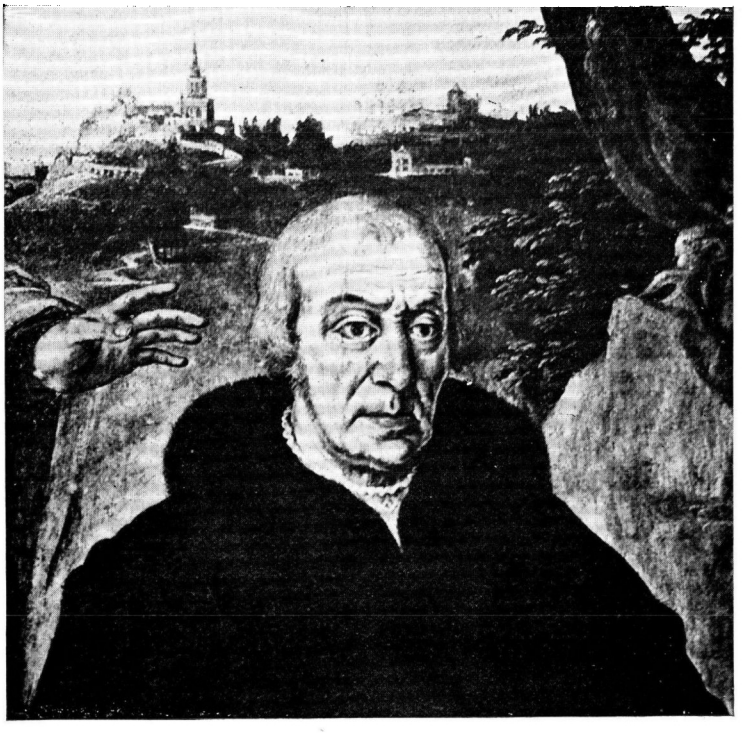
Men heeft daar terecht uit opgemaakt dat zoo GERRIT BOELS het glas brandde, dat verloren ging, VAN ORLEY het karton teekende dat behouden bleef.

Een nadere vergelijking van den Keizer bevestigde mijn indruk geheel. De open vormen, door lichte schaduwen en heel gehouden lijnen van de koppen, vooral van den Bischop, (Fig. I) bleken werkelijk volmaakt overeen te stemmen en de opvatting van het paarlenborduursel eveneens. Bovendien was houding en teekening van de linkerhand van KAREL V ten aller nauwste verwant met die van God den Vader in het karton. Wel is het raam van den Keizer eerst in 1547 gesteld en was BAREND VAN ORLEY reeds den 6de Januari 1542 overleden maar daar de keizer, zooals de heer VAN GELDER mededeelt, kort na den brand der kerk, van 24 Juli tot 10 Augustus 1540 in den Haag was, ligt het voor de hand, dat hij toen reeds zijn schilder, zooals wij VAN ORLEY te Haarlem zagen betitelen, de opdracht daartoe gaf.

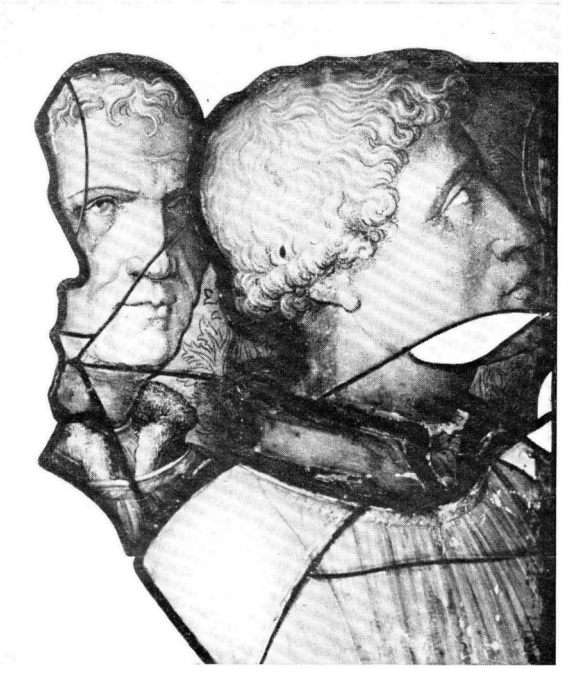
Het was klaarblijkelijk ook niet de eerste keer, dat hij hem zulk werk toevertrouwde, want reeds in 1537 werden in de St. Gudula te Brussel twee ramen geplaatst, naar zijn ontwerpen, met de beeltenissen van KAREL V en zijn gemalin, zijn zuster en haar gemaal LODEWIJK II VAN HONGARIJE, waar later nog een derde op volgde met een andere zuster en haar gemaal FRANS I VAN FRANKRIJK.

Ook dat was niet de eerste maal dat VAN ORLEY zulk werk ondernam Zijn ontwerp voor het venster te Mechelen met den intocht in Jerusalem en de

[1]) Haarlemsche schilders blz. 55, les Artistes de Haarlem p. 56.

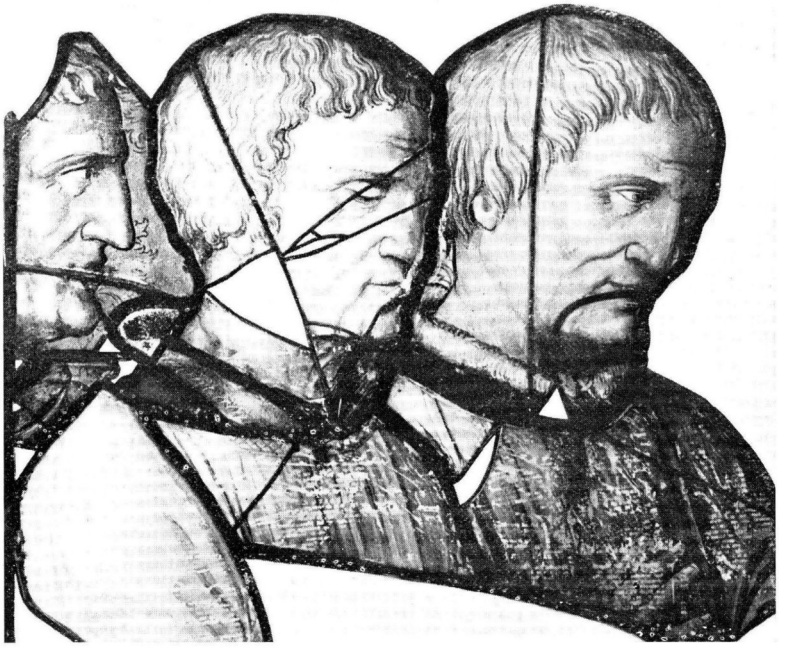
V. MAERTEN VAN HEEMSKERCK, TE MATELIEF DAMAS. Rijks Museum.

VI. Raam der Kanunniken te 's-Gravenhage, MR. P. SUYS.

VII. MAERTIN VAN HEEMSKERK, Doornenkroning, Haarlem.

VIII. Raam der Kanunniken te 's-Gravenhage, JAC. RUYCHROCK (?)

portretten van PHILIBERT VAN SAVOYEN en MARGARETHA VAN OOSTENRIJK moeten natuurlijk reeds voor 1532 vallen.

Het is niet te verwonderen dat hij, die zoovele kartons voor de Brusselsche tapijtwevers teekende ook voor dit werk verkozen werd. De overlevering wil dat hij reeds het toezicht hield op het weven der tapijten van RAFAËL, die te Brussel in de ateliers van PIETER VAN AELST van 1514 tot 1519 werden gemaakt. Er zijn geen akten die dat bevestigen, maar de afwijkingen in den stijl van de uitgevoerde werken, tegenover de oorspronkelijke ontwerpen van den Italiaanschen meester, wijzen geheel in de richting van den Brabantschen kunstenaar, die, zoo hij niet met zekerheid als zijn leerling is aan te wijzen, toch zonder twijfel te Rome onder zijn invloed kwam.

Hij zal, om de kartons te sparen, waarvan er nog verscheidene over zijn, niettegenstaande enkelen tot driemaal toe werden geweven, voor de wevers zelf een werkteekening gemaakt hebben, wat de, in zijn geest gewijzigde, vormen verklaart.

Heeft de Heer VAN GELDER te recht, zooals ik gaarne aanneem, het fijne gezichtje, XVIIa, aan het glas van den Graaf en de Gravin VAN HOOGSTRATEN toegeschreven, dan spreken ook hier de lichte schaduwen binnen de klare lijnen voor onzen meester. Nu zou het weinige wat er van dezen kop nog over is, allicht voor een toeschrijving onvoldoende zijn. Toch behoeven wij ook hier nauwelijks te twijfelen. De eigenaardige vormen van de omtreklijn, de teekening van den kleinen mond met de dikke lippen, vooral de onderlip, van den neus en de oogen vinden wij in zijn schilderijen, ja tot in zijn portretten terug. Zelfs werken, die men liever aan navolgers toeschrijft, zijn niet vrij van den invloed van deze opvatting die gemakkelijker te herkennen, dan onder woorden te brengen is.

Het andere brok, dat de tronie van den bedelaar der heilige vorstin zou zijn, valt moeilijker te vergelijken in zijn zware voordracht der leelijke trekken. Toch blijft de zelfde bouw der lippen wel zeer opmerkelijk en mag men overigens wel op een kop als van den vluchtenden man in de beproevingen van JOB te Brussel wijzen. Van den bedelaar van ST. MAARTEN van het karton heeft hij niets.

Het ligt zeker voor de hand te vragen of niet ook het raam van den Bischop van Utrecht, evenals dat wat hij aan Haarlem schonk, door onzen meester ontworpen zou zijn. Al heeft eerst PIETER BOELS, de zoon van GERRIT, dat in 1547 afgeleverd, dat bewijst niet dat het niet verscheidene jaren vroeger ontworpen zou zijn, zelfs niet dat zijn vader er niet aan kon zijn begonnen.

Wanneer dan ook terecht de Heer VAN GELDER enkele stukjes van ornamenten en een engelenkopje om hun overeenkomst met het Haarlemsche karton

aan het Haagsche raam van JORIS VAN EGMOND toeschrijft, dan ligt hier de gevolgtrekking voor de hand, dat die gelijkenis te danken moet zijn aan de hand die zoo breed en zoo vlot zijn vormen neerschreef in forsche penseeltrekken, dat in zulke ondergeschikte figuren als die engeltjes de bouw der vormen, ter wille der werking, opgeofferd werd.

Anders weer staat het met het raam der kanunniken. Hun sprekende trekken zijn krachtig aangezet met zware kantschaduwen die er ronding aan geven, hier en daar een gelaatsplooi, vooral die van den neusvleugel over de wang loopt, haast al te scherp afgeteekend. Niets herinnert aan de kunst van VAN ORLEY, zooals wij die in andere glazen vonden. Ook wat er overbleef van het lieftallige kopje der MAAGD (Fig. III) ademt een geheel anderen geest. Een mooi ovaal, in zijn hoofdvormen versterkt door de rijke omlijsting van sierlijk dooreengeweven haarband en lokken, wordt het gezichtje door het smalle neusje, het kleine mondje, de zijwaarts-ziende oogjes zeer evenwichtig verdeeld. Toch behoudt het iets teeder menschelijksch, dat er een groote aantrekkelijkheid aan geeft.

Ook deze kop leek mij bij den eersten oogopslag een oude bekende, maar toch heb ik even moeten zoeken eer ik die herinnering terecht bracht. Toen ik die herkende in de SIBYLLA ERITHRAEA (Fig. IV) van MAARTEN VAN HEEMSKERK, bleef er voor mij geen twijfel over. Mijn indruk werd bij nader onderzoek bevestigd, daar soortgelijke vrouwenkoppen in het overige werk van dien meester, waarbij die van de vrouw links, die de hand van den CHRISTUS houdt, in den Nood Gods te Delft van 1566, wel de meest treffende overeenkomst vertoont. Ook de SIBYLLA is eerst van 1564 en de vergelijking met het Haagsche glas van 1541, zou dus eenig bezwaar leveren, wanneer wij niet reeds in de THAMAR van Sanssouci van 1532, een nauw verwante gelaatsvorm vonden.

Even goed als bij VAN ORLEY valt ook bij HEEMSKERK iets van zijn opvatting van de teekening van een jonge vrouw in een portret terug te vinden, zooals meer nog dan ANNA CODDE, de vrouw van PIETER BICKER [1]), de vrouw van LOCKHORST, CATHARINA VAN ASSENDELFT [2]) bewijst.

De wonderlijke borsten, die de slechte XVIIIe eeuwsche teekening te zien geeft, vinden ook geredelijk hun verklaring in de eigenaardige kleedij van de SIBYLLE en de vrouwen op den voorgrond te Delft en de MARIA MAGDALENA aan den voet van het kruis, van 1543, te Gent [3]). Indien den hersteller van het venster deze overeenkomst was opgevallen zou de SIBYLLE vooral wellicht der MAAGD een ander aanzien hebben gegeven.

---

1) Mr. N. BEETS in Oude Kunst 1914, blz. 90. Afb. 4.
2) PREIBISZ, MARTIN VAN HEEMSKERCK. Taf. XI.
3) T. a. p. Taf. IV.

Wat er van den engel overblijft, laat zich in zijn beweging redelijk wel vergelijken met dien van de Mariaboodschap in het Mauritshuis [1]) in 1546, al zijn hier andererzijds zeker de verschillen te groot om aan deze overeenstemming veel gewicht te hechten. De prachtige vleugels ontbreken daar.

Van meer beteekenis zijn de koppen der kannuniken. Portretten van HEEMSKERK zijn vrij zeldzaam, schoon minder dan het lijkt. Zelfs ontbrak mij de gelegenheid alle die bekend zijn te vergelijken, maar de eigenaardige behandeling in het kerkraam, zooals die boven geschetst werd, vinden wij reeds in het portret van zijn vader [1]) te New-York van 1532 en, meer overdreven, in den ST. LUKAS te Haarlem [2]) van dat zelfde jaar, volgens de overlevering het portret van een bakker.

Minder verwant is de kop van den jongen man met klimop bekranst, die St. Lucas het penseel uit de hand wil nemen, hoewel ook deze door vergelijking met het eigen portret van den schilder [3]) van 1553, dus 21 jaar later, aan de algemeene gelijkenis en vooral aan het ongewone oor als HEEMSKERK zelf te herkennen is.

Zeer na staat de St. Lucas [4]) te Rennes, die ook geheel den indruk maakt van een portret.

Ook in de aanbidding van de drie koningen van het Mauritshuis [5]) (1546) zijn koppen, geheel in den zelfden geest behandeld.

Nader staat nog, wat den tijd betreft, onder de mij op het oogenblik toegankelijke portretten, dat in 's Rijks Museum van JOHANNES COLMAN, [6]) den Rector van het St. Agatha-Clooster te Delft in 1538, 67 jaar oud, overleden en waarschijnlijk na zijn dood geschilderd, blijkens het opschrift van den rand:

OMNINO NE SIT FATO COLMÂNUS ADEMPTUS
MARTINI FECIT INGENIOSA MANUS.

Aan deze omstandigheid zal het te wijten zijn dat het zwaarder en drooger van voordracht is dan een van de anderen. Toch laat zich ook dit wel vergelijken, maar liever verwijs ik thans weer naar de vleugeldeur met de SIBYLLA die mijn Vader op de beruchte veiling der HEEMSKERCKEN uit Delft kocht en mijn Broeder en ik na zijn dood aan 's Rijks Museum schonken, waar, aan de

---

1) T. a. p. Taf. I.
2) J. O. KRONIG, Guide to the municipal gall. at Haarlem, p. 7.
3) PREIBISZ. Taf. XIII.
4) T, a. p. Taf. VII. 5) T. a. p. Taf, V.
6) T, a. p. Taf. XI. Van deze gelegenheid moet ik gebruik maken om de vraag te opperen of zijn wapen met de drie hamers niet sprekend zou zijn en deze hamers dus kolhamers, zooals in zwang waren bij de slagers om het vee te kollen, d. i. met een slag voor het voorhoofd te dooden.

binnenzijde TE MATEN LIEF DAMAS, (Fig. V), met zijn sprekend wapen voor zich onder de hoede van zijn patroon, den apostel PAULUS, nederknielt (1564).

Treffend is hier de overeenkomst met de kanunniken in de haast al te krachtige, breede teekening van rimpels en plooien, die alleen in de schilderij nog zwaarder staan dan in de doorschijnende glasschildering. Het heeft geen zin dat trek voor trek na te pluizen. Alleen vraag ik bijzonder de aandacht voor den kanunnik Mr. P. SUYS (Fig. VI.) in den bouw van zijn mond met de omgeving, vooral de schaduwpartij daarnaast met het tegenlicht. Zooiets, nog wel drieentwintig jaar later, staat gelijk met een handteekening!

Maar de allergrootste overeenkomst met het glasraam geeft ons de doornenkroning te Haarlem, ook uit Delft afkomstig, te zien. Links is daar de kop, klaarblijkelijk van den schenker, (Fig. VII) van ter zijde gezien die zoo geheel, terwijl de man zeker een ander is, overeenkomt met den kanunnik, (Fig. VIII) in wien de heer VAN GELDER JAC. RUYCHROCK vermoedt, dat men niet aan de zelfde hand kan twijfelen.

Daarnaast is van ondergeschikte beteekenis, dat bijvoorbeeld het licht op den neusrug van STALPERT VAN DER WIELEN geheel op dezelfde wijze is aangebracht als bij ANDRIES WILLEMS VAN SONNEVELDT genaamd VAN OUDSHOORN te Alkmaar en bij den klavecimbelspeler van 's Rijks Museum, de eerste door TRIEBISZ [1]) onzen schilder toegeschreven, de laatste door WALTER COHEN [2]) met zijn werk in verband gebracht.

Vraagt men waarom de Haagsche heeren zich niet, zooals de Bischop, de Graaf VAN HOOGSTRATEN en de Keizer, tot den beroemden Brusselschen hofschilder hebben gewend, dan ligt het antwoord voor de hand, dat zij den Hollander gekozen hebben, niet alleen omdat hij een landsman was, maar omdat hij in het land moest zijn om hun portretten te teekenen. Zij kunnen daartoe geredelijk gekomen zijn alleen door den grooten roep, die uitging van den sedert een paar jaar uit Italie terug gekeerden meester, te Haarlem gevestigd, die bezig was het groote altaarstuk te schilderen, bestemd voor de St. Laurenskerk te Alkmaar (1538—1542), dat sedert 1581 in Zweden den dom van Lingköping siert, waarin de beeltenis van den Bischop voorkwam en waarvan deze ook na goedkeuring in 1539 en 1540 een deel der kosten droeg. [3]) Het schijnt evenwel nog niet naar de natuur maar naar de kartons van VAN ORLEY te zijn gemaakt, althans zoo zou ik een post [4]) willen opvatten van 1540:

---

1) T, a. p., blz. 69.

2) Zeitschr. f. bild. kunst 1913, blz. 34.

3) VAN DER WILLIGEN, t. a. p. 163.

4) VAN DER WILLIGEN, t. a. p. 164—5. De Hollandsche tekst dank ik aan de groote vriendelijkheid van den heer C. W. BRUINVIS.

betaelt tot bruessel van dat bischops patroon uut een glas gemaect te hebben omme Mr. MAERTES patroon erna te maecken . . . . . × 3

wanneer ik die in verband breng met het voorschrift, geheel overeenkomende met wat te Haarlem te zien was, in de opdracht gegeven:

daerinne hy conterfeyten en maecken sal den bischop van Uutrecht knyelende en siende nae de naecte godt als een bischop nae zijne digniteit en verwaerdicheyt, en sal eerst daervan een patroen sinlickheyt en goetdunck te maecken.[1])

Hij maakte ook, wat nog meer zegt, reeds in 1540 een ontwerp voor een venster te Haarlem, zooals uit de volgende aanteekening der thesauriersrekening blijkt:

1544. Meester MAIRTEN VAN HEEMSKERK JACOBSZ., schilder, betaelt die somme van vier ponden meeste als voort patroon van 't glas dat van wegen ende tot eere der voorn. stede in den jaere veertich in den pande van den carmelyten geschoncken is, onder sulcke conditien dat de voirs. stede 't patroon voors. mede becostigen soude, dairomme niet alst blijct bij zijn quyten, en ordonnan. van burgem. de voors, IIII ℔.[2]).

Zelfs vermeldt VAN DER WILLIGEN [3]) dat hij twee glazen in het grauw zag, met bijbelsche voorstellingen, geteekend met zijn bekend monogram, zonder evenwel verder aan te wijzen waar die zich bevonden. Het Nederlandsch Museum bevat wel een viertal glazen in het grauw met zinnebeeldige zegenwagens in zijn stijl, maar zonder zijn handteekening.

Het zou haastig zijn om hieruit te besluiten dat HEEMSKERK ook het kerkraam zelf kan hebben uitgevoerd, maar ik meen voldoende te hebben aangetoond, dat er alle reden is hem het karton toe te schrijven.

Ook voor de wevers moet hij, zoo goed als van ORLEY kartons gemaakt hebben, daar de Oude Kerk te Amsterdam, wandtapijten, van zijde en goud geweven, bezeten heeft, naar zijn ontwerpen gemaakt. [4])

HEEMSKERK beoordeelen wij te licht onbillijk naar zijn afschuwelijke harde verwrongen en overdreven naakten, in plaats van naar zijn geestig geschetste gezichten op Rome, zijn uitmuntend begrepen teekeningen naar de antieken en zijn prachtige portretten uit zijn vroegeren tijd, als het Kasselsche familietafreel of die van PIETER BICKER en ANNA CODDE [5]) en de Haagsche kanunniken die hem tot een groot meester stempelen. Zou niet ook het levendige jongensportretje, in het Museum Booymans, aan SCOREL toegeschreven, niet eer van HEEMSKERK zijn?

Ten slotte waag ik dan ook de vraag te stellen of deze werken niet op

---

1) VAN DER WILLIGEN, t. a. p. 160. De Hollandsche tekst dank ik ook hier den heer BRUINVIS.
2) VAN DER WILLIGEN, Haarlemsche schilders blz. 40 en Artistes de Harlem, p. 42.
3) T. a. p. blz. 128 en p. 169.
4 Wurzbach i. v.
5) Mr. N. BEETS, Onze Kunst 1914 blz. 88vv.

hun beurt aanleiding geven om onzen schilder de meesterlijke beeltenis van JORIS VAN EGMOND toe te schrijven, die de graaf VAN LIMBURG STIRUM aan de Utrechtsche tentoonstelllng van 1913 afstond, no. 191. [1]) Voor JAN VAN SCOREL, wien het toegeschreven was, leek het mij nooit streng genoeg en altijd te grootsch. Thans meen ik overeenkomst te voelen met deze mannen en met de oude vrouw in den aangrijpenden Ecce Homo te Madrid. [2]) Bij de laatste wijs ik in het bijzonder op den mond en de oogen, bij de kanunniken op de haarbehandeling.

Het zou weinig baten den Utrechtschen kerkvorst te kunnen vergelijken met zijn portret in het Alkmaarsche stuk te Lingköping, wanneer dit werkelijk naar het karton van VAN ORLEY is, maar gaarne zou men de beeltenissen van den Abt van Egmond of PIETER CLAESZ PALINCK, van HEEMSKERCK'S oom, den priester Mr. HIERONYMUS JANSZ. en van den ontvanger DIERICK VAN TEYLINGEN, die dus allen gelijktijdig zijn met de kanunniken, daarnevens willen kunnen zetten. Nu mij de gelegenheid daartoe ontbreekt, meen ik te kunnen volstaan met de verkregen uitkomst, die door nader onderzoek wel kan bevestigd worden, maar nauwelijks te niet gedaan.

1) Lichtdruk van J. F. BOSCH UND SOHN, Utrecht.
2) Preibisz t.a.p. Taf. XII.

Een lijfpoëet van Prins Maurits

DOOR

PROF. DR. C. G. N. DE VOOYS.

De roem van FREDERIK HENDRIK werd in VONDEL'S poëzie bezongen, maar dat de lof van MAURITS door een Nederduits poëet uit zijn naaste omgeving niet minder uitbundig gebazuind is, bleef tot nu toe verborgen.

De eerste Januarie 1622 bood DAVID BECK Zijn Excellentie een eigenhandig geschreven bundel sonnetten aan, getiteld: *De Trophéen off Zege-teeckenen van den Nederlantschen Mars*, waarin hij tegelijk proeven van zijn dichtkunst en van zijn „penneconst" gaf. Dit manuscript bleef niet in het archief van de Oranjes, maar kwam na onbekende lotgevallen in het bezit van de uitgever J. MIJS te Tiel, die zo vriendelik was het tot mijn beschikking te stellen. [1])

DAVID BECK, de dichter van deze *Mauritiade*, was tot nu toe een onbekende. Omtrent zijn persoon vernemen wij uit zijn werk niet veel. Op het titelblad noemt hij zich: DAVID BECK VAN CÖLN: hij behoort dus waarschijnlik tot degenen die om geloofsredenen in de Nederlanden de vrijheid kwamen zoeken,

1) Daarvoor betuig ik hem hierbij mijn dank. Het is te hopen dat het handschrift later in het bezit komt van de Koninklijke Bibliotheek of in het huisarchief van de Oranjes, zodat het niet verloren gaat.

want telkens doet hij zich als vurig Calvinist en papenhater kennen. Zijn Nederlands vertoont slechts hier en daar sporen van zijn buitenlandse afkomst [1]): hij is dus in 1621 reeds lang ingeburgerd in zijn nieuwe vaderland, dat hij met oprechte trots vereert. Uit de archieven blijkt alleen — gelijk een voorlopig onderzoek van Dr. H. E. VAN GELDER aantoonde — dat hij van een schoolmeestersfamilie is: zijn broer STEVEN in Den Haag en zijn broer HENDRIK te Rotterdam bekleedden dat ambt ook, en hij zelf wordt „Meester" genoemd. Wellicht blijkt later, wanneer hij de Hollandse bodem betrad. Hij zelf zegt alleen dat het in de kritieke jaren van de oorlog was:

> Want als ick overdenck wat schrickelycker Vlam
> Door *Hollant* golfde, doen ick eerst in *Hollant* quam
> Myn hairen staen te Berg! [2])

Als „jonge man van Ceulen" ondertrouwde hij 30 Sept. 1618 in Den Haag met ROELTGEN LAMBRECHTSDR. VAN BELLE, uit Den Haag. Bij haar had hij twee dochters, SARA en ROELTGE; de vrouw is kort voor 28 Sept. 1635 gestorven; hij zelf stierf vóór 17 Maart 1641. [3])

Stond deze Keulenaar in betrekking tot het stadhouderlik hof? Uit de opdracht vernemen wij alleen dat hij schuilde „onder de wiecken van (Zijne) Excellenties Beschermínge", aan wie zijn pen „van rechtswegen toekomt".
De geheele opdracht luidt:

Doorluchtige Vorst! ende Genadige Heere:

Naerdien wy door den meer als schuldigen Plicht waerdoor den *Hemel* soo veel hondert duysent *Zielen* aen Uwe Excellentie ende aen U doorluchtig huys verbindet (met Liefde, danckbaerheyt, ende ootmoedigen dienst, voor soo mennigvuldige ende Oneyndige Weldaden van U Excellentie bewesen door Raet ende daet aen dese Vereenigde Landen, Christi kercke, ende aen de Consten ende Letteren in deselve) schuldig syn Uwer Excellentie op te offeren ons Goet, Bloet ende alle ons Vermoogen, omme van deselve te disponeeren naer Syn gelieven als Uwe zeer Geneygde ende Ootmoedige dienst-schuldige *Dienaeren*: Soo zal het sonder Redenen ende een groote Vermeetentheyt schynen te zyn, dat ick

---

1) Men lette er op, dat verscheiden woorden en vormen, die ons als Germanismen aandoen, omstreek 1600 tot de litteraire taal, ook van zuiver-Nederlandse dichters behoren. *Omsunst* b.v. gebruikt ook VONDEL, *oon* (= zonder) komt bij SPIEGHEL voor; *gewissen* (= geweten) bij HOOFT. Vormen als nem*et*, verwinn*et* waren in de toenmalige gedichten zeer gebruikelik. Maar een vorm als *mennig* voor menig in stellig Keuls.

2) *Poëme aen Syn Excellencie*, blz, 9.

3) Ook deze feiten dank ik aen de vriendelike mededeling van Dr. H. E. VAN GELDER. Mijn aanvankelike veronderstelling dat onze dichter de vader zou geweest zijn van de bekende schilder DAVID BECK, in 1621 te Delft geboren, bleek dus onjuist.

Klinck-dichten:

Aen Syn Excel: tie.

1.

Als ick aenſie ũ Deugt, u Vroomicheyt, u Daden,
Die ghy van kints-been af getoont hebt onverſaegt,
En als Alemene-Soon u edel bloet ghewaegt,
Om in der Woeders bloet u heldigh Sweert te baden:
En als ick ouerdenck Groot-Vorſt van hoe veel quadẽ
Ghyons verloſt hebt en ver van ons hebt verjaegt:
Dan is mijn Muſa ſtom, ja eenmyne Pen vertraegt!
En ſtae verwondert met u waerdig Loff beladen.
Niet weetende, beducht, wat Diadem, of Kroon
V heldig hooft verdient: noch wat verheven Troon
Men tot Altaer van u Tropheen behoort te ſtichten:
Hier ſtuyt myn Pen die ũ Triumphen niet en kan
Wtbeelden naer waerdy: oock ſal gheen ſterfflyc man
Die immer beelden uyt door Pen, Penceel, noch Dichten.

2.

Wat helder Sonne heeft den Hemel in dees Eeuwe
Ter Weereltin ons Kleen Batavia gheplant?
Wiens goũde radien de Weereltdoorbekant,
De Weereltoordeelt nu te ſyn des Weerelts Leeuwe.
Wat Donderender Mars: wat blixem is dit Zeeuwe?
Het is den Krygs-God ſelf van dit Vry-Nederlant:
Het is Neptũnus, die by Scheuelinger Strant
Ghebout heeft ſyn Palleys: wiens loffick ſteets uyt-ſchreeuwe.
Het is den Gedeon voor wiens gants Spagnen beeft:
Die Godes heylig Volck in ſyn beſcherming heeft:
Voor wiens rapier verſchrickt des Antichriſtẽ-wooning:
Het is Oragnens Vorſt: een Grave van Naſſou:
Van Keyſerlycken Stam: ons Vaderlant ghetrou:
Die waerdig is te ſyn des Weerelts eenig Kooning.

1. Eerste pagina der Klinckdichten van D. BECK, 1621.

Uwer Excellentie come vereeren (ende tot een *Nieu-Jaer* opofferen) dese Uwe eygene *Trophéen* ofte in weynig *Verskens* U gantsche leven, loffelycke *Deugden* ende heldige daden, door de wyde *Weerelt* vermaert, beroemt ende gepresen: Naerdemaele den *Dichter* (die mede onder de wiecken van uwer Excellentiens Beschermínge schuylt, leeft ende sweeft, ende in zoete rust zyne Beroepinge waerneemet) syne *Penne* ende alle syn vermoogen Uwer Excellentie van rechts wegen toekomt. Nochtans, alsoo wy God den Heere (wiens Beelt Ghy alhier levende representeert) aengenaeme Offeranden doen van de Goederen die wy van Syner goedertierenheyt houden en ontfangen hebben, ende als onse eygene rekenen, sonder sig te vertoornen: soo achte ick niet te zullen doen tegen (ofte tot verminderinge) der *Wetten* des Algemeynen Plichts tot Uwer Hoogheyt, Uwer Excellentie hiermede aenbiedende ende dediceerende de eerste Vruchten van mynen Arbeit zonder Arbeyt, hoewel Uwe Excellentie deselve (met my selven) sonder dat zig mogt toe eygenen met recht en reden. Ende waerlyck, wat zouden onse *Pennen*, de *Müsen*, de *Wetten*, het *Recht* in dese *Nederlanden*, met dese *Nederlanden* selve, sonder Uwe Excellentie (door Godes Genade) als hun eenig *Element*, *Bron*, *Ziel*, ende Leven? Ende waerdoor zouden de *Müsen* (insonderheyt) oock beter Uwen Weldaden erkennen ende Roemen, dan door onse *Poëtelycke* Gedichten?

Myn Heer! Onse Naerkomelingen (als de waerachtige ende oprechte *Richters*, van onse daden) verstaende door het waerachtig Verhael ende Getuygenisse van zulcke mennichte vreemde ende wtheemsche Boecken, Uwer Excellentiens wonderlycke ende schier ongelooflycke deugden en *Heroyxsche* daden, zouden onse al te groote Ondanckbaerheyt ende Naerlatigheyt verfoeyen ende met reden mogen lasteren, soo wy naergelaten hadden door onse Pennen te betuygen de groote Genade die de Heere ons doet, te moogen leven onder de Voorspoedige ende Gelucksalige *Regieringe* van soodanigen *Zege-rijcken*, Goedertierenen ende Godvruchtigen *Prince*, wiens *Lof* tot by den *Antipoden* gesongen wort. Doch sal Uwer Excellentie zonder twyffel vreemt vinden, dat ick (die geen Gebooren Nederlander ben, ende soo onervaren in de Tale, als onkundig inde *Dicht-konst*, zynde ter nauwer Noot eerst inder *Müsen* Schoole getreden) my vervoordere Uwe *Zege-Teeckenen* te dichten, een werck dat bet betamen zoude de ghene die den hemel ende de Natuyre ryckelycker van Geest en Const begaeft hebben dan my, ende die door lange Oeffeninge overvlieger zyn in onse *Nederlantsche Poësye*. Nochtans (verhope ick) zal mynen goeden yver ende aengeboorene genegentheyt (die my hiertoe aengeraden, geport, ende schier gedwongen hebben) tot Uwer Excellentiens doorluchtig Huys, ende voor al tot Uwe Princelycke Persoon, my eenigsins verontschuldigen ende myne nederige *Musa* verschoonen. Ende indien hierinne

maer het minste Streepken zy, dat Uwer Excellentie mogt behagen (alsoo ick vastelycken vertrouwe dat hier ende daer onder hondert *Peerlen* al eene ronde zal gevonden worden) soo zal ick meer als vernoegt zyn van myner Moeyte: Want soo dit myn Werck (buyten verwachten) Uwe Excellentiens gunste maer mag verwerven, soo en zal het zelve niet alleen gants *Nederlant*, maer al de werelt behagen en welgevallen, ende ick daerdoor te meer beweegt in mynen Eenvoudigen doch oprechten yver voort te gaen, ende dese *Trophéen* metter Tyt veellicht te doen veranderen in eene *Nederlantsche Mauritiade:* Ten minsten sal ick hierdoor de Eere hebben, den eersten te zyn die door een *Heroyxsch Poëme* opgeweckt sal hebben onse *Nederlantsche Poeeten* (die den meesten deel in de ydelheden van *Venus, Cupido* ende *Bachus* geconfyt zyn) om henluyden hunne nedere ende teere *Myrten*-Cranskens te doen veranderen in Croonen van *Palmen* en *Laurieren*. Ende zal my voor al een hertelycke vreugde zyn siende met goeden oogen aengezien het ghene ick met Eerbiedigheyt van goederherten hiermede legge voor de Voeten van Uwer Princelycker Excellentie tot een gering *Nieu-Jaer*.

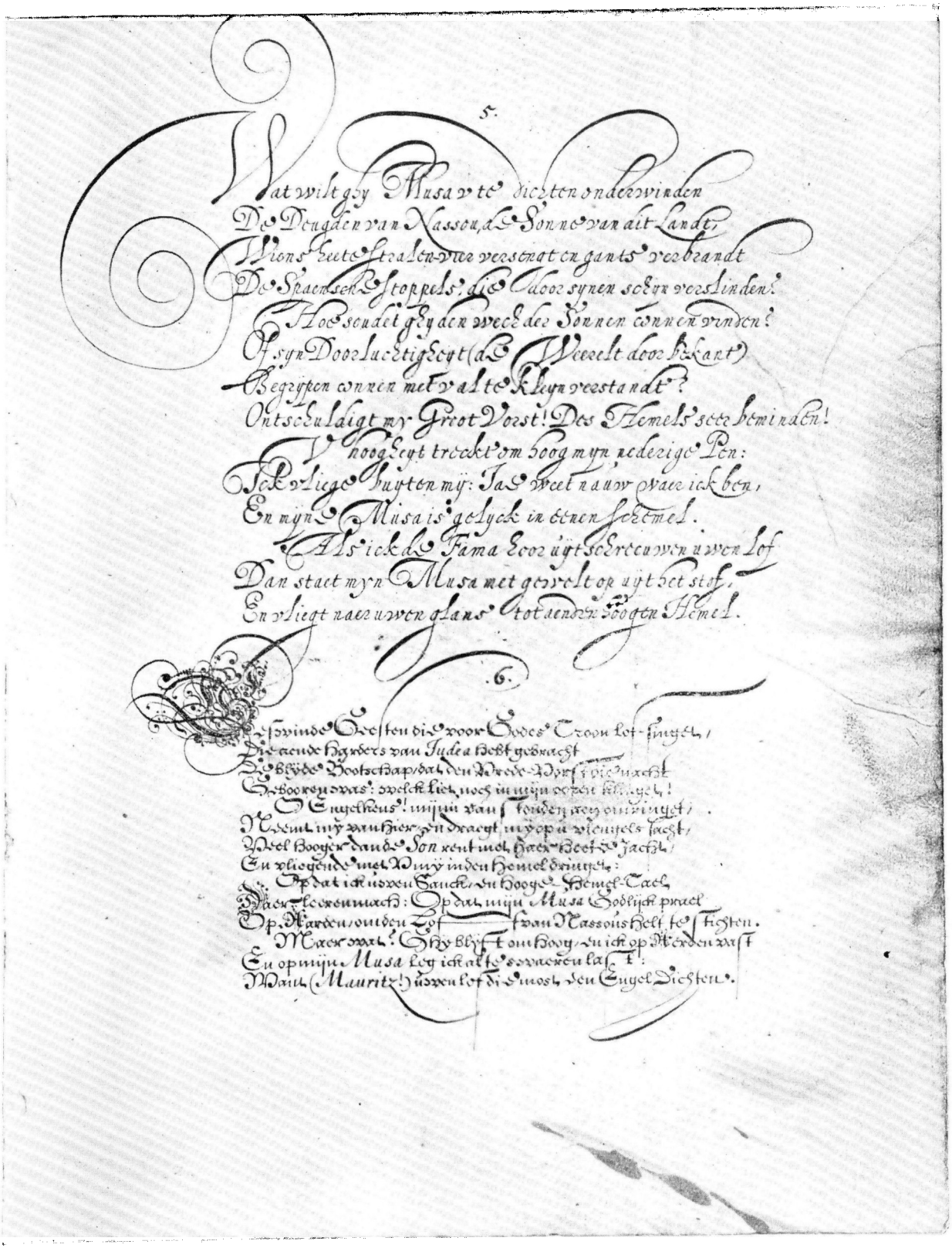
Hoog-Gebooren *Vorst*, ende Grootmoogende *Prince*. Ick bidde den Almoogenden Uwer Excellentie te nemen in syne heylige Bescherminge, ende te verleenen het verkrygen Uwer Princelycker wenschen met een seer Geluckzalig, voorspoedig, ende *Zege*-ryck Nieu-Jaer. Den 1en Januarius Ao 1622. In 's Graven-Haghe.

Uwer Excellentie Zeer Ootmoedigen
dienaar D. BECK, Coloniensis.

Nederiger kan het bijna niet, en dit praeludium, dat inderdaad de toon aangeeft waarop deze lofzangen gestemd zijn, is niet geschikt om hoge verwachtingen te wekken omtrent deze „eerstelingen". Maar tegen het einde blijkt dat achter deze nederigheid de eerzucht schuilt van een dichter, die het gevoel heeft meer te zijn dan een hofpoëet of gelegenheidsrijmer. Hij behoort niet tot het rederijkersgild, maar wil als renaissance-dichter met een *Mauritiade* de kunst van zijn tijdgenoten nieuwe wegen wijzen. Dan zal er eens een dichter opstaan die de roem van zijn vaderland verheerlikt in één groot Heldendicht. Zulk een dichter

> Mag van haer heerlyckheit, Macht, Ryckdom, kryg en staet
> (Waerin dat Hollant nu sig self te boven gaet)
> Vry brengen aen den dag een schoon *Bataviade*.[1])

[1]) Sonnet 18.

2. Specimen van de pennekunst van DAVID BECK, 1621.

Als tweede proeve geef ik een sonnet van het twaalftal *Op den vermaerden Velt-slach by Nieupoort in Vlaenderen* (No. 93—104)

100

Als nu *Batavia* met vrolycke Gesangen
Wtbromde sangryck tot des Hemels hoog Gebou
Den *Vlaemschen Zege* des *Achilles* van *Nassou*,
En Vreugde-Vieren naer de Wolcken deden slangen:
Den Cardinael ontvlucht, den *Admirant* gevangen,
Den Spaenschen Cooning, met den *Roomschen* Bytebou,
Die huylden rasende, vol Gramschap, spyt en rou,
En spoelden in hun Tranen Aengesicht en wangen.
Hoe stont *Italia* met *Oostenryck* bedeest?
En sagen *Spagnen* aen, dat daer wel had geweest,
Doch niet licht wederom daer aen en docht te komen:
Als hebbende genoeg geproeft de Oorlogs-hant
Des *Nederlantschen Mars*, die haer had overmant
Soo heldig dat haer bloet by *Nieupoort* dreef als stroomen.

Geheel in de geest van zijn held toont hij zijn afkeer van het Bestand, dat helaas geslaagde „vredesoffensief" van de Spanjaard. Het volgende sonnet waarin hij uiting geeft aan zijn spijt, is dus een eigenaardige tegenhanger van VONDEL's sonnet bij diezelfde gelegenheid, vol vreugde over de vrede.

126

Nassou doorsiende vast de loose Vosse-streken
Des argen *Linx* (die vry van veynsen had Verstant,
Om ons te vangen door den *Treves* of *Bestant*).
En mocht van *Treves* noch van *Vrede* hooren spreken.
Hy zag het *Spaensche Paert* oock vol *Sinonen* steken,
(Ons dreygende met Moort, met Sweert, met Bloet en Brant.
Die hy soo dickmaels inden Oorlog heeft vermant,
En in een open Velt den *Beck* licht wist te breken.
Hy zag wat onheyl uyt den *Treves* komen mocht:
Hy wist wat Voordeel dat den *Spagnart* daer door socht,
Die door zoo langen Cryg ons noyt en konde dwingen
Doch ziende dat den Schalck gants *Hollant* overwon,
Gaf hy den *Pays* aen die niet langer krygen kon,
En weeck een weynigh om te grooter spronck te springen.

Tot de beste en merkwaardigste gedeelten van de cyclus behoren de sonnetten over de godsdiensttwisten tijdens het Bestand. Ook hier kiest de dichter onvoorwaardelik de partij van MAURITS, en de verontwaardiging maakt hem welsprekend. Op tweeërlei wijzen brengt hij de ellende van de burgertwist in beeld:

137

Hoe schricklyck holde korts den *Nederlantschen* Wagen.
Als *Jan van Spagnen* aan den Dyssel-Boom noch sat?
De Paerden (als verdroest) en hielden spoor noch pat,
Maar vlogen even dol door Steden, Dorpen, Hagen.
Den Voerman hadde doch daer in een goet behagen
Hy was daer Oorsaeck van: Want hy elck *Ros* en *Rat*
Betoovert hadde zelfs met *Spaens* (Ghy weet wel wat)
Oock scheen hy regel-recht naar *Spaagnen* toe te jagen.
Nassou most van Syn Banck: Af most die oude Vracht,
Want hy den *Roomschen* kraem daer op te laden dacht,
Die hem was aenbesteet voor *Indiaensche* knollen.
Maer als den dwaes nu docht aen *Spagnens* Grentz te syn,
Ontmoeten hem N a s s o u die Toom Gorreel en Lyn
Instucken sneet: Strax hiel den Wagen op van hollen.

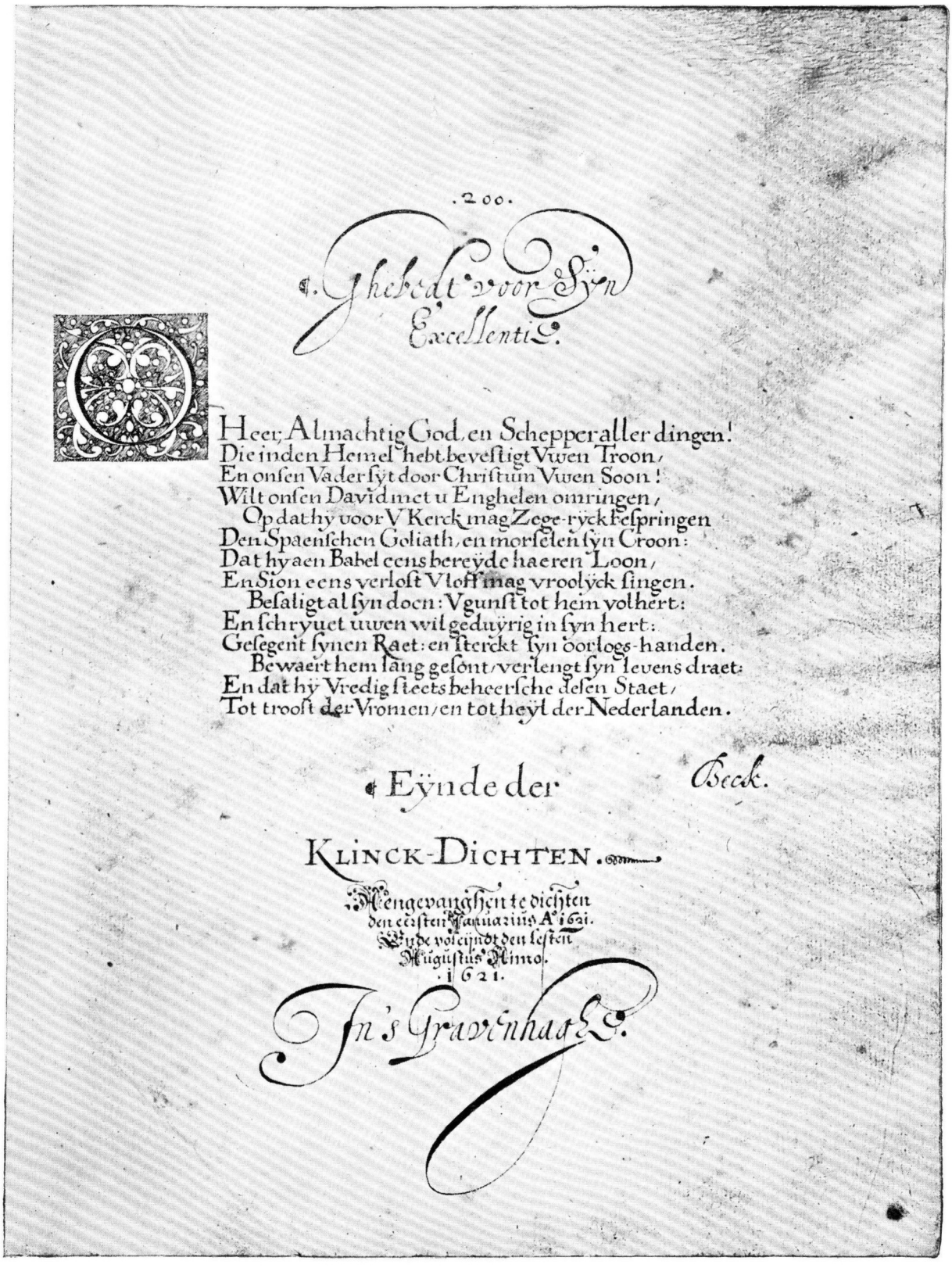
138

Het Cooninglycke *Wout* van Hollant wijtgeruchtig,
Wiens Trotse Boomen staen verheven hemel-hoog,
Een tweede *Paradys* naer aller Menschen oog,
Verheerlyckt door en met *Orangens* Boom doorluchtig:
Sag onlangs Truyrig uyt syn schaduwe voor-vluchtig
Der *Philomelen* Choor, vermits de Helle spoog
Een doodelijcke Pest, die door syn groente vloog,
En bracht syn sangryck wilt ter Doot, of zieck, of zuchtig:
Het Levendige Groen zyns Boomgaerts gants verstierf
Het schoon Geboomte met der Bloemen reuck verdierf:
Oragnens Boom alleen bleef zeker van die Plagen,
Die Bloeyde (trots de Hel!) wiens stercken reuck te lest
Verdreef uyt al het *Wout* de locht der helscher Pest,
Daer nu het Godlyck *Choor* Gods lof weer op gaet dragen.

Daarbij sluiten zich aan:

143

Wat helscher Vier vloog door de Nederlantsche Steden?
Hoe vlamden Haet en Nyt? Tweedrachtigheyt en list?
Wat doller Raserny? Wat *Acheronschen* Mist
Verduysterde Gods Woort? Den Staet, het Recht en Reden?
Hoe quam den *Tuymelgeest* soo schrickelyck gereden
Door kerck, Stat-huyss en Hof, dier hy geen heeft gemist?
Daer hy des Tweedrachts saet soo dick te saeyen wist,
Dat syn Vergiftsche *Pest* doorkroop meest al de leden.
Hoe vocht men door Gelaet? Hoe dachtmen in het bloet
Te baden (woedig) zyn verbittert heet Gemoet?
Soe haest Gods suyver Woort hier was gemaeckt verdachtig?
Door onses *Sinons* list en syn half-*Rooms* gespoock?
Het licht der Waerheyt doch verdreef dien helschen roock
Te lest, en al syn Cracht wert door N a s s o u onkrachtig.

3. Slotpagina van de Klinckdichten van D. BECK, 1621.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam.

144

Den *Tuymelgeest* die droeg de fackel vast in handen
Om onse Steden te vernielen kleyn en groot,
En rechte het Tooneel (voor *Mars* en voor de *Doot*)
Tot Inlants Oorlog in de Vrye Nederlanden:
De Pylen vast verknocht (door Eendrachts stercke Banden)
Van desen Vryen Staet ontbantmen sonder Noot,
En onder nieuwen Eet (wien dat het oock verdroot)
Wert menig duysent Man Gewapent in de Landen:
Men was *Oragnen* hier gants moede, wars, en sat:
Het *Hemels Manna* selfs dat walgden elck: Maer wat?
Men trachte weder hier den *Spaenschen Room* te krygen
Doch als dit quaet Gesnor aldus vast ging te werck,
Quam Mauritz (onvoorsiens) en smeetse uyt ons Perck
Soo dapper dat sy van dien spronck noch anxtig hygen.

In een geheel andere toonaard eert hij MAURITS om zijn goedertierenheid en vergevensgezindheid:

152

Gelyck een Vader, die tot gramschap is ontsteken
Door syn rebellig kint, syn Toornigheyt verbyt:
En door Vermaeningen en goetheyt zig bevlyt
Om syn Moetwillig kint te winnen door soet spreken:
Verdragende ten deel syn leelycke Gebreken,
En (toonende berou) sijn feylen scheldet quyt,
Niettegenstaende den voorleden smaet en spyt,
Waervan hy sich door straf (met reden) mochte wreken.
Alsulck een liefde heeft Mauritius getoont
Aan soo veel steden, en quaetwillige verschoont,
Die in *Batavia* trots tegen hem opstonden:
Niet eens gedenckende hun feylen, hoon, en smaet,
Alleen bekommert hoe de Pylen van den Staet
Door Eendrachts stercken Bant maer mochten zijn herbonden.

Wanneer eindelik het verwenste Bestand eindigt, dan juicht de dichter over de *Vernieuwinge van den Oorloogh*:

164

Juygt vreugdig *Hollants* Volck! O Zeeuwen doet nu branden
U Vreugde-Vieren! nu het lang-gehaet *Bestant*
Voor duysent plagen wort gedreven uyt het Lant,
Waerdoor *Oragnens Leeu* geraeckt uyt syne Banden.
Springt op van vroolyckheyt Vereende *Nederlanden!*
U Goude Tyden zyn nu weder voor der hant:
Dien helschen *Treves* steeckt den *Moort*: dien *Spaenschen* Bant
Breeckt huyden gants in tween: klopt vreugdig in U handen!

Bedruckt *Bohemen!* haelt u hert nu weder op!
Ghy droeve *Paltz*! en hout geen droefheyt in den krop!
Het zal wel syn, hebt Moet, en wilt op God vertrouwen.
Ick zie, ick zie alree den *Paus* beteutert staen
Met syn gebroet: Ick zie den *Arent* vast begaen
Met *Spagnen*, om de Macht te keeren van *Nassouwen.*

Daarbij sluit zich aan:

166

Ghy *Hemels-dochter!* O ghy allersoetste Vrede!
Godinne! steets verselt (tot pronck van Uwen Staet)
Met Voorspoed, Vreugde, Rust, en *Ryckdoms* overmaet,
Met liefd en Eendracht U den Hemel oyt bekleede:
De weerelt wenscht om U en *Hollant* noemt U: Wreede!
Jae *Zeelant* U vervloeckt, en elck U hier versmaet:
Om dat den *Satan* in den *Nederlantschen* Staet
In *Vrede-Tyt* des Twist en Tweedrachts Wapens smeede.
Maer daerentegen, als Nassou sig moedig sloeg
Met *Spagnen*, Liefde, rust, en Eendracht hun toeloeg:
In Oorlog seker, en in *Vrede* schier Verlooren
Hola. ick doole! want den *Treves*: valschlyk draegt
Den Naem van *Vrede*: die wort heden weer verjaegt,
Op dat (door *Enion*) Ghy hier eens wort herbooren

Nu de listen van Spanje en Rome verijdeld zijn, kunnen de ouden vijanden weer openlik bestreden worden. Opmerkelik is het, hoe deze dichter in zijn felle haat tegen Rome zijn Held idealiseert tot de kampioen voor het ware Geloof: tijdens „den Arminiaenschen handel" heeft hij het verdedigd tegen „JAN VAN SPANJE", of — zoals hij later heet — „OLDEN JAN", die met Spanje en Rome heulde; na het Bestand roept hij hem toe: „Vaert voort, O groote siel! wilt Roma kloeck bestryden" (Sonnet 170). Wanneer hij het over de Roomse „afgodery" heeft, dan slaat hij de toon aan van de oude Geuzentijd. Bij de herdenking van de martelaren der vrijheid zegt hij dat ze „wreetlyck syn verdaen, omdat zy Meel-is niet en wilden bidden aen" (Sonnet 51), een bekende Geuzen-woordspeling, die terugkeert in het *Poëme aen Syn Excellencie* (blz. 6), waar hij spreekt over „De Roomsche Cramery van Melis Papen Wet". Maar het toppunt wordt bereikt in het volgende scheldsonnet op Rome:

169

Ghy seven-Bergsche Stat! Des Weerelts Cooninginne!
Veelhoofdig *Monsterdier!* des *Antichristes* Stoel!
Vervloeckte *Babilon!* Afgoderyen Poel!
O Grouwelyck Bordeel der *Sodomytscher* Minne!
Nest der Verradery! der Vroomen Moorderinne!
Eerloose Hoere! *Bron* der dwaling! Geylheyts doel
Pest der Gerechtigheyt! Des Weerelts Vorsten Boel!
Der Moordenaeren Burg! O wreede *Tygerinne!*

Ghy Moeder van de Pracht! O dochter van de Hel!
Ghy Voetster alles Quaets! Paleys van *Jesabel*!
Al troetelt Ghy U selfs, en roemt doorgaens op *Stagnen*:
Beklaegt, beschreyt, besucht, beweenet Uwen val!
Hy springt vast uyt het *Wout* die U Oordeelen sal,
Den Cooninglycken *Leeu*, den Neve van *Oragnen*.

Als laatste proeve uit deze sonnettenreeks geef ik er een, waarin de trots spreekt op zijn nieuwe Vaderland, dat ook in wetenschappen en kunsten door MAURITS tot bloei gebracht is:

186

Soo onse Landen syn te kleyn in onse Dagen
Om onser kinderen ontallyck groot Getal
Te dragen nu voortaen, soo datmen over-al
De Zee moet kruyssen om nieu Landen te bejagen:
Soo onse Steden nu van Ryckdom overwagen
En syn met recht vermaert rontom des Weerelts Bal,
Als Wapen-kamers, of des Weerelts Wapenstal,
En kleynood-kisten, die des Weerelts Schatten dragen.
Soo *Romen* en *Athenen* nu in Hollant zyn,
Soo de Geleertheyt nu bewoont den *Leyd-schen Rhyn*,
Soo Nederlant is vol van Treflycke Poeeten,
En soo de *Musen* hier alleene houden hof,
Daer van doorluchtig *Vorst!* komt U alleen den lof,
Dien vry verhoogen *Heyns* en *Catz*, twee nieu *Planeeten*.

In sonnet 191—192 betreurt de dichter dat zijn Held geen zoon zal nalaten, die zijn taak kan overnemen:

O! mochten wy (Groot Vorst!) noch onsen wensch verwerven!
En sien U Hoogheyt met een *Juno* eens gepaert
Die eenen Jongen Prins (naar Uwen Vroomen Aert)
Tot troost van onsen Staet, van U Bloet, mogt beerven!

Dan volgen enige sonnetten *Op het Conterfeytsel van Syn Excellentie*, nl. op zijn beeltenis door MIEREVELT, en ten slotte het *Ghebedt voor Syn Excellencie*, dat men in reproduktie lezen kan.

Het *Poëme aen Syn Excellencie* is een samenvatting in epiese vorm, waarschijnlik een poging om de *Mauritiade* te schetsen, die hij volgens zijn Opdracht eens hoopte te dichten. Ook de alexandrynen van dit gedicht zijn niet onverdienstelik. Ten bewijze een kort fragment (blz. 3):

Groot Vorst! Ick mogt veel eer den blaeuwen *Oceaen*
Met myner handen hol geheel uyt scheppen gaen:
Of al de sandekens langs syne Stranden tellen,
Eer ick U daden op een reye mogt vertellen:
Wiens ontellyck Getal in hondert Boecken krielt,
Waer voor myn Musa gants demoedig nederknielt:

Te vreden hier alleen dit weynig aen te roeren,
En op haer Wieckskens door gants *Nederlant* te voeren.
Der Vreemder Helden rey (ontelbaer) dien de *Doot*
De Vracht betalen liet in CARONS Ouden Boot,
Om over *Acheron* naer *Plutons* Ryck te vaeren,
En aen Syn Borgery met Traenen te verklaeren
De Oorsaeck hunnes *Doots*, en Uwer Armen Cracht,
Wiens Blixem nimmermeer en schiet uyt hun gedacht
Die weeten wat U hant vermag, die *Hollants* handen
(Vrywillig) ketent, en gesloten hout in Banden.
En die het Machtig Heyr van dit Vry-Nederlant
Nu geeft den lossen Toom, dan houdet in den Bant.
Gelyck men somtyts ziet in *Hollants* duynen sandig,
Of in U *Haegsche* Bos (zeer lieflyck en Waerandig)
Dat eenig Jager naer het Wilt Syn honden lost,
En achter aen door sant, door struyck en Telgen trost,
Tot dat hy eyndelyck, naer synes herts verlangen,
De Hinden, Hasen of Coonynen ziet gevangen:
Den Jager schort de jacht, en onder syne Wet
Ten lesten wederom elck van syn Winden zet:
En vangt de Vangers, die sig willig laten binden
Om byten noch gebas als syn gehoorsam *Winden*.
So siet men onder U Beleyt des Oorlogsdans:
Daer menig *Batavier*, *Duyts*, *Engels*, *Schot* en *Frans*,
(Wiens hoofden gelauriert met Trotse *Zege*-Cranssen)
Als vroome Helden steets naer Uwe Wetten danssen:
Met soo veel duysenden Soldaten Cloeck en Trou,
Die steets hun Eere gaen opdraegen aen *Nassou*:
En heldig voor Gods Woort en onse Vryheyt stryden,
Om haest den *Antichrist* te brengen in het lyden.

Andere geschriften van DAVID BECK vond ik nergens vermeld. Wellicht is deze eersteling ook zijn laatste dichtwerk geweest, maar ook door deze ene sonnettenbundel heeft de Haagse hofpoëet aanspraak op een bescheiden plaatsje onder de lange rij van dichters uit onze vroege renaissance, de voorlopers van de Gouden Eeuw.

KORTE MEDEDEELINGEN.

I. UITSPRAAK VAN HET HOF VAN GELDERLAND IN EEN GESCHIL OVER DE LEVERING VAN EEN KERKORGEL.

Het komt mij voor, dat dit stuk én om den naam van den orgelmaker, die wellicht tot heden onbekend was, én om de mededeelingen over prijs en wijze van betaling bekendmaking verdient. Het is te vinden in 'sHoves Recessenboek over de jaren 1557–1559.

1558—October 25.

Alsoe sich op huyden date van desen durch inwilligong der hieronder beschreven partyen voir den Cantzler und Raeden des Conincks tho Hispanien, Engelandt, etc., onses allergenedichtsten heren, in Syner Maj. furstendomb Gelre und graefschap Zutphen verordent, eene twistige zaecke to verhoer gekhomen, sich tusschen Mrn. Johan Noster, ysersnyder Syner Maj. munten binnen Nymmegen und organist, eyns und den kerckmeisteren der kercke Ste Werferdts tho Elst anderdeyls enthaldende der oirsaecken halven, dat mr. Johan vurs. claeghde gheen betalongh to konnen erlangen van een orgel, dat hy binnen die vors. kercke ghemaeckt und gelevert hadde nae inhalt der verdraechscedel, daeraff opten vierden dach Januarii XVc LV lestleden gemaeckt, die hy exhibeerde; 'twelck die vors. mr. Johan clachtelick voirdroegh, und Peter van Stepraedt, Wynandt Hackfort, burgermeister deser stadt Arnhem, mit Wynandt Pannekoeck als kerckmeisters der kercken und geërfden tho Elst vurs., beclaeghden, daerop sachten, dat aen id orgel, by den vors. claeger gelevert, noch etlicke gebreken waeren, als sy by copie zekerer cedulen, by verscheiden organisten, die op 'tselve orgel geweest und dat gevisiteert hadden, beteyckent, onderstonden to bewysen; sustinerende, dat die claeger dieselve voreerst gehalden waere to beteren; edoch daerby vueghende, sy hadden willich geweest — woe sy oick noch weren — hem, claeger, to betalen achtervolgende zeker andere verdrach, mit hem gemaeckt und in eyn cedule in date op Dinxdach nae Ste Jacobs apostels dach in 't jaer XVcCLVI begrepen, wanneher hy dyer cedulen naegaen und dieselve mede onderteyckenen wol; den vors. claeger dieselve cedule und dat sullick verdrach als daerinne gestalt mit hem gemaeckt were, ontkennende; oiek segghende, dat id werck guedt und die gebreken, by den organisten in oire cedule uuytgedruckt — die doch daerdorch gekhomen, dat men hem nyet to synen tyde en hadde laten leveren — nu gebetert weren; daerbeneffens dat onder den organisten, die 'tselve orgel gevisiteert und beproeft hadden, twee zyne ongunstige vyanden, hem suspect ziinde, geweest waeren, dorch wellicken dese tegenwoirdige twist verresen und hy in langhwilighen vertrecke [1]) und grooten kosten gevuert waere; dan hy waere schuldich ende oick noch willich, woe hy altiit geweest, der by hem geëxhibeerder und op huyden voirgebrachter cedulen nae to leven, mit voelen meher verscheiden redenen und wederredenen, ten beyden zyden voirgewant; nae verhoir derwellicker siin eyntlick (dorch tusschenspreken und guedtlicke onderhandelonge waelgedachter Cantzlers und Raeden) die vurs. partyen vereenicht und mit vrundtschap vergeleken deser hiernae volligender gestalt:

To weten, dat opgenante mr. Johan Noster, claeger, nu aenstondt bueren und ontfangen sal hondert Philippus gulden van viiff und twintich stuvers 't stuck und sall dan die anderde leverongh doen in die leste weke Aprilis naestkhomende und sall id orgel wederom, doch sonder synen kost, by gueden, edoch onpartyegen, organisten gevisiteert ende versocht worden. Und 'tselve geschiet ziinde sall die vors. mr. Johan noch andere hondert Philippus gulden, ten pryse als boven, bueren und ontfangen, edoch wordet dan gehalden die gebreken, die op die dan geschiede leveronghe bevonden sullen wesen, to beteren und id orgel noch een geheel jaer to onderhalden und alsdan goet und perfect achtervolgende den verdraege to leveren und, 'tselve jaer

1) Uitstel.

overstreken ziinde, sal id nochmaels by geschickten, onpartyegen und hem nyet suspecten organisten, edoch sonder synen kosten, in de leste weke Aprilis gevisiteert worden, voor wellicke volleveronge, alsdan und alsoe to doen, dickgemelte mr. Johan sich und syne persoon, ehere und alle siin guedt, gereedt und ongereet, verbonden und to execution deses Hoifs onderworpen heeft, woe hy oick verbindt und onderworpt by deser; edoch voirbehalden, dat die kerckmeisteren den organist[1]) tho Elst in oiren handen sullen doen beloven id orgel, soevoel hem moegelick, to bewaren und van alle bederfnisse to verhueden; dat oick dieselve kerckmeisters die gelasen, vensteren und sunst die gateren dicht und gestopt halden sullen voir den windt, weder und vogelen, die den wercke hinderlick wesen muchten, und mr. Johan sal oick enen mael voir syne moeyte und arbeyt, die hy in den toekhomenden jaere doen wirdt, hebben een molder rogghen. Und 'tselve jaer overstreken und die leste leverongh und visitatie geschiet und dan id werck achtervolgende die voirwaerden volmaeckt ziinde, indyen dan die kerckmeisteren hem langer to onderhaldongh des wercks und des orgels gebruycken willen, sullen sy hem jaerlicx betaelen voir synen arbeyt een rydergulden van vier und twintich stuvers 't stuck und soe lange sy dyen ryder betalen, sal mr. Johan oen dienen und langer nyet. Und hiermit sullen die voirs. partyen oirer gebreken und twisten halven vergeleken und verdraegen siin und blyven.

Actum tho Arnhem in den Raede van Gelderlandt den XXVsten dach Octobris XVcLVIII.

Arnhem. J. S. VAN VEEN.

II. WANDTAPIJTEN OP HET SLOT TE CULEMBORG.

Toen Floris I graaf van Culemborg 24 Januari 1568 voor den Bloedraad gedaagd was, beval hij zijn zaakgelastigde te Culemborg, een gedeelte van het zich aldaar bevindende meubilair naar Keulen over te brengen, waarheen hij zelf de wijk nam. Deze goederen werden door 's Konings tollenaar te Arnhem in beslag genomen en aldaar 20 Februari 1568 geinventariseerd door een der raden in het Hof van Gelre en Zutphen. Blijkens dien inventaris kwamen uit eene „drooge wijntonne" de volgende kussens en tapijten te voorschijn:

Acht groote sitkussens, buyten op d' een zyde met root leer overtoghen ende op d' ander zyde met tappisserye met figuren van werckende boirluyden;

item noch twaelff groote sitkussens buyten op d' een zyde mit root leer ende op d' ander zyde met tappesserye, daerinne int middel staen die Culemburchsche wapenen;

item een groote oude tapesserie om te hangen in cameren, mit bladeren, daerinne int middel een hart in den water staet ende daerby twee figuren van mans;

item noch van gelycken een oude tapesserie om te hangen in cameren, daer inne int middel staet een hart, geschoeten mit een pyell;

noch een ander cleynder tapesserie van gelycken wercke als die vursz. tapisserie, daerinne staen vier figuren van boeren mit eenen hont;

item noch een groote tapisserie om te hangen, vol figueren van boeren mit peerden ende een rat ende andere figueren van gelycken faetsoene gelijck die andere;

noch een groote lange ende brede gelycke tapesserie vol groote figueren van boeren, daer zy houdt maecken ende dragen;

item noch een van gelycke redelicke groote tapesserye om (in) een camer te hangen, vol groote figueren van boeren, daer men vossen jaecht;

noch van gelycken een zeer lange tapesserye vol figueren van boeren, daerinne staet een boschbode. hebbende op die mouwe „sargant du bois";

noch van gelycke een groote lange ende brede sargie mit voele figueren van boeren ende een hart, honde ende andere;

noch van gelycken een zeer lange tapesserye vol figueren van boeren ende andere;

item noch twee cleyne smalle behangselen van gelycken stoffe met figueren van boeren;

[1]) Hier wordt organist in de tegenwoordige beteekenis des woords gebruikt, terwijl het woord in den aanvang van het stuk beteekent orgelmaker.

item noch een schoone turcxsche tapisserye tafelcleet mit bloemen, root, blauw ende andere;
item noch een andere oude versleten turcxsche tapisserye ende tafelcleet;
item noch een andere turcxsche tapisserye tafelcleet.

In een koffer met ijzeren banden werden o. m. ontdekt:

twee contrefeytselen van manspersonen, d' een van den grave van Culenburch nae mijn beduncken ende d' andere van eenen anderen jongen heeren, om die lijsten met bruyn root geverft;
item noch een contrefeytsel van eener ouden vrouwe met gelycken lijst;
item het contrefeytsel van Co. Mat. onse allergenedichsten Heeren ende van Coninginne vrouwe Marie van Engelandt, beyde int glas.

Blijkens den inventaris der te Culemborg geconfiskeerde roerende goederen van den graaf, waarbij een afschrift gevoegd is van den bovenbedoelden [1]), hebben zich destijds op het grafelijke slot geen andere schilderijen bevonden. De te Arnhem in beslag genomen zaken zijn vermoedelijk verkocht. Te Culemborg is in Januari 1570 een publieke veiling gehouden van het grootste gedeelte van het daar aangetroffen meubilair.

A. H. MARTENS.

III. ALKMAARSCHE KUNSTENAARS, WERKEN TE ALKMAAR VAN ELDERS WONENDE KUNSTENAARS. NALEZING OP OUD-HOLLAND, XXVII (1909), bl. 115—124.

Aelbert Jansz. heeft behalve zijne genoemde vrouw er nog eene gehad, want den 4 Juni 1634 werd een dochtertje van hem gedoopt, Neeltje, waarvan de moeder heette Neelissen.

Anthonis Adriaensen. Van dezen „schilder" zijn kinderen begraven in 1614 en 1622.

Mathijs van den Berg schilderde een portret naar het lijk van pastoor Jodocus Verkampen 1664, berustende in het bisschoppelijk Museum te Haarlem. Tot Mei 1656 bewoonde hij het huis hoek Lombartsteeg, behoorende aan Johan van Nordingen Jr. en Jacomina Valx, om het reeds vroeger voor den bouw van het Provenhuis van van Nordingen te doen dienen, waarom van hem geen huur gevorderd werd.

Blankerhoff, J. Tz. Zijne vrouw was volgens Houbrake gereformeerd; hij was roomsch, zooals ook zijne kinderen gedoopt werden; Arnoldus 9 Januari 1663, en Johanna 17 November 1665. Hij liet bij zijn overlijden aan zijne 2 ouderlooze kinderen geen vaderlijk erfdeel na. Zijne weduwe Catharina van Wijk ondertrouwde den 23 December 1674 met den kleermaker Barend Barendsz van Munster.

Nicolaes van den Bosch kwam in 1658 als schilder in het gild te Alkmaar, maar was in 1659 ook te 's Gravenhage.

Buys, Cornelis. Den 30 Mei 1544 werd hem betaald f 3.— voor het schilderen en stoffeeren van de vijf houten kronen op het stadshuis.

Cluyt, Pieter Adriaensz. Twee door hem vervaardigde schilderijen van het beleg in 1573 waren niet bestemd voor de beide doelens, maar voor den Sint Sebastiaans-doelen.

Cluitich, Pieter Aerienz. Waarschijnlijk dezelfde als de vorige. Aan hem werd door de stad betaald den 16 December 1573 f 28:6:— voor door hem geleverd werk (kaarten) in dat jaar, waaronder in Mei 5 „uytwerpen" voor den goeverneur Sonoy, en den 15 Juni 1578 f 14:15:— „van die lewen van die schilderie voor het stadthuis", alsmede voor het blauwverven van het geheele taflement voor het stadshuis. Ik weet niet wat met dit taflement bedoeld wordt, [2]) maar uit de kwitantie blijkt dat Cluitich zoowel het penseel als de grove verfkwast hanteerde.

---

1) Archief der Geldersche Rekenkamer (Rijks-archief Arnhem), inv. NIJHOFF „Spaansche onlusten" A, 9, h. Het medegedeelde is aan dit afschrift ontleend.

2) Misschien eene overdekking van den ingang.

Doomer, L. Zijne vrouw heette Baertgen Martens.

Elten, H. D. Kruseman van. Zijne weduwe overleed den 15 Januari 1916, oud 78 jaar te Envesnen.

Essingh, J. De in 1624 „schilder" Dirk E. was een zoon van Mr. (schildersbaas, barbier of advocaat?) E. Zijn bruid was een dochter van Jan Pietersz., loodsman. De schilder D. E. werd begraven den 30 Mei 1645.

Gent, A. E. van. Zijne moeder heette Henriëtta Margaretha Tierens. Hij overleed niet in 1908, maar in 1901 en niet weinige maanden na zijne echtgenoote, maar eenige weken, want zij stierf den 3 Maart.

Grauw, H. Hij overleed in 1693. Zijn lijk werd naar Heiloo gevoerd.

Havenberg, W. Zijne dochter Neeltje oefende zich in de schilder- en teekenkust.

Heck, Cl. Dz. v. d. De knecht van het schildersgild Dirk v. d. H. was geen zoon van hem, maar van Dirk Claesz.

Heck, C. Jz. v. d. Zijne weduwe Eeletje Aerts van Wede werd begraven den 30 Maart 1654. Bij codicil namen zij maatregelen voor de opvoeding van een kind van hun zoon Jacob, welke zij, met uitsluitsel van de weeskamer, opdroegen aan hunne oudste dochter Aeriaentje en bij aflijvigheid van deze aan hunne tweede dochter Maria, bij trouwen of sterven van deze aan de moeder.

Hoeve, Adriaen Guillaume. In 1657 werd hem betaald f 43:8:— voor de pâneelen der schilderijen van den adel der oude en jonge schutterij.

Kläsener, A. Tot zijne beste werken behooren de op hardsteenen platen geschilderde tafereelen van den Kruisweg in de Sint-Jacobskerk te 's Gravenhage, tot zijne laatste 2 groote muurschilderingen, het z. g. Mirakel van het H. Bloed van Alkmaar (1427) in de St. Laurentius kerk aldaar. Hij overleed den 11 Nov. 1912, een zoon en 2 dochters nalatende; de twee laatste jaren van zijn leven was hij kindsch.

Portman, C. J. L. De ruime achterkamer van zijn huis te Alkmaar prijkte met een aantal groote door hem vervaardigde schilderijen, waaronder dat van Columbus' terugzending n ketenen naar Europa. In den tuin van zijn huis liet hij een waterkom in verbinding brengen met een achterliggend slootje en op een bergje van den uitgegraven grond een houten tuinhuisje maken, waarvan hij een der wanden aan den binnenkant geheel bedekte met een geschilderd gevecht tusschen Nederlanders en Belgen, ik meen dat te Bautersem in Augustus 1831. Het tuinhuisje bestaat nog, maar het schilderstuk is sinds lang verdwenen. De mij door familie gedane mededeeling, dat zijn oudste, door Immerzeel genoemde zoon Anton op zijne thuisreis zou omgekomen zijn, is mij onjuist gebleken. Zij moet een jongeren broer Co betreffen (een nog jonger broeder Henri vertrok naar America). Mijne poging om beter bericht over Anton's dood te erlangen, stuitte op onwetendheid. Toen Anton in 1846 te Winkel verbleef, kon hij geen geschreven of gedrukt stuk in handen krijgen zonder het met een geestig penteekeningetje te illustreeren.

C. W. B.

Bijdrage tot de kennis van de Kleederdracht in de Nederlanden in de XVIe eeuw,

naar archivalische en litteraire gegevens en volgens de monumenten der beeldende kunst in chronologische ontwikkeling der afzonderlijke kleedingstukken gerangschikt

DOOR

JONKVROUWE DR. C. H. DE JONGE.

HOOFDSTUK IV.

TABBAARD EN MANTEL.

A de uitvoerige beschouwingen, die wij in de vorige hoofdstukken aan de verschillende kleedingstukken van het mannencostuum hebben gewijd, rest ons tot slot nog dat deel van de garderobe te bespreken, dat even als de baret voor buitenshuis moest dienst doen, n.l. den tabbaard en den mantel. Het zal tot de duidelijkheid van het historisch overzicht bijdragen en in overeenstemming met het totdusver gevolgde systeem zijn, de tabbaarden *met* en *zonder* bontvoering te onderscheiden, omdat de snit van de eerste, wanneer men althans het bont wilde laten zien, min of meer gebonden is aan een bepaalden vorm van liefst breede schouderkragen, terwijl de met stof gevoerde tabbaarden velerlei wijzigingen in het model mogelijk maken.

106 1517

107 z. d.

108 ± 1500

A. TABBAARD MET BONTVOERING.

In de inventarissen en ook in de litteratuur komt de tabbaard meermalen voor. Uitvoerige beschrijvingen van de daaraan verwerkte bontsoorten duiden er op, dat het op deze wijze vervaardigde kleedingstuk kostbaar moet geweest zijn.

Ik citeer hier eenige plaatsen:

1521. . . . . 72 swarte romanyske vellen, die her Antonius koft tho mijns herren tabbert.

Bijlage II, p. IV.

1524. Een langen tabbert van fijnen gouden laken met armijnen gevoedert. Een anderen tabbert van golt verheven ongevoedert. Een swart satijnen tabbert heel uit fijnen sabelen gevoedert. Noch een groote fluwelen tabbert oock uit sabelen gevoedert . . . .

1524. Item eenen taneyten tabbert met sabelen gevoedert ende met ses gulden knopen aen de mouwen.

Bijlage II, p. VI.

1543. Een grauwen tabbert gevoedert met keelen van vossen ende witte wollen. Bijlage II, p. X.

1548. . . . . met mijn swaerten lakensz tabbert met maerteren gevoert. Bijlage II, p. XI.

1580. Een zwarte sij-satijne tabbaert met marters gevoedert.

Een sij-satijne tabbaert met sabelen gevoedert.

Bijlage II, p. XIX.

Ook in de litteratuur heb ik een karakteristieke plaats gevonden, n.l. in een der Zeven Spelen van die Werken van Bermhertichеyd (1591), waar „IJdelglorie" „Vleyschelyck Solaes" en „Behaghelycken Schijn" „Meest al de Werelt," bekritiseeren en hem aanpraten, dat hij rijk en kostbaar gekleed moet gaan om zijnen „staet te vermeeren". Daarbij schijnt dan de met bont gevoerde tabbaard een belangrijke rol te spelen:

Vleyschelyck Solaes.
Wa / Meest al de werelt geeft nu hoe langher hoe min
Hy mint hemselven veel te seer / ick hebt al gheloert
Hy gaet veel te gaeren / g e v o s t- / g h e b o n t / g h e v o e r t

Sachte yne hemden / die men duer een ring sou trecken
Draecht hy oock gaerne / . . . .
. . . .
t moet nu al met bont / en grau gaen
Ydel Glorie.
Wij sullen u wel helpen uwen staet vermeeren
Maer ghy moet een tabbaert hebben / met eenen schoeve
Vleyschelyck Solaes
Die somercleeren licht / en tot s lichaems behoeve
Die wintercleere gevoert / mackelyck om dragen
Meest al de werelt
Waer mede sou icxe doen voeyeren / na t lichaem behagen
Behaghelycken schyn
Met costelycke pelterye / die beste bekende
Vossen / rommenysche vellen draecht die gemeene bende
Maer Flouwynen / Maerters / Sabels / en watermalen
Al en sydy niet eel / die muechdy wel dragen sonder amende
Ydel Glorie
Doet syn cleeren maken / na die snee van 't Hof
Nae den nieuwen snof / soo mach hy over al gaen mede

Bijlage III, pag. LV.

Wat nu de snit van den tabbaard betreft, als algemeen en karakteristiek geldt, dat hij tot de knieën of tot de enkels reikt, gewoonlijk met mouwen en steeds met een breeden schouderkraag is voorzien. In de wijze waarop de mouwen zijn gemaakt en worden gedragen zou ik een vijftal variaties willen onderscheiden:

Type A. — (Tabel VII. No. 106. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, pag. XXIX)

Het eenvoudigste type is de tot aan de knieën wijd om het lichaam hangende tabbaard *zonder* mouw, terwijl ter hoogte van de ellebooghoite langwerpige splitten zijn gemaakt om den arm door te kunnen steken. De beide voorbeelden van 1502 en ± 1517, toonen aan, dat men aan dit model gedurende een twintigtal jaren vasthield; trouwens het zal ook verderop blijken, dat de volledige differentieering van het tabbaardmodel over grootere tijdsruimten plaats heeft dan bij de andere kleedingstukken viel op te merken. Men kan zelfs constateeren, dat de geheele wijziging in de XVIe eeuw zeer gering blijft.

Type A. Variatie I. — (Tabel VII. No. 107. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, pag. XXIX).

Een afwijking van dezen vorm, die het uitgangs-

109 1519

110 z. d.

111 1531

112 z. d.

113 1530

punt van onze besprekingen was, is de tabbaard met lange mouw, zooals we dien, misschien het vroegst vinden op het familietafereel van KORSGEN ELBERTSEN, na 1506 geschilderd vermoedelijk door JAN VAN HOUT [1]). Daar dit schilderij in het memorieboek van St. Agnesconvent in 1518 wordt vermeld, hebben wij hier een begrensde tijdsruimte van twaalf jaren, welke dateering volkomen overeenstemt met de langs costuumhistorischen weg verkregen resultaten zoowel van de mannen- als de vrouwenkleeding.

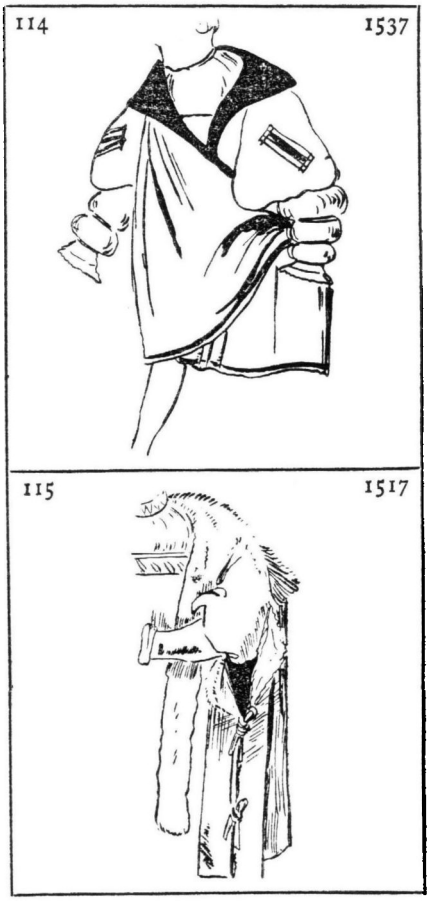
Type A. Variatie II. — (Tabel VII. No. 108—111. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, pag. XXIX).

Hierin meen ik den meest gebruikelijken vorm van het mouwenmodel te zien. Men droeg toen den tabbaard met mouwen, die evenwel op hunne beurt van voren met dwarssplitten waren voorzien, om er den arm doorheen te kunnen steken, evenals het boven bij den tabbaard zonder mouwen het geval was. Gebruikte men die splitten, dan bleef er een stuk van de mouw, van boven den elleboog af los neerhangen, tenzij men die — zooals we op de „Heilige Maagschap" van Geertgen tot St. Jans te Amsterdam zien — achter in de ceintuur stak (Tabel VII. No. 108). Voorbeelden van deze mouwen vond ik reeds van vóór 1500 af tot omstreeks 1580.

De losse „pronkmouw" op zichzelf was echter, naar ik meen, al een veel ouder tooisel. Ze komt — door de praktijk geeischt — dikwijls voor, waar het verband tusschen den lijfrok en het daaroverheen gedragen kleedingstuk zulks noodig maakt. Zoodra n.l. de mouw van het onderkleed door haar fatsoen bij het dragen of aantrekken van den tabbaard last zou veroorzaken, hetzij door poffen op schouder- of elleboogshoogte, hetzij door slippen aan den pols, moet de snit

1) Zie het artikel van DR. J. F. M. STERCK. Oud-Holland 1919. pag. 87, vlg. Prof. VOGELSANG vestigde er mijne aandacht op, dat we hier te doen hebben met de samenvoeging van twee zijvleugels van een triptiek. Hiermede zou dan ook verklaard zijn, dat een ontbrekend middenpaneel met de voorstelling van een kruisiging of iets dergelijks, het voorwerp van aanbidding van den stichter uitmaakt. Dat het schilderij een fragment is, blijkt reeds duidelijk uit de draperien der gewaden van de beschermheiligen, die achter de stichterfiguren staan Dit schijnt DR. STERCK ontgaan te zijn.

van den tabbaard [1]) zich wel schikken naar de mode van dat onderkleed. In zulk een geval is de split in de tabbaardmouw wel een van de meest voor de hand liggende oplossingen. Ik vond reeds voorbeelden van een dergelijk split in den tabbaard, in Italiaansche-Florentijnsche miniaturen van Zanobi Strozzi 1468 [2]), op de teekeningen, die DÜRER maakte, vrij naar Italiaansche prenten, uit de reeks der z.g. „Tarockkarten" [3]). Bovendien zien we voor de Nederlanden op het Hippolytusaltaar van DIRCK BOUTS te Brugge, den man rechts te paard reeds een loshangende mouw, met dwarssplit vlak onder den schouder, aan den tabbaard dragen. Met split en driehoekigen omslag is de tabbaard van MARTINUS VAN NIEUWENHOVEN (MEMLING, Brugge, St. Jans hospitaal) versierd, terwijl zijn vrij afhangende pronkmouw voor hem op de tafel naast het boek ligt. Op miniaturen van LOYSET-LIÉDET van 1470 (Histoire de CHARLES MARTEL) [4]) zien we tevens heel duidelijk de noodzakelijkheid van de gespleten tabbaardmouw door den bol-staanden pof aan den schouder van den lijfrok daaronder. Soms ging men zelfs zoover, dat men de mouw geheel achterwege liet en tot den nog eenvoudigeren snit van de casula of den herauten-mantel overging, die slechts uit een vóór- en een achterpand

1) Ik noem in het vervolg van deze bespreking ook kleedingstukken duidelijkshalve tabbaard, waarvan ik geenszins wil beweren, dat zij oudtijds reeds dien naam droegen. Wat deze kleedingstukken echter op één lijn stelt met den tabbaard, is, dat zij dezelfde laag der over het lichaam heen getrokken stukken vertegenwoordigen (hemd-, rok of mouwvest, tabbaard). Ik moet dit hier zeggen, omdat het tegenwoordig spraakgebruik bij het woord tabbaard tevens doet denken aan de lengte van het kleedingstuk tot minstens aan de knie of nog verder. Deze oudere „overkleedingstukken" hier geciteerd, zijn daarentegen gewoonlijk kort. Het model ervan schijnt trouwens naar POST's meening afgeleid te zijn van den wapenmantel, die zich in 't einde van de XVe eeuw aan de mode van het burgercostuum aanpast en door POST als „Mantel" en „Kaselmantel" wordt gequalificeerd. (Zie P. POST Die französisch-niederländische Männertracht einschliesslich der Ritterrüstung (1350—1475 Pag. 22, 52 en 72). Wilde men dus de gevaarlijke methode van het construeeren van strenge ontwikkelingen volgen, dan zou in laatster instantie de zestiende eeuwsche echte tabbaard met al zijn toebehooren ook nog van den ouden wapenmantel zijn af te leiden. Men moet hier echter voorzichtig zijn, omdat in zulke gevallen is te rekenen met tallooze voorbeelden van geheel anderen aard, die kunnen interfereeren (koningsmantel en mantelrokken.)

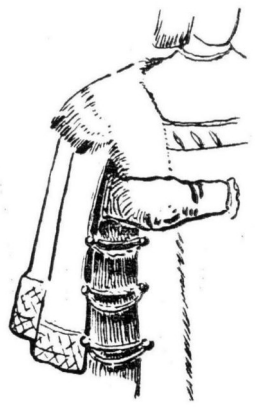
Ik wil er toch te dezer plaatse ook op wijzen, dat het model van den XVIen eeuwschen tabbaard — hgd. SCHAUBE" — nog onveranderd voortbestaat in de professorentoga en men zelfs de varianten van losse pronkmouwen, zooals de Utrechtsche hoogleeraren ze thans dragen, gehandhaafd vindt naast het eenvoudiger model van de lange gesloten mouw, die aan aan de Leidsche hoogeschool gebruikelijk is.

2) Afb. bij P. d'ANCONA. La Miniatura florentina (secoli XI—XVI) Tav. LXV.

3) LIPPMANN III 210.

4) E. BACHA. Les très belles miniatures de la Bibl. Royale de Belgique. Pl. 51.

116 1531

117 1551

118 1562

bestond, zoodat de arm zich daar tusschen vrij kon bewegen [1]).

Door deze XVe eeuwsche voorbeelden kan het ons dus niet vreemd schijnen, dat ook de XVIe eeuwsche tabbaard splitten heeft. Het type, zooals ik dat op 't schilderij van Geertgen tot St. Jans vond, is slechts betrekkelijk zelden geheel zichtbaar. Een groot aantal voorbeelden meen ik evenwel gevonden te hebben, die waarschijnlijk tot dezelfde categorie behooren, al zien we slechts dat de arm door het split heen gestoken is, zonder dat het tevens blijkt of de losse pronkmouw er onder aanhangt. Deze reeks, te voegen bij type A variatie II, construeer ik dus meer op grond van een vermoeden, dan met volkomen zekerheid. (Zie de lijst Bijlage I, pag. XXX en XXXI en Tabel VII. No. 109 en 110).

Toch zijn er nog voorbeelden te vinden in latere jaren ± 1580 dat men hetzelfde type nog eens weer vindt, zooals op de costuumstudie van LUCAS VAN VALCKENBORGH (Tabel No. 112), al heeft het tabbaardmodel zich in zooverre gewijzigd, dat het wat de lengte betreft en de pofmouw aan de schouders, in verband met de mode van den paltrok daaronder, geheel aanpast aan de mode van het laatste kwart van de XVIe eeuw.

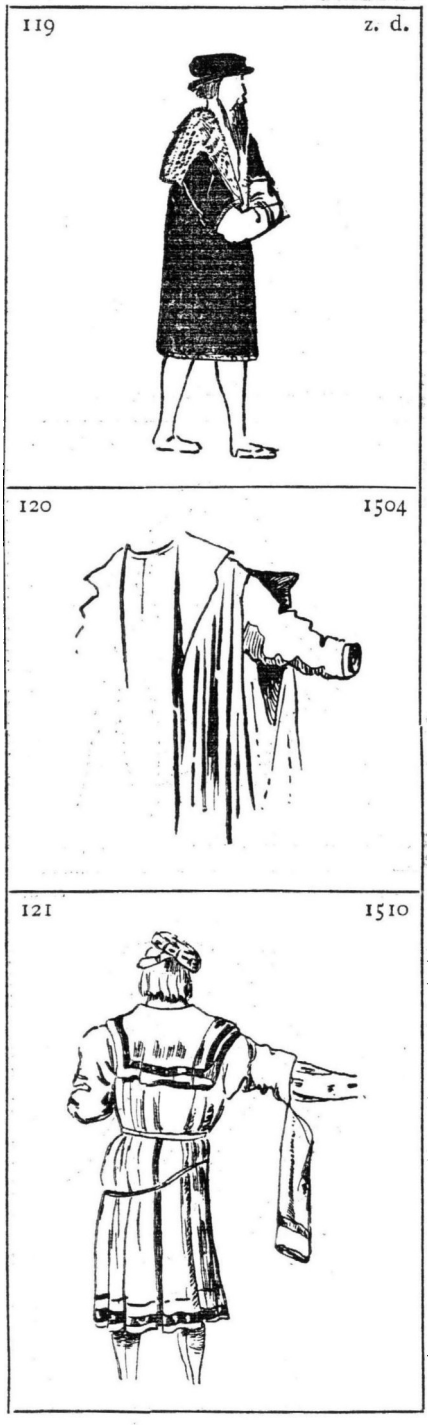
Nog verder is het practische idee van het dwarssplit doorgevoerd, wanneer men dit lager aan de mouw nog eens aanbrengt. Naar 't schijnt zit zulk een tweede split dan ter hoogte van den pols, wat gemotiveerd is, daar de pronkmouwen veel langer zijn dan de geheele arm (Tabel No. 111). Het vroegste voorbeeld, dat ik ken, komt voor op een der Passieprenten van LUCAS VAN LEYDEN, terwijl bij P. CORN. KUNST op een penteekening van 1531 nog dezelfde mode wordt aangegeven. (Zie de lijst Bijlage I, pag. XXX).

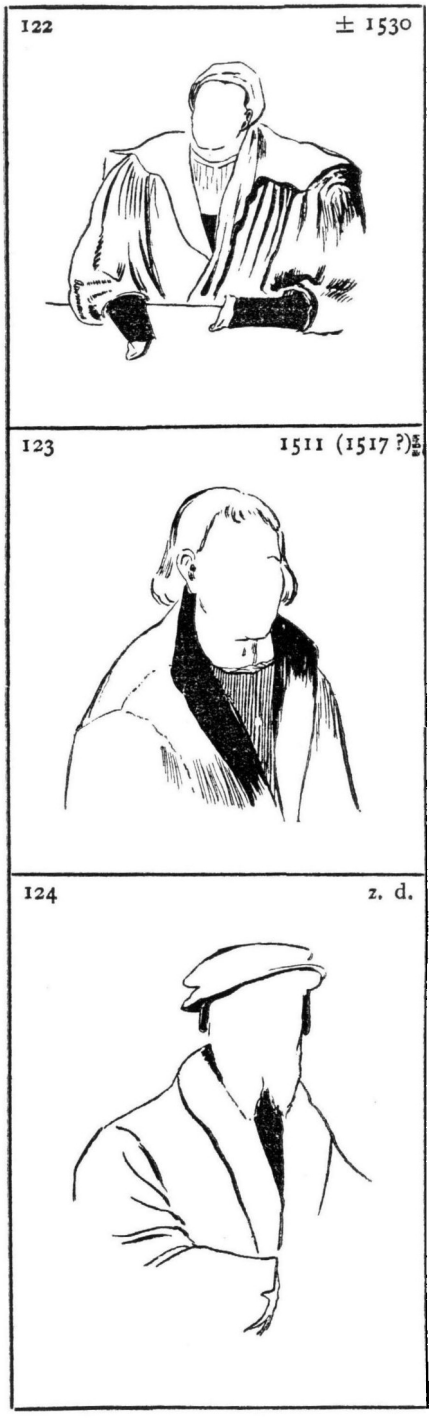
Type A. Variatie III. — (Tabel VII. No. 113 en 114. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, pag. XXXI). Naast deze mouwen, waarvan dus de slippen, bij 't doorsteken

[1]) Ibid. Pl. 39.

van den arm door de splitten, blijven hangen, zien we ook tabbaardmouwen, die dwarssplitten hebben waarvan men geen gebruik meer maakt en die trouwens op plaatsen zijn aangebracht, waar men ze zelfs niet zou kunnen gebruiken. Of hier eenig direct verband moet gezocht worden met de vorige variatie, in dier voege, dat de onbruikbare vorm slechts als een ontaarde navolging van den practischen is te beschouwen, kan ik niet met zekerheid uitmaken, al pleit er dunkt mij alles voor. Mogelijk is, dat men de los neerhangende pronkmouw hinderlijk vond en ze dies wegliet — in dat geval zouden we de mouw met rudimenten van splitten dus als een volgend stadium der oude mode kunnen beschouwen. Het is echter ook mogelijk, dat we slechts te doen hebben met een nieuwe op zichzelf staande versiering, welker voorbeeld elders te zoeken is of die op een of ander oogenblik in de wantsnijdersfantaisie ontstond. Opmerkelijk blijft wel, dat deze splitten, afgezien van de plaats waar zij zitten, eigenlijk dien naam slechts ten halve meer verdienen; zoo'n split is n.l. vaak weer met knoop of tres dicht gehecht en daardoor krijgt dus de tabbaardmouw, inplaats van haar oude functie, slechts een bijkomstige ornamentale beteekenis. Alleen volgens het portret van KAREL V (zie de lijst Bijlage I, pag. XXXI) zou ik dit nog niet hebben durven zeggen, maar de voorbeelden bij LUCAS VAN LEYDEN (Tabel No. 113) en in de Cronyck van Vlaenderen zijn wel zeer duidelijk en nog een verdere — als men wil vagere — reminiscentie ziet men dan aan den tabbaard, dien de man draagt op de Genezing van den Blinde door LUCAS VAN LEYDEN, waar een diagonaal geplaatst, dwarsomboord split halverwege den bovenarm slechts de herinnering opwekt aan een vorm, die eenmaal voor de praktyk werd bedacht. (Tabel No. 114).

Type A Variatie IV. — (Tabel VII. No. 115 en 116. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, p. XXXII) Een andere oplossing, in verband met de kleeding onder den tabbaard is het weglaten van de tabbaardmouw, die dan vervangen wordt door twee losse panden, die op ver-

schillende hoogten door tressen, strikken of lussen met gespjes weer bijeen worden gehouden. (Tabel No. 115 en 116). Ook hiervan vond ik voorbeelden ongeveer tusschen 1520 en 1535. Soms liet men deze verbinding der beide panden ook achterwege.

Type A. Variatie V. (Tabel VII. No. 117—119. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, p. XXXII en XXXIII).

Ten slotte zien we voor de tweede helft van de XVIe eeuw nog een laatste wijziging in het model van de mouw meer in zwang komen n.l. de korte pofmouw, die boven den elleboog min of meer toegehaald eindigt. Men zou ook kunnen concludeeren, dat in het algemeen de lengte van den tabbaard iets afneemt; langer dan tot de knieen komt hij niet meer voor. Ik zou hieraan toe willen voegen, dat behalve den breeden schouderkraag, ook een kleinere ronde kraag, die eenigszins tegen den hals opstaat in de mode komt. (Tabel VII. No. 117, 118).

Vergelijkt men nu, wat in den loop van de geheele eeuw aan den snit der tabbaarden veranderd is, dan is dit in de teekeningen wel na te gaan en het leek mij wenschelijk het volgens de hierboven systematische verdeeling onder woorden te brengen, maar ingrijpende essentieele wijzigingen van het kleedingstuk kan men overigens niet constateeren.

NACHTTABBAERD.

Onder de met bont gevoerde tabbaarden vindt men meermalen ook den „nachttabbert" vermeld; dit blijken feestgewaden te zijn.

Het Midd. Ned. Wb. verklaart „Nachttabbaert" door „avondgewaad, een gekleed costuum waarmede men te gast gaat of gasten ontvangt." Hoewel ik in de monumenten der beeldende kunst helaas geen enkele afbeelding van een dergelijk gewaad heb kunnen vinden, zijn de inventarissen toch uitvoerig genoeg om ons eenig idee van dit kleedingstuk te geven. Men vraagt zich alleen onwillekeurig af, werden deze nachttabbaarden in de plaats van paltrokken gedragen of dienden zij slechts als avondjas?

Ik laat eenige desbetreffende plaatsen hier volgen:

1593. Een groene damasten nachttabbert met silvere passemente coorde geboort ende gevoedert met engels kuyen bonte. Bijlage II. p. XXI.

1596. Een groene damaste nachttabbert gevoedert met engels kuyen bonte ende met silveren passemente geboort. Bijlage II, p. XXIV.

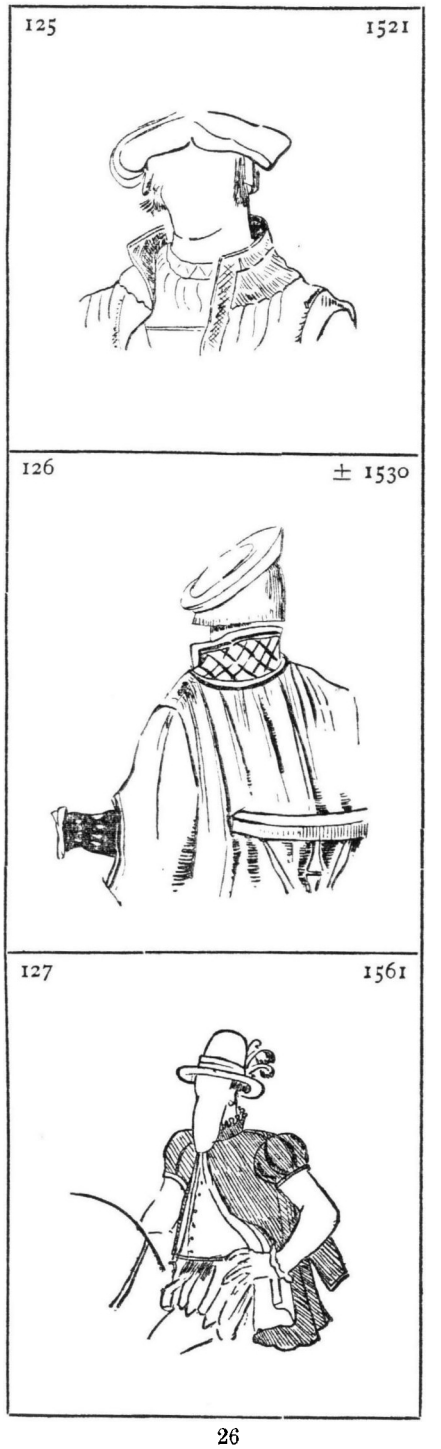
1600. Een taneyte nachttabbert; een grauwe nachttabbert. Bijlage II, p. XXX.

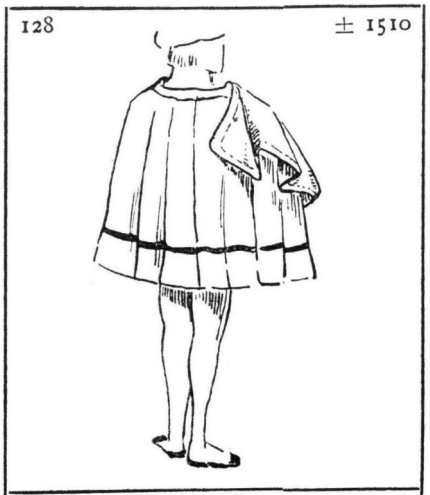
B. TABBAARD ZONDER BONTVOERING.

Voor type B. — de *tabbaard zonder bont* — hebben we voor de differentieering op dezelfde details te letten. Ook hier vertoont zich het eerst de mouw als het meest geschikte deel om wijzigingen in de snit te brengen. Men moest immers ook hier in het oog houden, dat deze voor de onderkleeding niet hinderlijk werd, En weer vermoed ik, dat wat uit practischen zin werd geboren op den duur verwerd tot pure modegril.

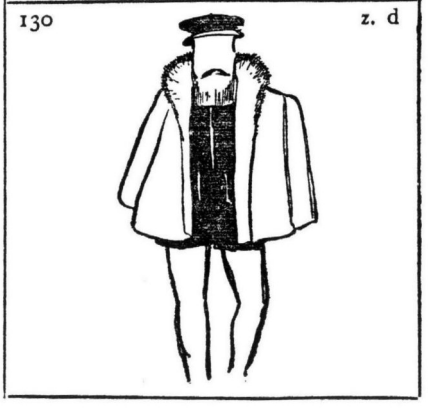
Type B. — (Tabel VII. No. 120, Meerdere voorbeelden. Bijlage I, p. XXXIII) In Type B. bevindt zich in de tabbaardmouw boven de elleboogholte tot aan den schouder overlangs een groot split, zelfs zóó dat ook de schoudernaad gedeeltelijk geopend wordt en men de mouw als *klep* naar achteren kan slaan, zooals op een figuur uit de Werken van Barmhartigheid. (Amsterdam R. M., vroeger Laurentiuskerk, Alkmaar; Tabel VII. No. 120) duidelijk te zien is.

Type B. Variatie I. (Tabel VII. No. 121 en 122. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, p. XXXIII) Bij dit type sluit de mouw tot vlak bij den elleboog tamelijk nauw om den arm en eerst van daar af — zooals bij type A Variatie II — hangt de siermouw vrij neer, (Tabel VII. No 121 en zeer waarschijnlijk mag men hetzelfde veronderstellen bij No. 122). Vooral op de prent van LUCAS VAN LEYDEN, den Verloren Zoon voorstellend, schijnt er werkelijk geen practische beweegreden te zijn, waarom de mouw niet geheel over den arm zou worden gedra-

128 ± 1510

129 1499

130 z. d

gen. Hier zou dus, als vaker, de mode het van den practischen zin hebben gewonnen, wanneer men tenminste niet wil aannemen, dat zulk een dubbele mouw eigenlijk bedoeld is om den onderarm als het noodig mocht zijn beter te bedekken. Tegen dit — ik geef het toe — voor de hand liggend nuttigheidsmotief moet ik echter opwerpen, dat ik nergens zulk een overmouw in feitelijk gebruik heb kunnen vinden. Het kan toeval zijn; men kan vermoeden, dat al onze monumenten figuren in zomerkleedij voorstellen, maar dat zou dan toch een zonderling toeval zijn.

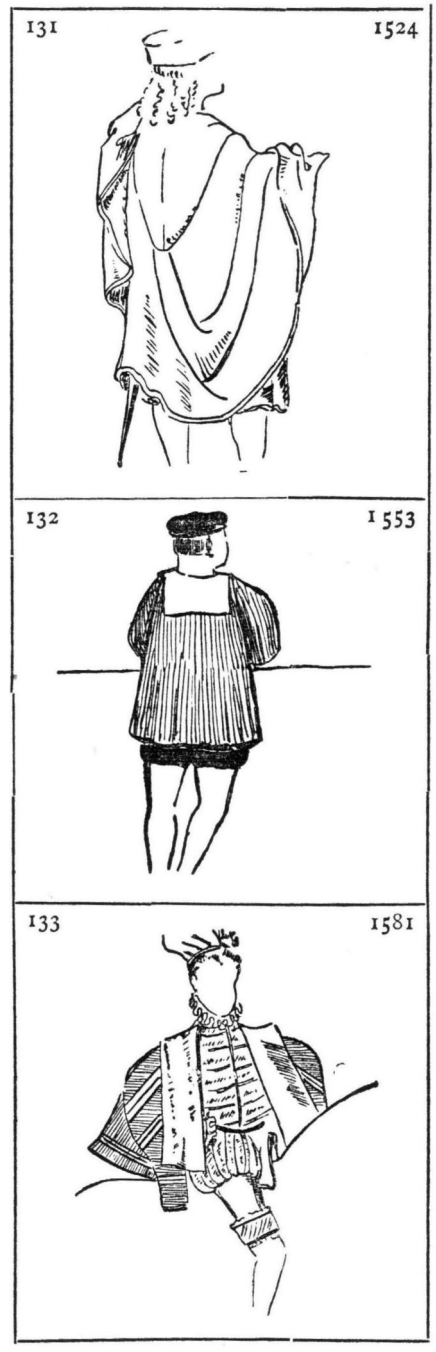
Type B. Variatie II. — Tabel VII. No. 123 en 124. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, p. XXXIII) Naar aanleiding van type B, Variaties I No. 122 en II No. 123 en 124 is het met het gering aantal voorbeelden slechts mogelijk op te merken, dat men aan dezen niet met bont gevoerden tabbaard twee soorten van kragen kende: I, den breeden schouderkraag, die met de revers ineen loopt en naar beneden toe smaller wordt. (Tabel No. 122); II, den smallen kraag met revers, wier breedte, gelijk aan de breedte van den kraag, overal gelijk blijft. Hier hebben wij te doen met een vorm, die in de moderne kleermakers-terminologie als shawlkraag bekend staat. (Tabel No. 123 en 124).

Omtrent de dateering van deze variaties kan ik weinig met besliste zekerheid zeggen. Zeker is echter, dat type B reeds dateert uit het einde der XVe eeuw, (Aanbidding der Koningen, HUGO VAN DER GOES, Berlijn); ook de Meester van Alkmaar, (1504) een Noordnederlander, geeft duidelijke voorbeelden. Variatie I, No. 121 hangt natuurlijk samen met den boven beschreven vorm van den met bont gevoerden tabbaard, waarvan voorbeelden voorkwamen tot na 1530. Hier is het gemis van bont dus slechts accidenteel. Ook Variatie I, No. 122 schijnt mij toe in het tweede kwart der XVIe eeuw het meest voor te komen en waarschijnlijk is de shawlkraag uit denzelfden tijd. Het vroegste mij bekende voorbeeld verschijnt nà 1529.

Type B. Variatie III. — (Tabel VII. No. 125 en 126. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, p. XXXIII en XXXIV). Wat bij een bontgevoerden tabbaard door de dikte van de stof niet voor de hand lag, zien we in variatie III van type B tot stand komen: een veel rijker gedetailleerde snit van den tabbaard aan hals en schouder. Een schouderstuk met afzonderlijk opgezet staand boord, of ook wel daarmee uit één stuk gemaakt, vervangt den overslaanden liggenden kraag. Aan den onderkant van dit schouderstuk, dat dikwijls van belegsels is voorzien, is de tabbaard ruim aangerimpeld. Ik meen modellen met en zonder mouwen te onderscheiden, doch slechts zelden is er op de portretten voldoende van te zien. Voor een tabbaard geheel zonder mouwen is een duidelijk voorbeeld het Mansportret van JACOB VAN UTRECHT van 1532 [1]), terwijl het portret van den Duitschen ANONYMUS ± 1525 en de man tegen den pilaar leunend op de Preek van LUCAS VAN LEYDEN wel mouwen vertoonen. Het Duitsche voorbeeld neemt tevens het vermoeden weg, dat we hier een speciaal Noordnederlandsch costuum zouden hebben. De vroegste voorbeelden zijn van 1521 (Tabel No. 125) en in die jaren schijnt dit soort tamelijk veel voor te komen.

Naast den vorm met schouderstuk en staand boord komt ook het staande boord alleen voor zooals de van achteren geziene figuur op de kaartspelers van LUCAS VAN LEYDEN (± 1530, Tabel VII, No. 126) duidelijk vertoont en zooals ik het nog eens vond op een portret van JAN GOSSAERT.

Het schijnt, dat al deze variaties in het model van mouw en kraag geleidelijk uit de mode geraken. Althans na 1550 heb ik geen voorbeelden meer gevonden van zooveel differentiatie als in de eerste helft van de XVIe eeuw het geval was. Er zal dus meer een eenheidsvorm aan den tabbaard zijn gegeven en wij zullen dien te denken hebben, zooals ik afbeeldde in de teekeningen

[1]) De hypothetische toeschrijving is van Mr. N. BEETS.

No. 117—119. Uit de inventarissen blijkt welke stoffen men gebruikte zoowel voor de bovenstof als voor de voering, wanneer die niet van bont is. Ter completeering van het geheele beeld, laat ik hier nog eenige beschrijvingen volgen.

1521 Ein stick tolledoer myt ein swarten gront thot voder under myns hern tabbert. Bijlage II pag. IV.

1524 Een langen satijnen tabbert, d' een sijde swart satyn ende d' ander sijde satyn brochie. Een langen swaerten fluwelen tabbert met taftaf gevoedert.

Eenen tanneyten fluweelen tabbert met swart satyn gevoedert.

Bijlage II pag. VI.

1543. Een zwarte cammelotten tabbart met grau gevoedert.
Een tabbert met paers scaerlaken gevoedert met zwart damast.

Bijlage II p. IX.

1571. Een nieuwe swarte tabbaert van zes ellen d'elle van 3 gld. 5 st. gevoedert met sijden grofgreyn. Bijlage II p. XVI.

1580. Een donkere ternyen fluwelen tabbaert met armeseyde gevoedert.

Een enkelen gebloemden damasten tabbaert. Noch een swarte damaste eenwisselde tabbaert. Bijlage II p. XIX.

RIJTABBAERD.

Geheel conform met de hierboven beschreven tabbaard wellicht om practische redenen nog wat korter, schijnt mij de *Rijtabbaard* te zijn (Tabel VII No. 127.) zooals ik die vond afgebeeld in een werk over het Lantjuweel van Antwerpen. (1561) [1]) en die in de beschrijvingen ook als zoodanig wordt genoemd:

1561. Eerst ende al vore zijn die voorghenoemde Cameren van Retorycke .... ingehaelt gheweest .... alle seer rijckelyck ghecleet in violette *rijtabbaerts*, hoeyen ende sluyers van den selven, haer wambaisen coussen ende leerskens wit, die plumagen violet root ende wit. Bijlage III p. XLIX.

C. DE MANTEL.

Onderscheiden van den tabbaard is de *mantel*. In de inventarissen wordt dit kleedingstuk zeer veel genoemd en het zou mij niets verwonderen indien een enkel maal de benamingen tabbaard en mantel door elkaar werden gebruikt. Er komen n.l. beschrijvingen voor, zooals o. a. deze:

1566. Een sijde grove greynen mantel met geblomt fluweel gevoedert.

Bijlage II p. XXIII.

die zich in geen enkel opzicht laten onderscheiden van den tabbaard. Alleen de talrijke voorbeelden, waar er sprake is van afwerking met zilver of goud passement wijzen er op, dat de mantels anders werden gegarneerd dan de tabbaarden.

1) E. VAN EVEN. Het Lantjuweel van Antwerpen in 1561. 1861, Portret van FRANS FLORIS. Pl. 3

Voor deze beschrijvingen verwijs ik naar eenige inventarissen van 1593 en 1596, die op pag. XXII—XXIV in de bijlage II zijn opgenomen.

Bij den mantel zou ik de volgende typen willen noteeren:

Type I. — (Tabel VII No. 128. Meerdere voorbeelden Bijlage I p. XXXIV). De ronde in ruime plooien neervallende cape, die geen mouwen of kraag heeft en een lengte tot ongeveer halverwege het dijbeen. Voorbeelden vond ik alleen in vroege houtsneden van 1504 en ± 1510.

Type II. — (Tabel VII. No. 129 en 130. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, p. XXXIV). Dit type vertoont hetzelfde model als het voorgaande, alleen is het voorzien van een schouderkraag. Omstreeks 1500, maar evenzeer uit den tijd van 1570 zijn enkele voorbeelden aanwezig al is er geen direct verband in dezen langen tijdsduur aan te wijzen. Ook bij de beschrijvingen blijkt het een gissen of we hier het geschreven woord en het monument uit de beeldende kunst op juiste wijze combineeren. Wanneer er in de inventarissen staat:

1587. Een zwarte ronde mantel met swillich geestimeert, op vijff fl.
Bijlage II, p. XX.

of: 1593. een swarte fluwele corte mantel met armesijde gevoedert ende met sijden quasten. Bijlage II, p. XXII.

dan *vermoed* ik, dat er sprake is van bovengenoemd type. (Tabel VII, No. 129, 130). maar met zekerheid is hier natuurlijk niets te zeggen.

Type III. — (Tabel VII, No. 131. Meerdere voorbeelden. Bijlage I, p. XXXIV) Evenzoo kan men als zelfstandig type onderscheiden den mantel *met capuchon*, waarvan ik misschien 1520 en 1531 een viertal voorbeelden vond, terwijl een beschrijving als deze:

1593. en wit grauwe laeckenschen mantel met brede gouwe passementen gevoedert met argentijn fluweel met een *capielge*.

de veronderstelling rechtvaardigt, dat hier een zelfde model wordt beschreven.

Ik zou hier trouwens nog een tweede hypothese aan willen toevoegen. In de litteratuur is herhaaldelijk sprake van een „kappe", meermalen ook „Spaensche kappe" genoemd. Ik citeer o.a.:

1521, Acht ellen swart Mechels .... tho her ANTONIUS kappe,
thot myns hern folk thot Spanse kappen. Bijlage II, p. IV.

1531. .... ende een Spaensche cappe van der selven gevoedert met fijnen sabelen. Bijlage II, p. VIII.

„Ziet hoe deese straet-jonckers met Spaensche kappen gaen gheboort met zijde of fluweel. Bijlage III, p. XLV

1576. Een fijn laecken Spaensche kappe met sijden passement geboort ende vol fluweels gevoedert. Bijlage II, p. XVIII.

Zonder daarvoor de bewijzen te kunnen aanvoeren, meen ik toch, dat hier de nauwste overeenkomst tusschen beschrijving en afbeelding van dit kleedingstuk kan verondersteld worden. Vooral ook daar DÜRER in zijn Nederlandsche reisnotities (1520) spreekt van: „Mehr hat mir Harr ERASMUS geschenkt ein Spaniolenes Mäntele" en elders: „Item Herr LORENZ STERCK hat mer ein Spaniolischen Pelz geschenkt", Bijlage III, p. XL.
waaruit blijkt, dat de benaming kappe en mantel door elkaar gebruikt worden.

Type IV. — (Tabel VII No. 132 en 133. Meerdere voorb. Bijlage I p. XXXIV en XXXV) Ten slotte kan men onderscheiden den korten mantel met mouwen. Hiervoor bestonden twee manieren van dragen: Of wel men trok den mantel met mouw en al geheel aan; (Tabel VII no. 132) of — een ander uiterste — men trok den mantel in het geheel niet aan en sloeg hem slechts om over de schouders, terwijl hij dan van voren geheel bleef open staan en de mouwen erbij hingen. Tegen deze laatste mode, die dan ook Hollandsch zou moeten zijn volgens ABRAHAM DE BRUYN, (Trachtenbuch) heb ik evenwel eenige bedenking. In zijn costuumboeken n.l. (1576 en 1581) vond ik een viertal afbeeldingen van aanzienlijken en van een koopman (zie Bijlage I p. XXXV), die allen denzelfden „schoudermantel" dragen, vooral hierin overeenstemmend, dat de mouwen op dezelfde diagonale wijze met banden zijn belegd. Evenzoo is de zoom van den mantel afgewerkt. (zie tabel No. 133). Het model van de mouw is van den schouderaanzet af zeer breed en vernauwt zich onder den elleboog tot den pols toe. Nu vond ik tot dusver slechts éénmaal: op een prent van GOLTZIUS—FREDERIK II Koning van Denemarken voorstellend — een dergelijken, geheel met bovengenoemde prenten uit de costuumboeken van ABRAHAM DE BRUYN overeenkomenden mantel. Op andere monumenten, op de talrijke schilderijen geen spoor van een dergelijk kleedingstuk. Nu wil ik hiermee geenszins beweren, dat dit model daarom in Holland niet gedragen zou zijn — het is altijd mogelijk onverwachts talrijke voorbeelden te vinden — maar inheemsch lijkt het mij evenmin te zijn geworden.

MANTIELGE.

Het zou ook mogelijk zijn, dat deze korte mantel in het spraakgebruik werd aangeduid met: mandielgen (mandielge). Hiermede zou echter niet in overeenstemming zijn, wat KILIAEN zegt: Mantilleken, mandilleken = tunica militaris. Maar aan den anderen kant zou ik willen opmerken, dat de plaatsen waar ik deze vormen aantrof geen aanleiding geven om aan een militaire kleeding te gelooven:

1596. Een swerte fluwele m a n t i e l g e n met gouden passementen ende met velp gevoedert. Bijlage II p. XXIII.

Een incarnaet fluwele mandielgen, geboort, gevoedert met goud laecken. Bijlage II p. XXIV.

Daar ik mij evenwel niet oordeelkundig voel in zake de militaire kleeding, wil ik hier de questie, die bovendien aan zulk een bescheiden voorraad materiaal toch niet zal op te lossen zal zijn, in het midden laten en slechts op de mogelijkheid wijzen, dat het woord mantielgen voor den korten mantel in gebruik was.

COVEL.

Ten laatste moet ik nog vermelden, dat in de inventarissen het woord „*Covel*" meermalen voorkomt. Allereerst als ambtsgewaad, bijv.:

1513. Totten sborckgreven, burgermeisteren rechter ende der bode koevelen....

1513 Van den silveren totten beslagen kovelen

ende van elcken koevell dit silveren te sticken. Bijlage II p. II.

en voorts voornamelijk in de samenstelling „roucovel" (1536), en

1580. een armeseyde roucovell. Bijlage II p. XIX.

Ik vermoed, dat er tusschen een covel en een tabbaard niet veel verschil bestaat, doch de monumenten ontbreken vooralsnog om deze meening te bevestigen.

BIJLAGE I.

CHRONOLOGISCHE LIJST VAN VOORBEELDEN BIJ HOOFDSTUK IV.

Vervolg.

TABBAARD EN MANTEL.

B. = Beeldhouwwerk; M. = Miniatuur; Pt. = Penteekening T. = Teekening
H. = Houtsnede; P. = Prent; S. = Schilderij; z. d. = zonder dateering

Type A. Tabbaard met Bontvoering.

1502	Anonym Zuidnederlandsch,	Albertus Magnus [1])	H.
1517) 1523)	Anonym Zuidnederlandsch,	Hortulus Animae fol. 731	M.

Type A. Variatie I.

1506 (1518)	Richting Jac. Cornelisz, (Jan van Hout?)	Familie tafereel van Korsgen Elbertsen, zijvleugels van een Triptiek [2])	S.
1525	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Edzardus Comes et Dominus Frisiae Orientalis [3])	S.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 154	H.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 105	H.
z. d.	Bart. Bruyn,	Mansportret [4])	S.
± 1535	Dirck Jacobsz,	„ [5])	S.

Type A. Variatie II.

z. d.	Geertgen tot St. Jans,	Heilige Maagschap [6])	S.
1509	Lucas van Leyden,	Geeseling van Christus [7]) (Ronde Passie)	P.
± 1510	„ „ „	Het Schaakspel [8])	S.
± 1515	„ „ „	Het Sacrament van den Doop [9])	T.
1516	Richting Lucas van Leyden,	De rei publicae cura [10])	H.
1520	Lucas van Leyden,	Geeseling van Christus [11])	P.

---

1) De Virtutibus Herbarum. Antwerpen, GOVAERT BAC. Afb. in l'Art Typographique dans les Pays-Bas 1500—1540. W. NIJHOFF, Livr. 19.

2) Berlijn, K. F, M.

3) Groningen, Museum.

4) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 95.

5) Turijn. Pinakotheek, Cat. No. 363. Afb. in Oud-Holland 1913, Art. Dr. HOOGEWERFF.

6) Amsterdam. R. M. Cat. 950.

7) Amsterdam. Rijksprentenkabinet Bartsch 60.

8) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 574 A.

9) Amsterdam, Rijks Prentenkabinet. Tent. Utrecht 1913. Cat. Teek. No. 25. Uit de serie der Cartons voor de St. Jans Kerk te Gouda.

10) Gedrukt te Leyden .... in AEDIBUS JOHANNIS SEVERINI .... Anno Dmi 1516. (Titelprent). Utrecht Univ. Bibl.

11) Amsterdam. Rijksprentenkabinet Bartsch 144.

1523	Lucas van Leyden,	Zelfportret [1])	T.
1523	„ „ „	De Kwakzalver [2])	P.
1525	„ „ „	Virgilius in de mand [3])	P.
z. d.	Jan Mostaert,	Mansportret [4])	S.
z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barmhartigheid [5])	T.
z. d.	Anonym	Mansfiguur [6])	G.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Triptiek [7])	S.
1531	P. Corn. Kunst,	Werken van Barmhartigheid [8])	P.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 134	H.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	„ „ „ fol. 102	H.

Vermoedelijk tot dit type behoorend:

1519	Barend van Orley,	Portret van Dr. Zelle [9])	S.
vóór 1524	Jan Gossaert,	Portret van Philips van Bourgondië, Bisschop van Utrecht [10])	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Mansportret [11])	S.
vóór 1530	Quinten Matsys,	„ [12])	S.
vóór 1540	Joost van Cleef d. O.,	Zelfportret [13])	S.
1524	Barth. Bruyn,	Portret van Agrippa von Nettesheim [14])	S.
1529	„ „	Mansportret (diptiek) [15])	S.
z. d.	„ „	Portret van den Raadsheer Joh. van Aich [16])	S.
z. d.	„ „	Mansportret [17])	S.
z. d.	„ „	Triptiek [18])	S.
z. d.	„ „	Mansportret [19])	S.
z. d.	Richting Bart. Bruyn,	„ [20])	S.
z d.	Herri Bles,	„ [21])	S.
z. d.	Anonym Nederlandsch,	„ [22])	S.
z. d.	Jan van Scorel, (oude copie)	Portret van Corn. van der Dussen [23])	S.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 1	S.

---

1) Amsterdam. Rijksprentenkabinet.
2) Afb. BEETS, Pag. 88; Prent van 1525. Afb. BEETS, Pag.....
3) „ „ „ 88 „ „ „ „ „ „ 96.
4) Brussel, Museum, Cat. No. 538.
5) Afb. Veilingscatalogus FRED. MULLER, Juni 1908.
6) Brugge, St. Sauveur.
7) Amsterdam. R. M. Cat. No. 48.
8) Parijs, Verzameling RODRIGUES. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 12.
9) Brussel, Museum, Cat. No. 334.
10) Amsterdam R. M. Cat. 1498.
11) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 41.
12) Frankfort, Städelsches Institut, Cat. No. 113.
13) Florence, Uffizi.
14) Frankfort, Verz. GOLDSCHMIDT. Tent. Dusseldorf 1904, Cat. No. 73.
15) Den Haag, Mauritshuis, Cat. No. 739.
16) Berlijn, Sammlung HULDSCHINSKY, Afb. BODE Die Samml. HULDSCHINSKY Tafel VIII.
17) „ „ „ „ „ „ „ „ „ VII.
18) Antwerpen, Museum, Cat. No. 461.
19) Lyon, Museum, Afb. Pag. 31.
20) Petersburg, Ermitage. Afb. in Les Chefs d'Oeuvre Pag. 203.
21) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 624.
22) „ „ „ „ „ „ 615.
23) „ „ „ „ „ „ 644.

1532	Anonym Noordnederlandsch,	Familiegroep van Ockinga [1]	S.
1533	Anonym Noordnederlandsch,	Mansportret [2]	S.
z. d.	Jan Gossaert,	„ [3]	S.
z. d.	„ „	„ [4]	S.
z. d.	„ „	Portret van Guillaume de Croy [5]	S.
vóór 1538	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Karel van Gelder † 1538 [6]	S.
z. d.	Jan Mostaert,	Mansportret [7]	S.
vóór 1540	Joost van Cleef d. O.,	„ [8]	S.
vóór 1540	„ „ „ d. O.,	Zelfportret [9]	S.
vóór 1540	„ „ „ d. O.,	Mansportret [10]	S.
vóór 1541	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van P. Claesz. Palinc [11]	S.
1541	„ „ „	Portret van Aert van der Goes [12]	S.
z. d.	Joost van Cleef de Zotte(?),	Mansportret [13]	S.
z. d.	„ „ „ „ „	„ [14]	S.
1547	Anonym Noordnederlandsch,	„ [15]	S.
vóór 1555	„ „ „	Portret van Eltet toe Lellens, Burgemeester van Groningen † 1555 [16]	S.
z. d.	Lucas van Valckenburch,	Costuumstudie [17]	T.

Type A. Variatie III

z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Portret Karel V [18]	M.
± 1530	Lucas van Leyben,	De Preek [19]	S.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen fol. 224	H.
1531	„ „ „	„ „ „ fol. 169	H.
z. d.	M. v. Roemerswael,	Mansportret [20]	S.
1531	Lucas van Leyden,	De Genezing van den Blinde [21]	S.
z. d.	Meester van de Vrouwelijke halve figuren,	Aanbidding der Koningen, (linkervleugel) [22]	S.

---

1) Leeuwarden, Friesch Museum.
2) Utrecht, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 57.
3) Londen, National Gallery.
4) Brussel, Museum, Cat. No. 589.
5) Brussel, Museum, z. n.
6) Arnhem, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 185.
7) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 591.
8) Cassel, Museum, Cat. No. 10. Afb. Meisterwerke Pag. 13.
9) Berlijn, Sammlung VON KAUFFMANN.
10) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 615.
11) Alkmaar, Provenhuis van Palinc en van Foreest. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 186.
12) Den Haag, Baron VAN DER GOES VAN DIRXLAND. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 60.
13) Hamburg, Sammlung BROMBERG (Früher WEBER). Afb. Cat. No. 99.
14) Parijs, Collectie BRUNNER.
15) Leeuwarden, Friesch Museum (Depot).
16) Groningen, Stadhuis.
17) Budapest, Nat. Galery.
18) Fol. 91 van het Statutenboek van de Orde van het Gulden Vlies. Afb. OESTERR. Jahrbuch V Pag, 263, vlg. Art. VON FRIMMEL.
19) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1452.
20) München, Pinakotheek, Cat. No. 138. Tent. Brugge 1902, Cat. No. 242.
21) Petersburg, Ermitage. Afb. les Chefs-d'Oeuvre Pag. 67.
22) Was in den Kunsthandel.

Type A. Variatie IV.

1517	P. Cornelisz Kunst,	Geboorte van Maria [1]	P.
vóór 1523	Jan Mostaert,	Portret van Johan van Wassenaer † 1523 [2]	S.
1518?	Jacob Cornelisz,	Triptiek [3]	S.
1517–1523	Anonym Zuidnederlandsch,	Hortulus Animae fol. 14	M.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Andries W. van Sonneveld [4]	S.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 192	H.
1531	Anonym Noordnederlandsch,	„ „ „ fol. 276	H.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Juw van Botnia [5]	S.

Type A. Variatie V.

1551	Anonym,	Remedie Curative van Wonden [6]	H.
1551	„	„ „ „ „ [7]	H.
1558	Maerten van Heemskerk (D. V. Coornhert sculpsit)	Lucas XIV [8]	P.
vóór 1552	Cornelis Anthonissen,	Mansfiguur [9]	H.
1552	„ „	„ [10]	H.
1552	„ „	„ [11]	H.
z. d.	Anonym	„ [12]	P.
z. d.	„	„ [13]	P.
1562	Anonym Noordnederlandsch,	Uitdeeling aan de huisarmen No. 51 [14]	S.
1564	Maerten van Heemskerk,	Mansportret [15]	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Mattheus XXI [16]	S.
z. d.	Anton Mor,	Mansportret [17]	S.
z. d.	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van A. Corn. Musius [18]	S.
1570	„ „ „	Portret van A. Corn. Duvelaar [19]	S.
1581	Maerten van Cleef,	Vlaamsche Huishouding [20]	S.
z. d.	Hendrick Goltzius,	Mansfiguur [21]	P.
z. d.	„ „	„ [22]	P.

---

1) Parijs, Verz. RODRIGUES. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 6.
2) Parijs, Louvre. Afb. in les Chefs-d'Oeuvre d'Art ancien à l'Exposition de la Toison d'Or à Bruges 1907, Pl. 28. Gewijzigde replique in de Lakenhal te Leiden.
3) Antwerpen, Museum, Cat. No. 308.
4) Alkmaar, Sted. Museum. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 188 A.
5) Leeuwarden, Portrettengalerij VAN HARINXMA THOE SLOOTEN.
6) Afb. in MOES' Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de XVIe eeuw. Deel I. pag. 207.
7) Idem. Deel I. Pag. 208.
8) Amsterdam, Rijksprentenkabinet.
9) „ „ „
10) „ „ „
11) „ „ „
12) „ „ „
13) „ „ „
14) Utrecht gemeente Museum Cat. 654.
15) Amsterdam R. M. Cat. 1127.
16) Amsterdam R. M. Cat. 347.
17) Dresden, Museum Cat. 848.
18) Rotterdam, Museum BOYMANS.
19) Amsterdam, Rijksmuseum Cat. 155a Tent. Utrecht 1913 Cat. No. 62.
20) Weenen, Hofmuseum Cat. 772.
21) Amsterdam, Rijksprentenkabinet. Bartsch 118.
22) „ „ „ „ 123.

1584	Brugsche School.	Mansportret [1])	S.
1586	Hendrick Goltzius,	Portret van Dr. P. Forestus [2])	P.
1589	„ „	„ „ Plantyn [3])	P.

Type B. Tabbaard zonder Bontvoering.

1488	Anonym Zuidnederlandsch,	Morticellarium [4])	H.
z. d.	Anonym Nederlandsch,	Martyrium van St. Sebastiaan [5])	S.
1504	Meester van Alkmaar,	Werken van Barmhartigheid (Paneel I, II en III [6])	S.

Type B. Variatie I.

1510	Lucas van Leyden,	De verloren Zoon [7])	P.
± 1530	„ „ „	De Kaartspelers [8])	S.
z. d.	Leidsche School,	Portret van den Heer van Brouchoven [9])	S.
1548	Ernst Maeler,	Werken van Barmhartigheid [10])	S.

Type B. Variatie II.

1511 (1517?)	Lucas van Leyden,	Mansportret [11])	S.
1519?	„ „ „	Zelfportret [12])	S.
± 1530	„ „ „	De Kaartspelers	S.
vóór 1534	Anonym Noordnederlandsch,	Portret van Wyhe Gerryts van Jelgershuis [13])	S.
Na 1529	Dirck Jacobsz,	De Cloveniersdoelen [14])	S.
z. d.	Joost van Cleef de Zotte,	Zelfportret [15])	S.
z. d.	„ „ „ „ „	Mansportret [16])	S.
z. d.	„ „ „ „ „	„ [17])	S.

Type B. Variatie III.

1521	Lucas van Leyden,	Mansportret [18])	T.
1521	A. Dürer,	Portret van Lucas van Leyden [19])	T.
1521	Lucas van Leyden,	Mansportret [20])	T.
z. d.	Anonym Duitsch,	„ [21])	S.

---

1) Amsterdam, Rijksmuseum Cat. 347a.
2) „ Rijksprentenkabinet Bartsch 169.
3) „ „ „ „ 181.
4) Morticellarium Quadragesimale et Adventuale de Arte Moriendi. Gedrukt bij GERARDUS LEEU. Antverpiae 1488. (CHAMPBELL 1270. Utrecht Univ. Bibliotheek).
5) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No, 548 A.
6) Vroeger Alkmaar, Laurentius Kerk. Thans Amsterdam, R. M.
7) Afb. BEETS, Pag. 28.
8) Afb. BEETS, Pag. 116.
9) Leiden, Lakenhal, Cat. No. 181.
10) Kampen, Proveniershuizen. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 168.
11) Den Haag, Mr. VAN VALKENBURG. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 40
12) Brunswijk, Museum, Cat. No. 160.
13) Leeuwarden, Friesch Museum.
14) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1228.
15) Windsor Castle. Afb. Preuss. Jahrbuch XVI Pag. 51, Art. Justi
16) München, Pinakotheek. Afb. Preuss. Jahrbuch XVI Pag. 17
17) Berlijn, Kaiser Friedrich Museum, Cat. No. 633 A.
18) Leiden Lakenhal.
19) Rijssel, Museum. Afb. Oud-Holland 1899.
20) Stockholm, Nat. Museum, Cat. No. 4.
21) Cassel, Museum. Afb. Meisterwerke Pag. 80.

± 1530	Lucas van Leyden,	De Preek [1]	S.
± 1530	„ „ „	De Kaartspelers	S.
z. d.	Jan Gossaert,	Mansportret [2]	S.
1532	Jacob van Utrecht, (toegeschreven)	„ [3]	S.

Type I. Mantel.

1504	Anonym Noordnederlandsch,	Die VII Sacrementen [4]	H.
± 1510	Anonym Zuidnederlandsch,	Spieghel der Behoudenisse [5]	H.

Type II.

1499	Anonym Noordnederlandsch,	Verovering der Stad Rhenen [6]	S.
z. d.	Richting Gossaert,	Mansportret [7]	S.
1553	Anonym Noordnederlandsch,	Gezicht op den Hofvijver te 's-Gravenhage [8]	S.
vóór 1556	„ „ „	Portret van Reinout III van Brederode [9]	S.
1567	„ „ „	Gezicht op den Hofvijver te 's-Gravenhage [10]	S.
z. d.	Anonym Zuidnederlandsch,	Mattheus XXI [11]	S.
1577	Abraham de Bruyn,	Portret van Jan van der Noot [12]	P.
1581	„ „ „	Civis Brabantus chlamydatus more antiquo [13]	P.
1581	„ „ „	Frisonum amictus gentilis [14]	P.
1582	Anonym Zuidnederlandsch,	Mansportret (Houwaert?) [15]	P.
z. d.	Hendrick Goltzius,	Mansfiguur [16]	P.
z. d.	Carel van Mander,	Huwelijks satyre [17]	T.

Type III.

z. d.	Jan Swart van Groningen,	Werken van Barmhartigheid [18]	T.
1524	P. Cornelisz Kunst,	Bevrijding van Gevangenen [19]	P
1525	Lucas van Leyden,	Virgilius in de mand [20]	P.
1531	Anonym Zuidnederlandsch,	Cronyck van Vlaenderen, fol. 296	H.

Type IV.

1553	Anonym Noordnederlandsch,	Gezicht op den Hofvijver te 's-Gravenhage [21]	S.

---

1) Amsterdam, R. M., Cat. No. 1452.
2) Berlijn, Sammlung VON KAUFMANN. Ausst. Berlin 1914.
3) Den Haag. Mr. VAN VALKENBURG. Tent. Utrecht 1913, Cat. No. 97.
4) Gheprint te Leiden Bi mi JAN SEVERSZ, 1504 (Haag Kon. Bibl.).
5) Gedrukt bij THOMAS VAN DER NOOT, Brussel. Afb. in l Art Typographique etc. W. NIJHOFF, Livr. 8
6) Amsterdam, R. M., Cat. No. 60.
7) Antwerpen, Museum, Cat. No. 263.
8) Den Haag, Gemeente Museum Cat. 160.
9) Amsterdam, R. M., Cat. 2192.
10) Den Haag, Gemeente Museum, Cat. 162.
11) Amsterdam, R. M., Cat. 347.
12) Amsterdam. Rijksprentenkabinet.
13) Trachtenbuch Pl. 19.
14) „ „ „ 18.
15) Pegasides Pleyn ofte den Lusthof der Maechden. door J. B. HOUWAERT deel I Pag. 637 Druk van 1615
16) Amsterdam, Rijksprentenkabinet Bartsch 124.
17) Weenen Albertina.
18) Afb. Veilingscat. F. MULLER Juni 1908.
19) Parijs, Verz. RODRIGUES. Tent. Utrecht 1913, Cat. Teek. No. 8
20) Afb. BEETS, Pag. 96.
21) Den Haag, Gemeente Museum Cat. 160.

z. d.	Remigius v. Hoochghenberch,	Landschap met figuren [1])	P.
1581	Abraham de Bruyn,	Brabanti mercatoris habitus novus [2])	P.
z. d.	" " "	Wie die grossen Hern in Niderlandt bey Hooff rheyden [3])	P.
z. d.	" " "	Ein Edler Furst in Niderlant [4])	P.
1576	" " "	Ein Niderlandsche Juncker [5])	P.
z. d.	Hendrick Goltzius	Fridericus II D G Daniae Norvegie etc. Rex [6])	P.

1) Amsterdam, Rijksprentenkabinet.
2) Trachtenbuch Pl. 19.
3) Amsterdam, Rijksprentenkabinet.
4) " " "
5) Equitum descriptio etc. Pl. XIV.
6) Amsterdam Rijksprentenkabinet Bartsch 165.

Het schetsboek van Jacob de Wet

DOOR

DR. A. BREDIUS

OVER dit interessante boekje heeft VAN DER WILLIGEN in zijn Artistes de Haarlem eenige mededeelingen gedaan. Bij eene nauwkeurige vergelijking bleek mij, dat hij eenige namen verkeerd las en heel veel heeft overgeslagen. Ik meende dat het nuttig was, dit werk over te doen; men zal bijv. vinden dat een VERMEER in 1638 leerling van DE WET werd. Dit zal wel de Haarlem-'sche schilder JAN VAN DER MEER (VERMEER DE OUDE) zijn

Ik voegde hierbij nog eenige gegevens over de DE WETS die tot nu toe niet gepubliceerd zijn en grootendeels uit de notarieele protocollen stammen.

Anno 1636 op den 1 Aprilles gewet tegen JACOBUS DE WET dat Schenckenschans Geus wesen sal in een ront jaer te beginnen op primo April Anno 1636 ende endiget 1637 op primo April, om 2 rycxdaelders tot 50 stuyvers stuck daer ick 30 gulden tegen set; wy hebben allebey niet uitgeschoten, dit gedaen den 1 April 1636 by my CORNELIS COELENBIER. JACOB DE WET. Noch op de selfste condity primo April een ryckxdaelder . . . . 6 ryckx daelders teghen een.

Eerst had DE WET 31 Maart 1636 reeds met COELENBIER gewed, dat Schenckenschans den lesten Juni niet geus en sal syn — daerop hy myn een Lyon (tulp) sal leveren die om te dragen staet in de Ovielis tuyn, daertegen ick gheset heb 24 caerolus gl. noch een prentien van AELBERT DUER, vercocht op deselfste condytsy en noch twee prentiens van REMBRANT daerop hy myn *f* 3: 10: 0 sal gheven of hy sal deselfsten voor niet hebben.

ADRIAEN CRAEN is alhier by my gekomen de 7 Juny int jaer 1638 voor de soma van 8 pont vlaems (48 gld.) int jaer.

. . . . VERMEER is by my gekomen op de 8 November 1638 voor de soma van 18 gulden int jaer halve daegen by myn te tyckenen.

WILLEM WILLEMSEN is al (mede?) te schilderen ghecomen int jaer 1638 op den 13 November voor de soma van 40 gulden.

SYMON . . . . is hier by myn te teyckenen ghecomen op den eersten Mayus voor de soma van 40 gulden en soo wanner als hy schilderen sal, soo sal hy 48 gulden geven int jaer.

(Hier volgen *twee* niet meer leesbare namen).

ADRIAEN GAEL is alhier te schilderen ghecomen den 17 April int jaer 1640 voor de soma van acht pont sjaars.

CORNELIS PRINSSEN is by [my] te tyckenen ghecomen voor de some van 40 gulde, sjaars, soolang als hy tyckenen sal en als hy schildert 8 pont; op den eersten Maey Ao. 1640.

1641? Den 3 Julius in HENDERICK JACOBSZ . . . . ghekomen voor de soma van 40 . . . . . den 16 Junius is by myn gekomen ADRIAEN VERDOEL om te leeren schilderen voor de soma van 48 gulden.

Int jaer 1642.

Den eersten Jannewary is COERT WITHOLT by my te schilderen gekomen voor de soma . . . . 48 gulde en is by my in de kost ghekomen den elfste februwary.

Jaer 1642

den 12 May is P. POTTER by myn te schilderen ghecomen voor de soma van 8 pont int jaer.

't Jaer 1642

den 26 May is JERONEMIS JEROENSZ (?) by myn ghecomen voor de soma van acht pont. Den 5 Maey is GILJAEM LAFEBRE by myn te tekenen gekomen voor de soma 40 gulde sjaers Anno 1643; en den 8 September is hy aen schilderen gegaen voor (de soma van) acht pont int jaer.

GHEERT GHEERTSZ is by myn gekomen den 16 Mart int Jaer 1644 voor

de soma van acht pont int jaer. Den 2 November is by myn te tekenen gekomen JOB ADRIAENSEN VAN BERCKHEYDEN, Ao. 1644.

DANEEL JANSEN NICKELS den 24 November halve daegen en sal daervoor geven 4 pont int jaer; 1644.

Den 7 July is by myn ghekoomen om te leeren schilderen JACOB LAVEMEER, LUYKAS FRANCK, JOHANNES HOREMAN voor de soma teghen 10 pont Jaers; int Jaer Ao. 1650. Int selve jaer is LUYCKAS FRANCK by myn in de kost ghekomen om voort te leeren schilderen voor 4 gulde sweeckx, behalve het leergelt twelck daer boven is, te weten 10 pont int Jaer; Anno 1650 den 10 desember.

Hierop ontfangen van het eerste jaer een vierendeel jaers kost en leerghelt de soma van 65 gulde op den 8 April.

HANS LEMKE is by myn in de kost ghekomen om te leeren schilderen voor 4 gul. sweeckx buyten het leergelt, te weten 60 gulde. Int jaer 1651 (?) den 14 April ooc mede JAN VLYSBERGER op den selfsten dato om te leren tekenen. Hierop ontfangen van HANS LEMKE *f* 10:0:0 alsmede van JAN VLIJSBERGEN *f* 10:0:0.

Den 8 July is by myn te schilderen ghekoomen ARMAENUS KROON int jaer 1653.

Int jaer 1655 den eersten Augustus is LUIKAS FRANCK wederom by my in de kost ghekoomen om te leren schilderen op deselve condity als boven.

3 Julius is by myn te schilderen ghekomen PIETER WIGGERTSZ voor de soma van 60 gulden int jaer. Int jaer 1656.

Den 11 Juluis 1656 is CLAES DEN OTTER by myn te tekene ghekoomen voor de soma van acht pont int jaer.

Ghelevert aen PIETER VAN MELDER [1]) twee stucken van myn soon, voor de soma van 16 gulde Ao. 1658.

..... gemaeckt een stuckie gemaeckt van [Salomo's af]godry voor de sommen van 7 pont en .... een van Criestus syt brengt de kinderen .... en noch 2 stuckties van stuck 24 gulden.

JACOB BATSON is alhier by myn te tekenen ghekoomen de 9 febrewary voor de soma int jaer te 10 pont. Ao. 1660.

CORNELIO BOST is alhier by myn te tekenen ghekomen den 22 September Int jaer 1660 halve daeghen voor de soma van dartich gulde.

.,.. KIES is alhier te tekenen ghekoomen den 10 May 1661; is wederom ghekoomen de 23 September int selve jaer.

ABRAM SNELLAERT is by myn te tekenen ghekoomen den 16 November voor de soma tegen 8 pont int jaer; 1661.

1) Zie over dezen Amsterdamschen Kunstkooper mijne „Künstler-Inventare".

NICOLAES BISON is by myn te tekenen ghekoomen den 3 April voor de soma van 8 pont int jaer. Anno 1663.

Den 1 Augustus is by my te tekenen ghekoomen RUTGHERT AMSING voor de soma van 8 pont tjaers. Anno 1663.

Den 4 December is by my te tekene ghekoomen HUYBERT LEENDERTS VAN RIJN voor de soma 8 pont int jaer. Anno 1663.

KIES is alhier wederom te tekenen gekoomen den 10 Maey Anno 1665.

CORNELIS DE RUIJTER is by my te tekene ghekoome op den 29 Maert int jaer Ao. 1667 voor de soma van 8 pont tjaers.

VAN DER DUSSE is hier by myn te tekenen gekoome den 11 Augustus int jaer 1667.

Joncheer ROCHUS VAN VEEN is by myn in de kost ghekoome om te leren den 11 Maey Ao. 1668.

KRISSTOFFEL DE JONG is by mij te schilderen ghekoome voor de soma van sestich gulde int jaer de 9 Junius Ao. 1670. Den 4 April Ao. 1655 met BERENT JANSZ afghereckent en gelyck gemaeckt. (over lysten tegen een stuck van ABIGEL). Wederom opniew aen BARENT JANSSE TERHEGGERE gelevert een stuck van SYMON, waervan my resteert 50 gulden de helft in gelt en de rest aen lijsten, waerop ick ontfangen hebbe een lyst van 13 voet, noch twee lijsten van 10 voet, tstuck de voet 12 stuyver. Noch ontfangen 25 gulde aen gelt.

Noch ontfange een lijst van 15 voet beloopt 9 gulden de soma van lijste beloopt aen gelt int gheheel 28 : 16:0 . (verder zonder eenig belang en onleesbaar).

Den 6 Maert Ao. 1657 aen BARENT JANSZ TER HEGGERE verkoft twee stuckies voor 25 gulden aen ghelt en 25 gulde aen penele en 25 gulde aen lijsten, welcke stuckies ick hem ghelevert hebbe, teweten de history van MOYSES daer hij water uyt de rots slaet en het ander vant Manna, daerop ick op de hant ghekregen hebbe 5 gulden, noch 10 gulden, noch 10 gulden soodat ick de 25 aen gelt ontfange hebbe, alsmede de 25 gulde aen peneele. Aengaende de lijste hebbe twee platte viere lijsten ontfangen als oock mede (de 12 May) twe ebben houten lysten van 21 voet, de voet tegens 15 stuyver beloopende enz. (zonder belang).

Voor Menheer BALIU BON een voornaem groot stuck van PERSELLES overschildert en een stuck opgeset alsoo het heel qualyck gecondisioneert was en daeraen verdient . . . . . *f* 30.—
alsmede noch een stuck van dito PERSELLES overschildert en daeraen
verdient . . . . . „ 12.—
noch aen onkosten verschoote . . . . . „ 5.—
f 47.—

Aan WOUTER KNIJFF verkoft twe stuckies schildery, het een een doeckie de history van . . . rtel en Amerillis, het ander een peneel, de hystory van Rebecka voor de somma te saemen van 54 gulden.

Int jaer Ao. 1671.

Aen Menheer EMRICK gefurnert een stuck van Efigenia op een daelders doeck voor de soma 60 gulde

noch twe stucke het een van Uropa en het ander van Cimon . . . het stuck . . . . gulde, te same . . . gulde (Is expres met verf doorgehaald.)

Aen M. H. WILLEM SICKX gelevert 2 stucken, het een daer Cristus int scheepie preeckt voor de soma van 12 £ het ander van Paulus en Barnebas, de soma van 68 gulde.

Aan Menheer VAN DER STEL een stuckie daer Cristus onder de doctooren preeckt voor de soma van dartich gulde, noch een brantie en een lantschapie voor de soma van 50 gulde saeme soo geackkerdeert.

Noch een stuck van Uropa gemaeckt voor menheer VAN DER STEL daeraen verdient de soma van 100 gulden.

Daarnaast een recept van „een Klistery"!

Thans volgen in chronologische orde nog eenige archivalische gegevens, die aan VAN DER WILLIGEN onbekend bleven.

Of WILLEM JANSZ DE WET, vader van JACOB DE WETH ook schilder was, is onzeker. Er is te Darmstadt een schildery, dat W. J. DE WET 1633 gemerkt is.

15 en 21 Oct. 1637 zijn er acten over hem by Not. J. VAN BOSVELT te Haarlem die aldus geteekend zijn:

Maar hij wordt daar deurwaerder van de gemeenen lants middelen genoemd.

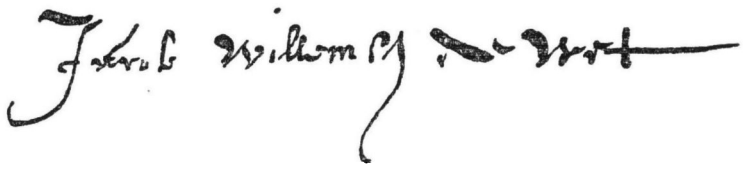
20 Nov. 1638 JACOB WILLEMSZ DE WET teekent als getuige by Not. SCHOUDT, Haarlem.

Getrouwd voor Schepenen te Haarlem: 15 Mei 1639.

JACOB DE WET, Wedr VAN HAERLEM en MARITGEN JACOBS, jonge dr. van Diemen.

18 Mey 1642. JACOB WILLEMSZ DE WET Meester Schilder, machtigt zijne vrouw MARIA JACOBSDR, om voor Schout en Schepenen te Ouwerkerck over te

dragen een stuck lant in Duevendrecht in de banne van Ouwerkerck. Hy doet het „*vermits syne ongelegentheijt*". [1])

10 July 1646. D'eerbare MARITGEN JACOBSDr Wed. van za: WILLEM JANSZ DE WET, geassisteert met JACOB DE WET, Mr. schilder, haeren Soon, bekent schuldig te zijn aan MARIA, SARA en JOSINA WOUWERMANS, gesusters ende jonge dochters, de somme van *f* 200.— op losrente, den penning 16. Zy zal jaarlijks 12 gulden en 10 stuyvers rente betalen. [2])

Nog andere gecompliceerde condities.

Haar zoon, de schilder, JACOB DE WET en ADRIAEN JANSZ CRAEN, diens leerling borgen. Zijn leerling ADRIAEN VERDOEL is getuige.

8 April 1650. JACOB DE WET, van competenten ouderdomme moest Tante zeggen tegen Juffer ELISABETH CORSTIAENS Wed. van den E. Heer Schepen PIETER MAERTSZ OUDE WAECH. Burgem. CORNELIS BACKER had DE WET gevraagd executeur te willen zijn in zijn plaats maar DE WET had zich geexcuseerd. [3])

8 Sept. 1653. JACOB DE WET, attestatie zonder belang. [4])

1654. In een rekening: JACOB DE WET moet hebben *f* 72.— waarmede de dootschult is betaelt. [5])

1 Dec. 1656. Een trouwlustig paar machtigt den E. JACOBUS DE WETH, Mr. Schilder, om te Weesp hunne geboden te laten gaan. [6])

31 Dec. 1657. SR. JACOBUS DE WETH, Schilder, vercoopt TEUNIS MEEUWELSZ, backer, een huys metten erve in de St. Jansstraet op de houck van de Corte St. Jansstraet deselve straet onder den huijse gaende aen de Z. zijde; ten Noorden de Stadt Haerlem en aent Oostende de naervolgende Camer;

en noch een camer staende in de Corte St. Jansstraet belent . . . enz.

Mette laste van 825 car: guldens . . . . . om 1575 car: guldens boven de voorsz. lasten; te betalen op 5 eerstcomende Meyendagen een gerecht vijfde-paert; rente den penningh XIV. [7])

12 April 1658. Mr. JACOB DE WET is cosyn van AEFFGIE CLAES, jongedochter, die trouwt met JAN DE BYSON (Not. J. VAN BOSVELT).

16 September 1660. Testament van MARRITGE JACOBS, Wed. van WILLEM JANSZ. DE WETH. Haar dochter ANNITJE die haar onderhouden heeft krijgt

---

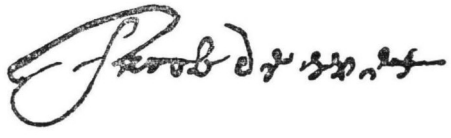
1) Prot. Not. S. COESAERT, Haarlem. 2) Prot. Not. SCHOUDT, Haarlem.
3) Prot. Not. J. COLTERMAN, Haarlem. 4) Prot. Not. COLTERMAN, Haarlem.
5) „ „ VAN KITTENSTEIJN, Haarlem. 6) Prot. Not. Z. VAN PULLEN, Haarlem. 7) Transporten.

alles. JACOB DE WET, de schilder, GERRIT (de schilder) en MARRITJE nog eens ieder *f* 2.—!

Zij was schuldig aan die dochter N.B. *f* 2200.— voor: *f* 1200.— kostgeld in 8 jaren ten haren huize verteerd *f* 1000.— voor de onkosten van de opbouw en timmeringe van haar huis in de Lombertsteeg daar zij nu in woont. [1])

2 February 1661. Testament van d'eersaeme JACOB DE WETH, Mr. Schilder en d'eerbare MARIA JACOBSDR, wonende binnen Haerlem . . . cloeck, gesont ende wel te passe. De langstlevende zal het geheele vruchtgebruik hebben, en met den boedel omgaan naar believen.

De Weeskamer wordt uitgesloten. [2])

14 January 1664. Verklaring ten verzoeke van den E. JACOBUS DE WETH Mr. Schilder.

Niet belangrijk. [3]).

3 Mey 1664 de eersame JACOBUS DE WETH, Mr. Schilder, en THEUNIS MEEUWISZ backer . . . desisteeren van het proces dat zij wilden aangaan over een huis. Het huis „daerin THEUNIS MEEUWISZ jegenwoordich woont, in de „St. Jans straet bij de poort, bij hem van den voorsz. DE WETH gecocht.)

Zij zullen elkaar nooit meer daarover lastig vallen. [4])

22 Dec. 1665. Huwelijksche voorwaarden van MATHEUS DE WETH met MARIA THIELLEMANS.

27 April 1668. JACOB DE WETH Mr. Schilder, stelt zich borg voor 't arrest 26 ll. gedaan op de persoon en goederen van JACOBUS DE WETH, (junior) zijn zoon, als getrouwd met HELENA STALMANS, eenige erfgename van Juff. MARGRIETA BROUWERS etc. [5])

17 Juny 1673. Jouffr. HELENA STALMANS huysvrouw van JACOBUS DE WETT de Jonge wonende tot Amsterdam, eenige erfgename van juffr. MARGARETA

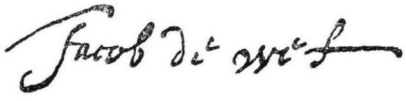
---

[1]) Prot. Not. M. DE KEIJZER, Haarlem. [2]) Prot. Not. F. SWAN, Haarlem.
[3]) „ „ J. MES, Haarlem. [4]) Prot. Not. H. VAN GELLINCHUYSEN, Haarlem.
[5]) Cautien en procuraties, Haarlem.

BROUWERS te Haarl. overl. volg. Test. voor Not. DE CLERCK 25 July 1657 verkoopt een graf van *f* 95.— waarin juffr. M. BR. begraven is.

JACOB DE WET de Oude teekent en belooft aansprakelijk te blijven voor zijn zoon, als die dezen verkoop eens niet goed mocht vinden. [1])

5 September 1675 de E. JACOB DE WETH Mr. schilder binnen Haerlem verclaerde, alsoo hy van meening was *uytlandich te reysen* te machtigen LAURENS CLAESZ HOOGEVEEN om al zijne zaken te behartigen, huishuur te ontvangen, schulden te innen of te betalen enz. [2])

Uit een Acte van 26 Juny 1677 blyke dat in 1664 en 1665 JACOB DE WETH, Mr. schilder borg bleef voor een goede som voor zijn zwager ADRYAEN KRAEN, vroeger schilder, nu pachter van den Impost op de burgers bieren te Assendelft en op de grove waeren te Haarlem. [3]).

Inventaris van de Wed. van JAN DUBISSON (De Byson?) Haarlem 1688.
Ses stucken schildery van de Oude (JACOB) DE WETH.
Drie dito van de jonge (GERRIT) DE WETH. [4])

De volgende Acten handelen over den jongen JACOB DE WET, over wien „Oud-Holland" reeds een artikel bracht.

13 July 1668 SR. JACOBUS DE WET, out omtrent 26 jaren attesteert. [5])

23 Aug. 1668. Lange attestatie van JACOBUS DE WETH, getr. met Juffr. HELENA STALMANS over een erfenis ven Juffr. MARGARETHA BROUWERS. [6])

28 April 1691. SR. JACOBUS DE WET, Konstschilder, en d'eerb. Juff. CATHARINA DE WET, b e y d e woonachtigh binnen Haerlem, kinderen en eenige erfgenamen van JACOBUS DE WET zalr..... hebben in der minne den boedel huns vaders geschift en gescheiden. Zy verklaren voldaan te zijn en niets meer van elkaar te eisschen te hebben! [4])

Begraven Westerkerk te Amsterdam 16 Nov. 1697 JACOBUS DE WET, schilder, Amstel, hoek Keysersgracht.

1) Prot. Not. BAES, Haarlem. 2) Pot. Not. J. MES, Haarlem.
3) Prot. Not, HARSWINDIUS, Haarlem. 4) Prot. Not. VAN CAMPEN, Haarlem.
5) Prot. Not. H. WESTFRISIUS, Amsterdam. 6) Prot. Not. A. DE CLERCK, Haarlem.

DER MALER JOHAN VAN SWIETEN,

VON

DR. HANS SCHNEIDER.

EIN glücklicher Zufall liess uns in Schweizer Privatbesitz das Gemälde finden, welches wir durch verständnisvolles Entgegenkommen des Eigentümers hierbei abzubilden in der Lage sind. Es ist auf Eichenholz gemalt, 65 × 53 c.m. gross und auf der untern Querleiste der Staffelei voll bezeichnet: JOHAN VAN SWIETEN.

Der Gesamtton des Bildes ist ein kühles Grau, das — bisweilen mit etwas Braun — die Nüancen der einzelnen Lokalfarben bestimmt. Die grosse, leere, graue Atelierwand und der aufgezogene violettgraue Vorhang dienen als neutraler Hintergrund für die Figur des Guitarrespielers. Nur das Weiss seiner Aermel und Wadenstulpen, gegen die das Rot der Schleifen am Handgelenk sowie der Strümpfe unterhalb des Knies scharf absticht, bringen einen frischen lebhaften Zug ins ganze Gemälde. Hinter dem den obern Bildabschluss formenden Halbkreisbogen hervortretend fällt das Licht von links oben in das Atelier, streift die sitzende Figur und trifft im Vordergrund auf den gelbgrauen Holzboden. Die Staffelei, worauf ein Bild mit der Speisung des ELIA durch die Raben steht, ist etwas mehr zurückgeschoben. Die beiden braungrauen Figuren im Hintergrund — es sind ein farbenreibender Knecht und ein Malergehilfe oder Lehrling im Gespräch — verschwinden beinahe ganz im Dunkel.

Dürfen wir nicht in dem modisch elegant gekleideten jungen Herrn ein Bildnis des Künstlers selber erkennen, der Pinsel und Palette beiseite legend zur Guitarre gegriffen hat, um sich von der Arbeit zu erholen und zu neuem Schaffen anzuregen? Wir brauchten dafür nicht erst mit dem Beispiel moderner Künstler — es sei nur etwa an Böcklin erinnert — zu exemplifizieren, sondern können die Musikfreudigkeit und das musikalische Bedürfnis von Malern schon mit zahlreichen Bildern des 17. Jahrhunderts belegen, die uns einen Einblick in Ateliers gewähren. [1]) Wem käme da nicht unmittelbar JAN STEEN'S köstliches Selbstbildnis in der Gallerie Northbrook zu London in den Sinn? Nicht anders als auf unserm Gemälde erquickt sich ein Maler auf Gonzales Coques schönem Schweriner Bild mit Saitenspiel, und all die Musikinstrumente, wie wir sie auf Bildern etwa eines FRANS VAN MIERIS d. Ae. sehen oder wie sie in sehr vielen der von BREDIUS publizierten Künstler-Inventare vorkommen, haben dem betreffenden Künstler sicherlich mehr bedeutet als nur Requisite für Stilleben. Auch der biedere DOU scheint selber musiziert zu haben; denn nicht nur ist auf sehr vielen seiner Bilder ein Streichinstrument — bisweilen sogar von einer Person in Gebrauch genommen — dargestellt, sondern auch er hat die Ruhepause des Malers geschildert, der sich bei seiner Laute neue Intentionen holt. [2])

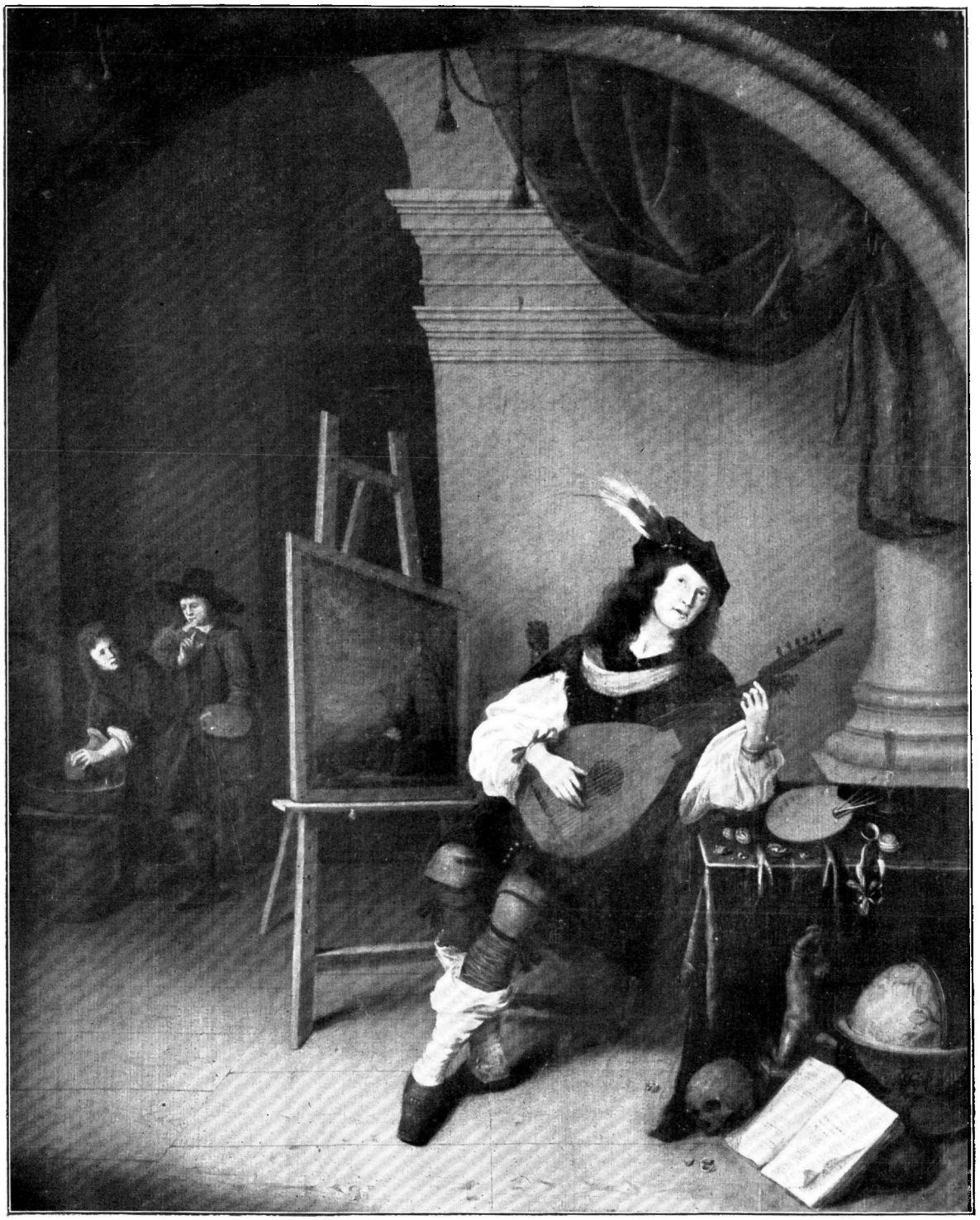
Wir nannten soeben DOU und den ältern FRANS VAN MIERIS. Damit bezeichneten wir eigentlich schon ganz von selber Zeit und Kuntkreis, worin — stilkritisch betrachtet — das Bild entstanden sein muss: um 1650 in Leiden.

Werden wir vor dem Originale namentlich durch die Farben — starke Verwendung von Lila, Abstimmung der andern Töne auf Grau — an die nähere Einfluss-Sphaere des Hauptmeisters der Leidener Schule erinnert, so geschieht das, nur vor dieser Abbildung, nicht allein durch die Art der Technik, sondern auch durch bestimmte Besonderheiten der Anlage und Anordumg des Bildes. Viel ausgesprochener noch als der obere Abschluss durch einen gemalten Halbkreisbogen erinnert etwa die Säule rechts an DOU, die stereotyp so in jedem seiner Innenräume wiederzukehren pflegt, sei ter in des jungen REMBRANDT Werkstatt das Malen erlernt hatte. Bei der Art, wie hier die rechte Bildecke mit einem Stilleben gefüllt ist, genügt ein blosser Hinweis auf all die unzähligen

---

1) FLOERKE (Studien zur niederl. Kunst- und Kulturgeschichte, 1905, Anm. 258a) erinnert daran, was WEYERMAN (II, 407 f.) von GERARD DE LAIRESSE erzählt. Bevor sich der eben von Uylenburg engagierte junge LAIRESSE im Atelier ans Malen machte, holte er eine Violine hervor und spielte eine kurze Weise. Damit ertig, entwarf er mit dem Stift eine Geburt Christi von kleinem Umfang und griff dann wieder zur Violine. Nachdem er eine Weile gespielt, nahm er die Palette und förderte in wenigen Stunden das Bild so weit, dass er allgemeines Erstaunen erregte. Auf diese Art arbeitete er ungefähr acht Wochen bei UYLENBURG.

) Abb. bei W. MARTIN, GERARD DOU („Klassiker der Kunst") 1913, s. 83. Andere Beispiele ebendort und in desselben Verfassers Artikelserie „The life of a dutch artist in the seventeenth century" im „Burlington Magazine" 1905 ff.

Zelfportret van JOHAN VAN SWIETEN.

Boek-, Kunst- en Handelsdrukkerij v/h. Gebr. Binger, Amsterdam

Bilder DOU'S, wo in analoger Weise beinahe dieselben Gegenstände verwendet werden. Und erinnert nicht die Feinheit, womit etwa die Sackuhr, sowie die Nusschalen auf dem Tisch und am Boden gemalt sind, an die genugsam bekannten Pinselkläubeleien DOU'S?

Die kleine Statuette rechts am Boden, „der die Schlangen erwürgende Herkulesknabe", kennen wir vom ältern FRANS VAN MIERIS her; auf seinen beiden Atelierbildern in Dresden ist sie zu sehen. Schon damals hatte man also in Leiden Gipsabgüsse dieses bekannten Florentiner Bildwerks. [1]).

Wer war nun aber JOHAN VAN SWIETEN, der Maler unseres Bildes? Wären wir nur auf die Lexika von KRAMM und Wurzbach angewiesen, die fast nichts über ihn mitzuteilen wissen, so müssten wir uns damit begnügen, ihn als einen Leidener Meister um 1650—60 und als unter DOU'S Einfluss stehend zu bezeichnen. [2]).

Nun konnte uns aber DR. A. BREDIUS auf eine Anfrage hin nicht nur Ausführliches über den Künstler mitteilen, sondern überliess uns auch spontan in liebenswürdigster Weise die eigentlich für seine „Künstler-Inventare" bestimmten Archivfunde und das Nachlassinventar. Herr W. J. J. C. VAN BIJLEVELD hatte die Freundlichkeit, die Genealogie des Künstlers im Leidener Archiv für mich zusammenzustellen.

Aus dem gesamten Material, das wir in der Beilage in extenso abdrucken, ergibt sich, dass der Künstler einem römisch-katholischen Ast der in Leiden und Umgebung zahlreich vertretenen Familie VAN ZWIETEN entstammt. Er und seine ältere Schwester ALIDA sind die beiden einzigen Kinder ihres Vaters aus dessen erster Ehe. Sein Geburtsdatum ist unbekannt, dürfte jedoch um 1635 anzusetzen sein, da sich sein verwittweter Vater 1637 wiederum verheiratet, und er selber schon am 16. Oktober 1653 sein Eintrittsgeld in die Leidener Malergilde bezahlt. [3]) Nach dem Tode seines Vaters (1652) scheint er — nach einem Testament vom 22. Juli 1655 zu schliessen — bei seinem Grossvater gewohnt zu haben. Am 17. September desselben Jahres macht er ein neues Testament, worin er ausdrücklich „meester-schilder" genannt und, wie schon im vorigen, seine Schwester ALIDA

1) SAL. REINACH, Repertoire de la statuaire grecque et romaine, I s. 461 No. 1955.

2) KRAMM (in voce) weiss nichts über den Künstler zu berichten und erwähnt nur das einzige sonst noch von ihm bisher bekannt gewordene Bild, das in der Versteigerung I. B. METTENBRINCK am 16. April 1861 in Amsterdam als I. VAN SWIETEN vorkam: „No. 37 een deftig gekleede jonge dame op eene klavier speelende, op paneel, 42 × 34 d., fl. 53 aan ROOS."

Unser Atelierbild befand sich, nach freundlicher Mitteilung von Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT, in den Versteigerungen LAMBERT TEN KATE (Amsterdam, 29. Mai 1776 als No. 113 für fl. 51 an WUBBELS) und H. BREDEMAN (ibid., 1. Juli 1788 als No. 147 für fl. 40 an FOUQUET). Die Katalogbeschreibung und die Maasse (25 × 20 duim) dort stimmen genau mit unserm Original überein.

3) OBREEN's Archief V s. 215.

zur Universalerbin eingesetzt wird. Aus den Legaten (u. a. von fl 1000) ist ersichtlich, dass er begütert gewesen sein muss. Inzwischen war nämlich auch der Grossvater gestorben, und unserm Maler gehörte ein Haus „op het Rapenburgh omtrent het Falide bagynhof", das er dann vier Jahre später verkauft hat.

1656 verheiratet er sich mit JACOBA DROOGH und, als diese bald nach der Geburt einer Tochter Maria gestorben war, 1658 mit ALYDA GAEL, die ihm noch zwei Kinder schenkt: die ganz jung verstorbene CATHARINA und am 3. April 1661 einen Sohn CORNELIS. [1]) Noch im selben Jahr sind dann er und seine Frau kurz nach einander gestorben.

Dass grosse Nachlassinventar, aus dem die auf Kunst bezüglichen Partien nachstehend abgedruckt sind, gibt uns noch allerlei Aufschlüsse und einen guten Begriff von dem grossen Wohlstand des Verstorbenen. Wie schon aus dem Testament von 1657 hervorgeht, hat der Maler neben seiner Kunst ein grosses Tuchgeschäft betrieben. Der Wert des Lagers wurde bei seinem Tode auf über zehntausend Gulden geschätzt. Ob er den Tuchhandel von seiner Familie oder derjenigen seiner ersten Frau übernommen hat, ist ungewiss. Es bleibt auch noch die Möglichkeit, dass er, angesichts der damals in Leiden ungemein intensiven Konkurrenz auf dem Gebiete der Malerei und in weiser Erkenntnis seiner Fähigkeiten, selber das Tuchgeschäft begründet hat, um seiner Lebensführung einen anderen und zugleich festen materiellen Hintergrund zu geben. JAN STEEN hat eine Brauerei und Schankwirtschaft, AERT VAN DER NEER ein Hotel betrieben, allerdings mit einem andern Ergebnis für ihre künstlerische Produktion.

---

1) Dieser CORNELIS kann nicht, wie man vielleicht anzunehmen geneigt wäre, mit dem Leidener Landschaftsmaler CORNELIS VAN ZWIETEN identisch sein. Letzterer ist schon 1648 Vorsteher der St. Lucas-Gilde, verheiratet sich am 7. Januar 1668 mit FRANCINA FINCKESTEYN und ist 1671 noch am Leben (vgl. OBREEN's Archief V). Seine Gemälde kommen sehr selten vor; das Museum in Leiden besitzt drei von ihm.

BEILAGEN.

a. 1655. 22. Juli.

Testament von Joannes Cornelisz van Swieten, wohnhaft „op 't Steenschuyr" bei seinem Grossvater Adriaen Willemsz van Swieten. Er hinterlässt alles seiner Schwester Aeltge Cornelisdr. van Swieten.[1])

(Unterzeichnet:) Johan van Swieten.

b. ——. 17. Sept.

Testament von Jan van Swieten, „Mr. schilder," ledig, wohnhaft in Leiden „op 't Rapenburgh omtrent het Falide bagynhof." Seine Schwester Aeltge Cornelisdr. van Swieten wird Universalerbin[2]). (Unterzeichnet:) Jan van Swieten.

c. 1656. 27. April.

Ehekontrakt von Jan van Swieten und Jacoba Woutersdr. Drooch vor Notar J. J. de Haes in Leiden.

d. ——. 18. Aug.

Testament von Johannes van Swieten und Jacoba Woutersdr. Drooch, wohnhaft in „de Son" an der Haarlemerstrasse. Sie erklären ihren Ehekontrakt vor Notar Jac. de Haes für kraftlos. Der Längstlebende hat den Nutzbrauch[1])

(Unterzeichnet:) Jan van Swieten.

e. 1657. 23 April.

Testament von Joannes van Swieten, „lakenkooper", und Jacoba Woutersdr. Drooch, wohnhaft in „de Zon" an der Haarlemerstrasse. Der Längstlebende soll die Kinder bis zu deren fünfundzwanzigstem Jahr erziehen und sie die Kunst oder ein Handwerk lernen lassen. Dann sollen sie zusammen fl. 3000 bekommen. — Die Frau lag im Wochenbett[1]).

(Unterzeichnet:) Johannis van Swieten.

f. 1658, 23. Okt.

Ehekontrakt von Jan Cornelisz van Swieten, wohnhaft in „de Zon" an der Haarlemerstrasse in Leiden, und Aeltge Adriaendr. Gael. Wenn der Bräutigam zuerst stirbt, bekommt die Wittwe fl. 2000 Wittwengeld[1]).

(Unterzeichnet:)

g. 1659. 18. Dez.

Johannes van Swieten, „laeckencooper", verkauft ein Haus und Hof „op het Rapenburgh omtrent het Falidebagynhof" für fl. 4550.—[1]).

[1]) Prot. Not. H. Brasser, Leiden.

[2]) Prot. Not. J. v. Grieken, Leiden.

h. 1661. 22. März.
Testament von Johan van Swieten und der Alida Gael[1]).

i. ——. 19. Sept.
Testament von Alida Gael, Wittwe des Johan van Swieten[1]).

k. 1662.

Inventar der Nachlassenschaft.... des Joan van Swieten und der Alida Gael, die sie in Leiden besessen und die er, van Swieten, am 10. September, sie, Alida Gael, am 6. Oktober 1661 infolge Ablebens hinterlassen haben. Er hat zu Erben eingesetzt sein $4\frac{1}{2}$ järiges Kind Maria aus seiner ersten Ehe mit Jacoba Drooch, sowie seine zweite Frau zu gleichen Teilen. Universalerbe ist sein $1\frac{1}{2}$ jähriges Kind Cornelis aus der zweiten Ehe mit Alida Gael. Die letztere hat ihr einziges Kind Cornelis zum Universalerben eingesetzt. Maria muss bis zu ihrem fünfundzwanzigsten Jahr auferzogen werden und bekommt dann fl. 3000.— u. s. w.[2])

An Gold und Silbergeld über fl. 800.—
Viel Schmuck und Gold und Silbersachen.

(1).[3]) Een see van Arnoldus Antoni[ssen].
(2). Een lantschap van de jonge (Jacob) Ruysendael.
(3). Twee festonnen van van der Spelt.
(4). Een teyckening van Mieris.
(5). Een schilderie van Mieris, vercoft aen Claes Davidsz.
(6). Twee contrafeytsels van de overledens.
(7). Twee cleyne landschapgens.
(8). Een cleyn contrafeytsel van den overleden van Swieten.
(9). Een contrafeytsel van den overleden door hem gedaen.
(10). Een boerebruyloft van Jan Steen.
(11). Een joffrow met een hontje van Messu (Metsu).
(12). Een see van Jan van Goyen.
(13). Een lantschapge van Ruisedael den Oude.
(14). Een ontbytinge van den overleden salr.
(15). De Maes van Jan van Goyen.
(16). Een contrafeytsel van Alida Gael doen sij noch een kint was.
(17). De verweckinge Lasari van Spreeuwen op een copere plaet.
(18). Een see van Arnoldus Antoni.
(19). Een seestrant met vissers daerin.
(20). Een fruytage van Clauw.
(21). Een jouffrow en joncker door Hals.
(22). Twee lantschapges.
(23). 't Hooft van Holofernes.
(24). Een bloempot op glas.
(25). De contrafeytsels van den overleden en syn eerste huysvrouw Jacoba Drooca door hem gedaen.
(26). Een joffr. en jonr. in een bort op blau pappier.
(27). Een print staende in een lyst.
(28). Venus en Adonis.
(29). Een stuck van het oordeel.
(30). Een print met een alabaster bordetgen.
(31). 't contrafeytsel van Cornelia Gael sonder lyst.

---

[1]) Prot. Not. A. Raven. Leiden.
[2]) Prot. Not. H. Brasser, Leiden.
[3]) Die in ( ) beigefügte Nummerierung ist im Original nicht vorhanden.

(32). Christus aen de put door Fabritius.
(33). Een gedructe printbort van Ostade.
(34). Een troni gedaen door Jan van Swieten.
(35). Een contrafeytsel van den overleden gedotverruwt door de Voys.
(36). 't contrafeytsel van Alida Gael gedotverruwt door de Voys.
(37). 't contrafeytsel van Jacoba Drooch gedotverruwt door den overleden.
(38). Een man met een vrou gedaen door Fabritius, sonder lijst.
(39). 18 paneelen, daervan op sommige is begonst te schilderen.
(40). Twee contrafeytsels van kinderen.
Zalreiche Bilder von verschiedenem Material und Format; Rahmen; Kupferstiche; Farben; Pinsel; Farben: zwei Farbsteine.
(41). Twee fluyten en twee veêlen (Violinen!)
(42). Een paerlemoerse horn, twee bostels en twee juweel coffertgens.
(43). Een pieck en een degen met een silvere hecht.
(44). Witte pluymen om opten hoet te dragen.
(45). Een harnas hangende in de glasecas.

Die Tücher und Stoffe im Laden wurden gemessen und taxiert auf . . fl. 9627.–
die Barchent und Seidenstoffe auf . . . . . fl. 1153.—

Ausstehende Guthaben:

Adriaen de Voys schuldet . . . . . fl. 13 : 1 st.
Maerten van See, Rahmenmacher schuldet . . . . . fl. 25 : 2 st. 12 p
Van der Spelt, Maler zu Gouda schuldet für gekaufte Ladenstoffe, was nirgends notiert steht, noch . . . . . fl. 127.--

I. GENEALOGIE:

Adriaan Willemsz (van Swieten), vielleicht aus Voorschoten herstammend, wird am 23. Nov. 1618 Bürger in Leiden. (Vgl. Protokol von Notar A. Jz. Raven vom 23. Juni 1652 und von Notar H. Mz. Brasser vom 23. August 1655). Er starb vermutlich schon vor letzterem Datum; jedenfalls ist er am 16. Juni 1656 nicht mehr am Leben. Vermählt mit N. N. Sein Sohn:

Cornelis Arentsz (van Swieten) macht 27. Mai 1652 sein Testament vor Notar H. Brasser und ist am 15. Juli bereits tot. Vermählt 1° mit Kryntje Gerrits; 2° im Mai 1632 zu Voorschoten mit Agatha Meesendr. van Roen (Tochter des Mees Lourisz van Roen [Rhoon] und der Lysbeth Wilemsdr. van Outshoorn in Voorschoten). Seine zweite Frau macht vor Notar J. de Haes am 25. Mai 1652 ihr Testament und stirbt vor dem 15. Juli. Aus seiner zweiten Ehe viele Kinder (vgl. das Testament der Frau). Seine Kinder erster Ehe:

1.) Alida van Swieten, 1650 vermählt mit Dirk Dircx Verhooch.

2.) Johannes van Swieten, Maler und Tuchhändler, geb. in Leiden, gest. daselbst am 10. Sept. 1661. Vermählt 1° am 13. Mai 1656 mit Jacoba Droogh (Tochter des Wouter Reynersz Droogh, † 1635—37, und der Maria Gerritsdr. van Peltenburg, † vor 1635), † zwischen 23. April 1657 und 23. Okt. 1658. — 2° am 9. November 1658 mit Alyda Gael (geb. zu Leiden, Tochter des Adriaen Lourensz Gael und der Jannetje Jansdr. van Leensvelt). Kinder:

aus der ersten Ehe

1.) Maria van Swieten; geb. zu Leiden; getauft am 15. April 1657 in der Kathol. Kirche im Bakkersteeg. Vermutlich jung gestorben.

aus der zweiten Ehe

2.) Catharina van Swieten; get. ebendort am 31. März 1660, stirbt ganz jung.

3.) Cornelis van Swieten; get. ebendort am 3. April 1661. Ueber ihn, als neunjähriges Kind, werden am 24. Sept. 1670 die Herren van Leensvelt und van Haestenraedt als Vormünder eingesetzt. Vermutlich ist er mit demjenigen Cornelis van Swieten identisch, der am 13. Sept. 1698 sich in Leiden mit Anna Ryhoven vermählt.

HET „PANPOËTICON BATAVUM",

DOOR

JACQ. J. M. HEEREN.

EN der wanden van het penningkabinet van het Rijksmuseum te Amsterdam is versierd met 77 afbeeldingen van beroemde Nederlandsche dichters en geleerden, meerendeels uit de 17e en 18e eeuw. Ze zijn op 7 paneelen geplaatst, die elk elf portretten dragen.

Deze portretten zijn het overblijfsel van de zeer beroemd geworden verzameling, in het begin der achttiende eeuw aangelegd door ARNOUD VAN HALEN en na diens dood door anderen verbeterd en uitgebreid.

Evenals schier ieder rijke Nederlander er in die dagen een of andere verzameling op na hield, had ook de dilettant-schilder VAN HALEN zoo'n liefhebberij. Maar in tegenstelling met de meeste kunstkabinetten, die thans zijn verstrooid en waarvan het bestaan alleen door enkele aanteekeningen voor het nageslacht bewaard bleef, is deze collectie nog van groot belang voor de geschiedenis der letterkunde uit de 17e en 18e eeuw. Op de eerste plaats door de verzameling zelf, maar van den anderen kant omdat zij de oorzaak is geweest van een paar lofwerken, die prachtige bijdragen leveren voor de letterkundige waardeering van de 17e eeuw en van tijdgenooten uit de achttiende.

Wie VAN HALEN was, weten zijn biografen slechts zeer onvolledig mee te deelen.

Hij woonde en werkte te Amsterdam in het begin der achttiende eeuw en is aldaar 22 Juli 1732 begraven[1]). Hij was ongehuwd en zeer goed bemiddeld. Dit stelde hem in staat de kunst enkel en alleen voor eigen liefhebberij te beoefenen.

De lofdichter van VAN HALEN staat verlegen, als hij wil

„Vormelden, wie (hem) 't meest bejegent met haar gunst
Of Dicht- of Schilder- of Graveer- of Beeldthoukunst."[2])

Van zijn bekwaamheid in 't schilderen getuigen de ongeveer 50 portretten in het Rijksmuseum. Zijn vaardigheid in het leveren van „zwarte-kunst" bewijzen o.a. de portretten van L. BIDLOO en van JAN V. HUYZUM. De meeste zijner platen onderteekende hij met de verlatijnsching van zijn voornaam *Aquila*[3]).

Van zijn vaardigheid in 't boetseeren heeft hij enkele welgeslaagde proeven nagelaten. Zelfs sneed hij welgelijkende portretten „vol van zwier, uit hard ivoor," zooals dezelfde ongenoemde lofdichter ons meedeelt.

Van zijn vaardigheid in de dichtkunst levert VAN HALEN een heel ongelukkig staaltje in zijn „Dankoffer aan BIDLOO" voor diens „Pan Poëticon Batavum". Dat hij echter iets beters heeft voortgebracht dan dit gerijmel, daarvan weet zijn lofdichter ons te overtuigen. Wist men niet hoe kwistig de achttiende-eeuwsche dichters in hun lofzangen zijn met de klinkendste eeretitels, we zouden in VAN HALEN een dichter van de eerste grootte zoeken.

In hooge mate vleiend was het voor VAN HALEN als hij zich hoorde toevoegen:

. . . . . „Als ge uwe lier wilt spannen:
Dan kan uw blijde kunst alle ijdle zorg verbannen.
Hetzij ge een' nieuwen glans geeft aan L a i r e s s e s lof:
Hetzij ge ons minlijk leidt in Floraas weelig hof,
Daar gij v a n H u y z u m s hoofd bekranst met frissche bloemen:
Hetzij 't u lust de kunst van M o u c h e r o n te roemen,
Of groene lauwerblaân te plukken voor den Held,
Die 't fiere Namen rukte uit L o d e w i j k s geweld,
Een overwinning die door Huchtenburg zal leeven:
Het zij uw *Melpomeen*, door bittren rouw gedreven,
Het sterflot van 't sieraad der Doopsgezinde Kerk
Beklaagt, en tranen stort, als de onvermurwde zerk
N o o r d w i j k de lippen sluit: hetzij ge in Puntgedichten
Of sierlijk Bijschrift, wilt een zegeteken stichten,

1) Catalogus Rijksmuseum (1912) blz. 111.
2) VAN HALENS Pn. P. Verheerlijkt blz. 21—27.
3) KRAMM. Levens en Werken der Holl. Vlaamsche schilders. etc. I 25.

't Geheugen toegewijdt van Neêrlandsch Dichterdom.
Dan juicht het al van vreugde, of wordt van droefheid stom.
Dus kan uw schrander vaars, zoo zacht van trant en toonen,
Het hart tot bangen druk of zoete blijdschap troonen.
Dus leidt ge, als Orfeus, ons waarheen het u behaagt.
Wij lachen als gij lacht, en klaagen als gij klaagt."

De bovenaangeduide lofdichtjes zijn geplaatst onder de portretten van genoemde personen. Dat op J. VAN HUYZUM bv. luidt aldus:

Wilt gij een wonder zien in 't handlen der Penceelen?
Beschouw Van Huysums Vrugt- en schoone Bloem-Taf'reelen.
Daar de oudheit zelfs voor zwigt, daar Nederlant meê praalt.
Geen die hem overtreft, of heeden bij hem haalt."

Waar de puntdichten en bijschriften te vinden zijn, ja òf ze ooit in druk verschenen, is me niet bekend. Mogelijk zijn de meeste hiervan eendagsvliegen geweest en hebben nooit op papier gestaan. Immers L. BIDLOO weet ons te vertellen dat VAN HALEN gemakkelijk inproviseerde.[1])

KRAMM noemt eenige werken op, die door onzen VAN HALEN zouden zijn geschreven, doch vereenzelvigt hem abusievelijk met ADAM VAN HALEN (1650—1719), predikant te Oude Tonge.

Wanneer VAN HALEN begonnen is met de portretten van de meest beroemde dichters en geleerden naar bekende prenten te copiëeren en in grijs op koper te schilderen, is niet met zekerheid bekend.

Doch in 1719 waren er zoo reeds 200 bijeengebracht. Hij had deze geplaatst in een soort ladenkast, die versierd werd met de beelden van Apollo, Melpomene en Thalia, door hem zelf geboetseerd. Hoe er dit kabinet omstreeks 1719 uitzag, kan men zien op de plaat, die SCHIJNVOET er in dit jaar van maakte.[2]) Nog een afbeelding ervan vindt men op de titelprent van het lofwerk, dat door LAMBERT BIDLOO naar aanleiding van deze portrettenverzameling is geschreven en uitgegeven onder den titel:

„*Panpoëticon Batavum, kabinet, waarin de Afbeeldingen van Voornaame Nederlandsche Dichteren, Verzameld, en konstig Geschilderdt door* ARNOUD VAN HALEN, *En onder Uitbreyding, en Aanmerkingen, over de Hollandsche Rym-konst geopendt, door* LAMB. BIDLOO. *Te Amsterdam, By* ANDRIES VAN DAMME, 1720."

De titelplaat is geteekend door J. GOEREE, en stelt voor 'n zaal, aan welks ingang het kabinet staat.

Dit is een kast, waarvan de deur 'n weinigje openstaat, rustende op vier

1) L. BIDLOO. P. P. Batavum, blz. 6.

2) Het is mij niet gelukt deze prent onder oogen te krijgen. In het Rijksmuseum is geen exemplaar er van aanwezig. Er wordt over gesproken blz. VI van de Voorreden van VAN HALEN P. P. B. verheerlijkt.

naar onderen spits toeloopende pooten. Zij is van boven gekroond door een gebogen kap, waarop het beeld van Apollo prijkt. Tegen de eene zijde van de kast staat op een voetstuk het beeld van Melpomene en aan de andere zijde dat van Thalia. Op de kroonlijst leest men de woorden:

PAN POETICON BATAVVM

en op de deur

Kabinet der voornaamste Nederlandsche Dichteren.

Door de spleet van de deuropening ziet men in de schaduw een dertigtal onderelkaar liggende laden.

Een kleine schetsteekening van dit kabinet treft men ook op de schilderij, die VAN HALEN

„Tot Dankbaarheyd, voor 't Vriendschaps teeken,
Aan (hem) gedaan, deez' Tyd gebleeken,"

van den 80-jarigen BIDLOO maakte.

Een prachtige zwarte-kunstprent door VAN HALEN zelf naar deze schilderij vervaardigd, siert de uitgave van BIDLOO'S boek.

Nog kan men dit kabinet zien op het schilderstukje, dat in het Rijksmuseum hangt en in den catalogus der schilderijen vermeld staat onder n°. 1031: „De schilder (V. HALEN) zelf; in den achtergrond het inwendige van een tempel, in welks midden de kast welke het Panpoëticon Bat. bevat".

Uit de kunstnalatenschap van Mr. JOH. V. D. MARCK, Aeqzn. † Leiden 1773, werd te Amsterdam verkocht een portret van V. HALEN, geschilderd door CHRISTOFFEL LUBINIETSKI, dat onder n°. 415 in den cat. aldus nader omschreven werd: „Deze konstminnaar is verbeeld in een nis, bij zich hebbende deszelfs kunstwerken en het Pan Poëticon, versiert met veel bijwerk. L. 21 3/4, br. 16 3/4 duim.

BIDLOO'S lofdicht bestaande uit achttien zangen, geeft een beschrijving van het Kabinet, na vooraf een en ander over het doel der verzameling en over den verzamelaar zelf verteld te hebben. In moeilijk te begrijpen rijmregels zegt B. ons, dat het kabinet leek op een Eeregraf of Mausolee, maar:

„Ik was wel stapel-zot een Mausolee te maken
Van 't Panpoeticon; nogtans geen mensch kan wraken,
Van Halens werk te zijn 't Gemeen tot grooter nut.
Het werd verheven door een voetstal onderstut,
Niet op zijn bollen, na de kassenbouw van heden,
Maar zoo Aloudheyd die gewoon was te besteden
Aan Draagbaar na de myt, zeeg'praal, Altaar geraadt,
Disch, zetel, legerkoets, zoo 't nog, in dezen staat,
Waare overblijfselen van zuylen, en gebouwen
En goude, en silv're munt, omstandig doen beschouwen.

Ten oppervlakte van het Panpoëticon
Apollo Phoebus staat, in stralen van de Zon.
. . . . . .
In Nissen, wederzijdts der deure een konstbeeld staat,
Melpomene te regte, in sluyer, en gelaat,
Bedroefd, ter linkerhand een vroolijke Thalyë,
Die voor het treur, deez vreugd-gezang in Poesye".[1])

Als men de deur ontsloot, zag men aan de binnenzijde daarvan een zinrijk tafereel, waarin VAN HALEN toonde,

„Welk een vernuftigheid kan vloeien uyt 't pinçeel,
En hoe een man, schoon aan geen Huuw-lijksban geslooten,
Teeld Egte kinderen, en wettige Erfgenooten,
Uyt Digt- en Schilder-min, vereenigd door een Geest:
Daar yder Zang-Heldinne is Petemuy geweest,
Om haar verkooren kroost, 't welk haar meest kon behagen,
Den grooten Groote-vaâr als Naneef op te dragen."[2])

Nu was men in de gelegenheid de „Schatkist met twee honderd Duytsche Digters" te beschouwen, die netjes naast elkaar gerangschikt waren, „naar zulks der Jaaren reeks van hun doorlugtig leven, heeft tot den grootsten roem van 't vaderland verheven."[3]) De portretten zijn alle van dezelfde afmeting, ovaal, 14.5 × 12.5 c.M., hoogte van het hoofd gemiddeld 3.5 cM. en in 't grijs geschilderd. Zij zijn geplaatst in een vergulden lijst en dragen onder den naam van den dichter, die het voorstelt.

Welke portretten door VAN HALEN geschilderd zijn, blijkt uit het gedicht van BIDLOO, die daarin ongeveer 80 afbeeldingen bezingt en waaraan de dichter zijn opmerkingen aangaande den afgebeelde en diens werk vastknoopt.

Volledіger is de opgave in de voorrede van het andere lofwerk, in 1773 uitgegeven door het genootschap: „Kunst wordt door arbeid verkregen," te Leiden: „ARNOUD VAN HALEN's *Pan Poëticon Batavûm verheerlijkt door Lofdichten en Bijschriften*; *grootendeels getrokken uit het Stamboek van* MICHIEL DE ROODE."

Diezelfde Voorrede geeft ook in groote trekken de lotgevallen der verzameling, waaruit wij de meeste der volgende bijzonderheden putten.

Na den dood van VAN HALEN werd het kabinet verkocht en MICHIEL DE ROODE, „een nooit genoeg volprezen kunstmeceen" werd er de eigenaar van In het bovengenoemde stamboek zijn heel wat brommende lofzangen op den nieuwen eigenaar geschreven door dichters, die in de gelegenheid gesteld waren de verzameling te zien of die waardig gekeurd werden te prijken in Apollo's Choor.

[1]) Panp. Bat. v. BIDLOO, p. 10—11.
[2]) Idem, p. 12. [3]) Idem, p. 14.

MICHIEL DE ROODE, geb. te Amsterdam en in de Luthersche Kerk aldaar gedoopt 20 Febr. 1685, was de zoon van den makelaar MICHIEL DE ROODE, JANZN. en van ANNA SOMMA, PIETERSDR.[1]) In het naamregister der makelaars te Amsterdam werd de naam van MICHIEL DE ROODE Jr. ingeschreven 17 Mei 1714. Van zijn „zakenleven" is ons verder niets bekend. Hij moet rijk gefortuneerd zijn geweest, om zich de uitgaven te kunnen veroorloven, waartoe zijn kunstliefde hem dreef.

DE ROODE was bekend als groot liefhebber van het tooneel en werd in zijn tijd hoog gewaardeerd, als beoordeelaar van het tooneel en de spelers. Bovenal bewonderde hij J. PUNT, met wien hij zeer bevriend was en met wien hij zich zelfs op één schilderijtje liet afbeelden, dat in het Pan Poëticon werd geplaatst.

DE ROODE was zoo ingenomen met zijn nieuwen kunstschat, dat hij moeite noch kosten spaarde om de verzameling uit te breiden en te volmaken. Enkele portretten (22) liet hij naar beter gelijkende portretten of teekeningen door bekwame meesters opnieuw schilderen. Het grootste deel van dit werk droeg hij op aan J. M. QUINKHARD, doch ook AART SCHOUMAN, DIONYS VAN NYMEGEN, HIERONIMUS VAN DER MEY, HENDRIK POTHOVEN en N. VERKOLJE zorgden voor een of meer portretten.[2])

„Een ongemeen aantal (130) van andere Afbeeldsels werd daarbij gevoegd, zoo naar 't leven als naar origineele schilderijen of tekeningen gevolgd, waerdoor dan ook welhaest deze aenzienlijke verzameling van keurige schilderijen eene vermeerderde edelheid van gedaente verkreeg, en het getal van twee honderd, tot dat van drie honderd vier en twintig aangroeide, terwijl de Heer DE ROODE aen geene Afbeeldsels plaats gat, dan alleen van Dichteren, wien hij, na het beöordeelen hunner werken, die eer waardig achtte, niet verkiezende, gelijk de eerste Bezitter, daarbij te voegen Beeltenissen van Mannen, welke slechts weinig in de dichtkunst hadden uitgevoerd."[3])

In 1738 liet de Roode door den kunstschilder JACOB DE WIT een allegorisch stuk schilderen in grauw op den binnenkant der deuren, over de schildering van V. HALEN heen, verbeeldende de vereeniging van Dicht en Schilderkunst, dat den lof van alle kunstkenners wegdroeg. In 1849 was deze schildering nog in

---

1) Doopregister der Luthersche kerk (D. T. etc. B no. 169) en Copy-extract uit het ondertrouwregister van de „Puy" (D, T. etc. B no. 690) fol. 12:

„den 8en February 1675.

Compareerden, als voren MICHIEL DE ROODE van Amsterdam, makelaar, out 28 jaren, op de Schagermarckt, geassisteert met sijn vader JAN JANSZ DE ROODE ende ANNA SOMMA van Amsterdam, 21 jaren, bij Heeren Logement, geassisteert met haere vader PIETER SOMMA."

2) Voorreden XVIII—XXII v. HALENS P. P. B. verneerlijkt noemt de portretten door DE ROODE in het kabinet geplaatst, alsmede de schilders ervan.

3) Voorreden pag. VII.

de kast aanwezig, als beneden blijken zal. Door de ongemakken, die hem kwelden, alsmede door het klimmen zijn jaren genoodzaakt van een verdere volmaking van zijn „kunstgesticht" af te zien, bood de ROODE een zijner vrienden aan dezen schat, die hem een aanzienlijke som gelds gekost had, bij uitersten wil te vermaken, onder voorwaarde echter, dat deze zoo nu en dan de verzameling verder zou aanvullen. Deze vriend had geen trek in zulk een liefhebberij en bedankte daarom heuschelijk voor dit aanbod. Het kabinet bleef toen eenige jaren gesloten en kwam bij den dood van de Roode 12 Jan. 1771,[1]) evenals diens boeken en kostbaarheden onder den hamer.

De catalogus van de verkooping, gehouden 29 Maart 1771, 11 uur op de Heerengracht bij de Leliegracht ten huize van den overledene (M. DE ROODE) vermeldt op blz. 28:

„Het voortreffelijk Panpoeticon Batavum, inhoudende over de 300 fijngeschilderde afbeeldingen in vergulde lijsten, der beroemdste Ned. Dichters en Dichteressen, in een konstig uitgewerkt gladhout Cabinet . . . . . benevens drie vergulde beelden, en drie met de hand geschreven boeken, daartoe behoorende, alsmede een doos met eenige geslepen blanco Plaatjes en vergulde lijstjes."

Het Kabinet bleef onverkocht, „vermits deszelfs waarde, of niet genoeg bekend, of om reden verduisterd was", en ging over in het bezit van den Heer ARNOUD DE JONGH, waarschijnlijk een bloedverwant van den overledene en „tevens redderaar in deszelfs boedel".[2]) Deze liet enkele schilderijtjes, die wat geleden hadden, restaureeren en voegde er drie andere aan toe. Slechts korten tijd is DE JONGH eigenaar geweest. Na zijn dood kwam het aan het Leidsche Genootschap: *Kunst wordt door arbeid verkregen.* Het kabinet werd geplaatst in de schoone gehoorzaal van het genootschap. Tot opzichter over en schilder voor het Panpoeticon werd benoemd de Leidsche kunstschilder NICOLAAS REYERS Hij versierde in 1772 het kabinet met een kunstig in 't grauw geschilderd bovenstuk, 't welk verbeeldt een lucht met kindertjes, dragende de vier wapenschilden van die Heeren, welke, op den 7. van Wijnmaend laetstleden, tot beschermheeren van het genootschap zijn verkoozen; namelijk: Mr. JOH. VAN DER MARCK AEZN., Mr. DANIEL VAN ALPHEN, en Prof. JAN JACOB SCHULTENS.[3])

Tevens werden door REYERS geschilderd het portret van Ds. JOH. VAN SPAAN en van KATHARYNE LESCAILJE. Dit laatste naar de teekening van N. VERKOLJE, welke teekening gemaakt was voor het stamboek van JOANNA KOERTEN en toen ter tijd berustte in de kunstverzameling van WILLEM KOPS

1) Copy-extract uit het begraafregr. der Luth. Oude kerk: (D. T. etc. B no. 1135) „12 Januar 1771. MICHIEL DE ROODE, makelaar, op de Heerengracht bey de Leliegragt, ongehuwd; by afond...."

2) Voorreden, blz. VIII.

3) Voorreden, blz. XXIII.

te Haarlem. Een portret ven JOH. LE FRANCQ VAN BERKHEY, door REIJERS naar het leven geschilderd, werd door hem aan het genootschap geschonken en mede in het kabinet geplaatst. [1])

Behalve met het vermeerderen van de geschilderde afbeeldingen, bevlijtigde het genootschap zich tot het verzamelen van alle in 't koper gegraveerde Beeltenissen der Nederlandsche Dichters en Dichteressen, waarvan het er in het jaar 1773, toen meergenoemde „Voorreden" geschreven werd, een goed aantal bezat.

Na het verschijnen van het Stamboek in 1773 zijn nog enkele portretten aan de verzameling toegevoegd: o. a. Portret van JOHAN BADON, geschilderd door N. REYERS 1774. [2]) In 1776, „De Beeltenis van wijlen onzen beschermheer MR. JOHAN VAN DER MARCK AEZN", bij gelegenheid van de plaatsing bezongen door den voorzitter van het genootschap HERMANUS COSTER, met een vierregelig lofdicht. [3]) In 1779 zond Mr. WILLEM BILDERDIJK een vers van dankbetuiging „Aan de Bestuurders van het Taal- en Dichtlievend genootschap ter spreuke voerende: „Kunst wordt door arbeid verkregen"; bij het plaatsen van mijne afbeelding in het P. P. B." [4]) Den 11den van Bloeimaand 1785, werd de Beeltenisse der dichteresse J. C. DE LANNOY, geschilderd door N. REIJERS en bezongen door D. HOVENS, den toenmaligen voorzitter bij de collectie gevoegd. [5])

In de vergadering van 1789 zouden uit een zestal dichters er twee gekozen worden „om het panpoëticon met derselver beeltenissen te verrijken". De keuze viel op J. DE KRUIFF JR. De voorzitter, G. J. LONCQ, wenschte hem geluk met deze onderscheiding.

„Daar u der Dichtren keuze onsterflijke eere bood".
Het Pan, 't geen 't achtbaar beeld uws Vaders reeds besloot.
Ontvangt nu 't beeld des Zoons, dien braven Vader waardig". [6])

Op welken anderen muzenzoon de gelukkige keuze viel is mij niet bekend.

Over het laatste tiental jaren van het bestaan van het Leidsche genootschap zijn me geen bijzonderheden bekend.

Gelet op den strijd tegen de dichtgenootschappen in 't algemeen op het einde der 18e eeuw, kunnen we gerust veronderstellen, dat ook dit genootschap een kwijnend bestaan leed en weinig zorg aan haar kunstkabinet besteedde.

In 1800 werd het samengesmolten met het Rotterdamsche genootschap: „Studium scientiarum genitrix" en het Amsterdamsche: „Wij streeven naar vol-

1) Voorreden XXIII.
2) Cat. schilderijen Rijksmuseum no. 2027.
3) Mengeldichten bij bijzondere gelegenheden uitgesproken in het genootschap. Leiden 1785. 1e deel.
4) Verspreide gedichten II, 178.
5) Mengeldichten enz. 2e deel blz. 11.
6) Mengeldichten enz. II 121.

maaktheid" tot de „Bataafsche Maatschappij" (van fraaije Kunsten en Wetenschappen.[1]) De gehoorzaal en ook de portrettenverzameling bleven echter nog in denzelfden toestand als voor de reorganisatie.

Bij den ramp van 12 Jan. 1807 werd de verzameling zeer beschadigd. J. ROEMER zegt hiervan:

„Niet minder onder den schok der verwoesting geleden het gebouw van het voormalig genootschap: Kunst wordt door Arbeid verkregen, op de Langebrug. Behalve een groote schade aan alle vertrekken, is de fraaie gehoorzaal geheel onbruikbaar geworden; het levensgroote beeld van Apollo is ter nedergeslagen en verpletterd: het Pan Poëticon verguisd, de uitmuntend gelijkende beeltenissen der Dichters beschadigd en alom verstrooid, lusters, spiegels en kostbaarheden gebroken — misschien het geheel voor altijd verwoest." [2])

In mijn exemplaar „van Halens Pan Poeticon verheerlijkt" staat over deze treurige gebeurtenis met zeer verbleekten inkt aangeteekend: „Dit voortreffelijk Pan poëticon heeft den ramp van 12 Jan 1807 gedeeld; de beeltenissen zijn verstrooid en mismaakt".

In 1809 werd de verzameling aan Koning LODEWIJK te koop aangeboden. Deze bedankte echter voor het aanbod. [3])

Eerst in 1818 kwamen de nagelaten bezittingen van het grootschap onder den hamer. Op de veiling bij C. S. ROOS te Amsterdam, in het „Huis met de Hoofden", werden op den 9den April van genoemd jaar de ruim 350 stuks portretten van het P. P. B. verkocht voor *f* 605. [4]) Dertig jaar lang verliezen we 't kabinet nu uit 't oog, maar zien 't dan weer terug, ongeveer in denzelfden staat als waarin het de woning van wijlen MICHIEL DE ROODE verlaten had. Immers de Cat. van Schilderijen en Zeldzaamheden, nagelaten door ANTONIA RAIDT, Wed. ANTONIE KLUIJTENAAR te Amsterdam, waarvan de verkooping plaats had 16 Oct. 1849, geeft onder no. 237 de volgende beschrijving:

„Het Pan Poëticon Batavum van Nederlandsche Dichters en Dichteressen, afgebeeld in 350 kleine, ovale, geschilderde portretten, door de kunstschilders A. V. HALEN, QUINKHARD, VERKOLJE, SCHOUMAN, V. D. MEIJ, D. V. NIJMEGEN, e.a., in vergulde lijsten, met de namen er onder, liggende in een kunstig wortelhouten kabinet, in twee en tachtig zoo groote als kleinere laden; de binnenzijde is versierd met een uitstekend schilderstuk in het grauw, door J. DE WITT, voorstellende de vereeniging van de schilder- en dichtkunst. Beneden in een lade

---

1) JAN TE WINKEL, Ontwikkelingsgang III 658.
2) Beschrijving van Leiden en hare ramp, blz. 90—91.
3) V. D. AA, Biogr. Woordenboek. Art. V. HALEN.
4) Cat. Rijksmuseum, blz. 111.

vindt men, onder meerdere boeken en handschriften betrekkelijk dit belangrijk stuk, een keurig handschrift, bevattende de korte levensbeschrijving van bovenvermelde dichters, benevens twee deelen eigenhandige lofdichten van de vermaardste dichters der 17e en 18e eeuw, en achttien zangen op dit kabinet door BIDLOO in 1720 uitgegeven; eindelijk een schilderij door QUINKHARD en een kleinere dito, voorstellende den verzamelaar van dit „Pan Poëticon". [1])

Dit nummer werd aangekocht door.... SAMSON voor *f* 750. [2])

Het prachtige geheel, dat meer dan een eeuw lang van den eenen kunstliefhebber naar den anderen was overgegaan, kwam nu in handen van een kunsthandelaar.

De boel werd versnipperd en wellicht wijd en zijd verspreid. De verzameling als zoodanig voor altijd vernield.

Langen tijd heeft men niet geweten, waar het portrettenkabinet gebleven was, totdat in 1880 aan Mr. A. J. ENSCHEDÉ gelukte te Venetië de hand te leggen op 74 dier portretjes, ten behoeve van het Nederlandsch Museum. Later werd deze verzameling door aankoop met drie stuks uitgebreid. Op de verkooping van PAPPELENDAM en SCHOUTEN te Amsterdam werden 2 portretten gekocht in 1889, beide geschilderd door VAN HALEN en in 1902 een, nl. het portret van FRANS GREENWOOD op de veiling ROOS EN CIE. Dit staat in de Cat. genoemd onder No. 1081 en is toegekend aan A. V. HALEN. Het schildersmerk, dat hierbij staat afgedrukt, is niet dat van ARNOUD VAN HALEN, doch van AART SCHOUMAN. Dat deze laatste de schilder van genoemd portret is, blijkt uit het lofdicht door JOAN VERMEULEN, een vriend van GREENWOOD en SCHOUMAN bij bedoeld portret geschreven. Het is te vinden in den meergenoemden bundel lofdichten en bijschriften op het Pan Poëticon, uitgegeven door het Leidsche genootschap, op blz. 186, en begint aldus:

„Dit's GREENWOOD, door't penseel van SCHOUMAN afgemaalt".

Nader bewijs voor de vergissing in den catalogus zal wel niet noodig zijn.

Behalve dit zijn nog een paar portretten in dezen catalogus van verkeerde schilders toegewezen.

1966. GIJSBERT TYSSENS toegeschreven aan QUINCKHARD, staat in de voorreden VAN HALEN'S P. P. verheerlijkt, genoemd onder de naamlijst der afbeeldsels in het P. P. B., door den Heere ARNOUD VAN HALEN geschilderd.

1037. THEODOOR VELIUS wordt toegekend aan VAN HALEN, doch in bovengenoemde voorreden, wordt deze afbeelding genoemd onder de „afbeeld-

---

1) Navorscher IV, Bijblad: CXVII.
2) Bijblad voor Taal en Letteren III, blz. 20.

sels, welke de Heer MICHIEL DE ROODE heeft doen verbeteren" (= door andere vervangen) en dit wel door J. M. QUINKHARD.

282. ADRIANUS V. ROYEN, door een onbekende. Na hetgeen we boven aangaande den schilder N. REYERS meededeelden, die van 1770—1790 ongeveer alle portretten voor 't genootschap schilderde, is de gissing niet gewaagd, dat ook dit portret van den beschermheer van het genootschap aan hem moet worden toegeschreven.

Als deze rectificaties in de lijst van de portrettenverzameling zijn aangebracht, bestaat in het Rijksmuseum de collectie thans uit: 49 stuks geschilderd door ARNOUD VAN HALEN no. 1032 tot en met 1080 (behalve 1037) en no. 1966

22 stuks geschilderd door J. M. QUINKHARD, no. 1037, en 1947 tot en met 1968, behalve 1966.

3 stuks door DIONYS VAN NIJMEGEN: no. 1773 tot en met 1775, 1 stuks door AART SCHOUMAN no. 1081. 2 stuks door N. REYERS no. 2027 en 282 (wellicht).

Het mag ons eenigszins verwonderen, dat van de uitgebreide verzameling, die eenmaal uit 328 stuks heeft bestaan, volgens mededeeling van den Cat. van het Rijksmuseum, maar die blijkens bovenaangehaalde verkoopcatalogi, nog heel wat grooter was, zoo'n betrekkelijk klein gedeelte is gered geworden. [1])

De verzameling, die gedurende een eeuw ongeveer, den roem en de bewondering uitmaakte van ieder die litteratuur en kunst beminde, weer zoo goed mogelijk in haar oorspronkelijken staat te brengen, moest het doel zijn van den tegenwoordigen bezitter. Maar helaas, de directie denkt er blijkbaar zoo niet over. Anders is 't onverklaarbaar, hoe haar een koop ontgaan kon, toen „onlangs te Lissabon nog eenige dier portretjes in veiling kwamen" [2])

Zij werden zeer duur verkocht, zegt de cataloog.

Is de prijsbepaling voor schilderstukjes als deze altijd iets betrekkelijks, voor een stichting als een Rijksmuseum, geven die laatste woorden geen verontschuldiging, maar een blijken van groote nalatigheid. Voor niemand konden die portretten meer waarde hebben, dan voor den Nederlandschen Staat, die door het herstel van dit „Pan Poëticon" in onze kunstminnende en kunstzinnige 20ste eeuw een tegenwicht moet geven, voor wat de „verlichte" 19e roekeloos vernielde.

Helmond, Sept 1918.

---

1) Het portret van HERMAN ANGELKOT en van H. ANGELKOT JR. beide geschilderd door A. VAN HALEN voor het P. P. B. zijn in het bezit van den heer H. D. WILLINK VAN COLLEN te Breukelen. (Nieuw Biogr. Wdb. I, kol. 147).

2) Cat. Rijksmuseum, bl. 112.